

UNIVERSITEIT LEUVEN ♦ UNIVERSITEIT GENT ♦ UNIVERSITEIT HASSELT ♦
VRIJE UNIVERSITEIT BRUSSEL ♦ THOMAS MORE ♦ KATHOLIEKE HOGESCHOOL VIVES ♦
ERASMUSHOGESCHOOL BRUSSEL ♦ HOGESCHOOL WEST-VLAANDEREN ♦
XIOS HOGESCHOOL LIMBURG ♦ PLANTIJN HOGESCHOOL ANTWERPEN

Academiejaar 2013-2014

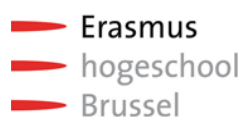
WOI- battlefield sites in de Westhoek: memoriscapes als kwaliteitsvol toeristisch product

(WWI- battlefield sites in the Westhoek: memoriscapes as a touristic product of quality)

Promotor(en)
Prof. D. Vanneste

Masterproef ingediend tot het behalen van
de graad van
Master in het toerisme

door:
Céline Neervoort

© Copyright by KU Leuven – Deze tekst is een examendocument dat na verdediging niet werd gecorrigeerd voor eventueel vastgestelde fouten. Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de promotoren en de auteurs is overnemen, kopiëren, gebruiken of realiseren van deze uitgave of gedeelten ervan verboden. Voor aanvragen tot of informatie in verband met overnemen en/of gebruik en/of realisatie van gedeelten uit deze publicatie, wendt u zich tot de promotor van de KU Leuven, Departement Aard- en Omgevingswetenschappen, Celestijnenlaan 200E, B-3001 Heverlee (België).

Voorafgaande schriftelijke toestemming van de promotor is vereist voor het aanwenden van de in dit eindwerk beschreven (originele) methoden, producten, toestellen, programma's voor industrieel nut en voor inzending van deze publicatie ter deelname aan wetenschappelijke prijzen of wedstrijden.

They shall not grow old, as we that are left grow old
Age shall not weary them, nor the years condemn.
At the going down of the sun and in the morning
We will remember them

(Robert Laurence Binyon- 21 sept 1914)

Die Sterne sind nicht immer da
Es kommt ein Morgenrot.
Doch der Soldat, so wie er's gelernt
Zieht in den Heldentod.
(Bertold Brecht -1918)

Si je mourrais là-bas sur le front de l'armée,
Tu pleureras un jour, ô Lou, ma bien-aimée,
Et puis mon souvenir s'éteindrait comme meurt
Un obus éclatant sur le front de l'armée
(Guillaume Apollinaire-1914)

Groeit op zijn graf een bloemken teer,
Soldaatken leeft in 't bloemken weer,
En brengt zijn Landjen nog een groet
Met 't bloemken van zijn bloed.
(De Maegt-1918)

Céline Neervoort, WO-I battlefield sites in de Westhoek: memoryscapes als een kwaliteitsvol toeristisch product.

Masterproef aangeboden tot het verkrijgen van de graad Master in het Toerisme

Leiding: Prof. D. Vanneste (promotor)

De battlefield sites in de Westhoek zijn al jaren een topbestemming voor het oorlogstoerisme. Naar aanleiding van de 100 jarige herdenking van de Grote oorlog leeft het battlefield toerisme meer dan ooit tevoren met als gevolg dat deze battlefield sites uitgroeien tot heuse toeristische trekpleisters. Meer en meer toeristen ontdekken deze plaatsen van herinnering of memoryscapes. De centrale vraag in dit onderzoek is dan ook brandend actueel zijnde: hoe kan men deze WOI- memoryscapes in de Westhoek ontwikkelen tot een kwaliteitsvol toeristisch product? Met kwaliteitsvol wordt bedoeld dat men rekening moet houden met de bewaring van het erfgoed, het verleden en de betekenis van de sites.

Dit empirisch onderzoek zal gebaseerd worden op de analyse van drie WOI- battlefield sites zijnde het Bayernwald, de Dodengang en het Tyne Cot Cemetery. De focus ligt op de vraagzijde en er worden vier onderzoeksvragen gesteld. Ten eerste willen we te weten komen wat de ervaringen zijn van de bezoekers en wat de sites betekent voor hen. Daarbij is het interessant om te weten hoe de bezoekers tegenover de toeristische ontwikkeling van de sites staan. Verder wordt de vraag gesteld of de voorgestelde sites het label van "memoryscapes" waard zijn en waarom. Tenslotte bekijken we welke elementen cruciaal zijn voor de vorming van memorie op de sites. Dit empirische onderzoek is een combinatie van de kwalitatieve en kwantitatieve researchmethode. Er wordt zowel gewerkt aan de hand van semigestructureerde interviews als korte enquêtes met additionele meerkeuze. Het einddoel is om een finaal model op te stellen voor de ontwikkeling van memoryscapes tot een kwaliteitsvol toeristisch product.

De thesis vangt aan met een literatuuronderzoek om de verschillende begrippen en concepten uit te leggen. Daarbij worden er twee casestudies besproken om deze begrippen en onderlinge verbanden te verduidelijken. In hoofdstuk 4 komt de methodologie aan bod, waarbij de methode, het tijd- en studiegebied omschreven worden. De uiteindelijke resultaten worden besproken in hoofdstuk 5, 6 en 7. Tenslotte, wordt het finale model gepresenteerd in hoofdstuk 8.

Céline Neervoort, WWI- battlefield sites in the Westhoek: memoryscapes as a touristic product of quality.

Master thesis offered for obtaining a master's degree in Tourism

Promotor : Prof. D. Vanneste

The battlefield sites in Flanders are already for many years a popular war tourism destination. With the 100 years remembrance of the World War I in 2014, this battlefield tourism will only grow in popularity, with the result that these places will transform into real touristic attractions. More and more tourists will discover these places of memory. The research question in this study is more actual than ever: how can we develop these WWI-memoryscapes to a touristic product of quality. In this case quality means that they have to preserve the heritage and take into account the past and the meaning of these places.

This empirical research will be based on the analysis of three WWI-battlefield sites: Bayernwald, The Trench of Dead and the Tyne Cot Cemetery. There are four research questions to answer. First we want to discover the visitor experiences and to know what these places mean for them. Furthermore it is very interesting to research how the visitors look to the touristic development of these places. We ask the question of these places are deserve their label of "memoryscapes" and why? Last, but not least we want to know which elements of the sites are crucial for the creation of memory.

The research will be a combination of the qualitative and quantitative method. We will use both semi structural interviews as short queries. The final objective is to describe a model for the development of memoryscapes to a touristic product of quality.

The thesis will start with an explanation of the important concepts and definitions. Furthermore we will describe two cases to clarify these concepts. In chapter four there is a description of the methodology. The results of the field work and analysis will be discussed in chapter 5, 6 and 7. Finally, the model will be represented in chapter 8.

Dankwoord

Allereerst spreek ik mijn dank uit voor Professor Dominique Vanneste voor de goede opvolging en tips tijdens het academiejaar. Zij was een voortreffend begeleider en dankzij haar heb ik kennis gemaakt met dit zeer boeiende onderwerp. Het empirische onderzoek was niet alleen een interessant leerproces, maar ook een boeiende ervaring in de “Vlaamse Velden”. Verder dank ik ook mijn naasten voor de dagelijkse steun. Mijn dank gaat uit naar mijn ouders, mijn zus, mijn schoonbroer, mijn broer, mijn beste vriendin en mijn vriend. Bedankt voor de vele ritjes naar de Westhoek en het nalezen van dit eindwerk.

Tot slot wil ook al de respondenten bedanken, zonder hun medewerking was dit onderzoek niet mogelijk geweest.

Dankwoord	4
Lijst met tabellen	8
Lijst met figuren	8
Lijst met Fotomateriaal	10
Lijst met afkortingen	10
Hoofdstuk 1: een inleiding tot het onderwerp	11
1.1.In het kader van Honderd jaar Grote Oorlog	11
1.2.Onderzoeksvraag en doelstellingen	11
1.3.Methodologie en studiegebied	12
1.4.Structuur van de thesis	13
Hoofdstuk 2: Battlefield sites als memory- en tourismsscape	14
2.1.De complexiteit van memoryscapes.....	14
2.2.De kenmerken van een memoryscape.....	15
2.2.1.Het begrip “memorie”	15
2.2.2.Memorie als een sociale constructie	16
2.2.3.De rol van het landschap	17
2.2.4.Poging tot definiëring van memoryscapes	18
2.3.De vorming van plaatsbetekenis aan de hand van het model van Stedman.....	18
2.3.1.De definitie van Sense of place	18
2.3.2.Sense of place en battlefield sites	19
2.3.3.Het model van Stedman	19
2.4.Het battlefield toerisme	20
2.4.1.De definitie van het battlefield toerisme	20
2.4.2.Als onderdeel van het dark toerisme.....	21
2.4.3.Als onderdeel van het erfgoedtoerisme	22
2.4.4.Als onderdeel van het “experience” toerisme	23
2.5.Memoryscapes worden onderdeel van het toerisme	24
2.5.1.Van herdenking naar battlefield toerisme.....	24
2.5.2.Pelgrims versus toeristen	25
2.5.3.Is een memoryscape gelijk aan een tourismsscape?.....	26
Hoofdstuk 3: Gettysburg en de Westhoek ter verduidelijking van de begrippen	28
3.1.Gettysburg	28
3.1.1.Situering en historie.....	28
3.1.2.Gettysburg als een memoryscape	29
3.1.3.Gettysburg als erfgoedsite	30
3.1.4.Gettysburg als een tourismsscape	31
3.1.5.Noodzakelijke elementen.....	32
3.2.De Westhoek	33

3.2.1.Situering en historie.....	34
3.2.2.De Westhoek als memoryscape	35
3.2.3.De Westhoek als een heritagescape	36
3.2.4.De Westhoek als touristscape	37
3.2.5.Noodzakelijke elementen van een memoryscape	39
Hoofdstuk 4: een combinatie van de kwalitatieve en kwantitatieve methode.....	42
4.1.Beslissingen vooraf.....	42
4.1.1.De kwalitatieve methode: waarom?	42
4.1.2.Target population en strategy	43
4.1.3.De geografische afbakening	44
4.2.Beslissingen tijdens de uitvoering	47
4.2.1.Het tijdstip: vijf sessies.....	47
4.2.2.De vragenlijsten.....	48
4.3.De resultaten	49
4.3.1.Het aantal interviews	49
4.3.2.Het profiel van de bezoeker	51
4.3.3.De verwerkingsmethode aan de hand van Nvivo	56
Hoofdstuk 5: Bezoekerservaringen op de memoryscapes.....	58
5.1.De verschillende ervaringen op de WOI- battlefield sites	58
5.1.1.Evaluatie van de ervaring van de bezoeker	58
5.1.2.De ervaring van inleving op de sites	59
5.1.3.De ervaring van reflectie op de sites	64
5.1.4.Een ervaring van leren.....	66
5.1.5.Een ervaring van herdenken.....	67
5.2.De vorming van plaatsbetekenis van WOI- memoryscapes	67
5.2.1.Inleidend tree map.....	68
5.2.2.Vergelijking van de sites	69
5.2.3.De vorming van plaatsbetekenis aan de hand van het model van Stedman	73
5.3.De kwaliteiten van de site	76
5.3.1.De historische kwaliteiten	76
5.3.2.De landschappelijke kwaliteiten	81
5.3.3.De informatieve kwaliteiten van de sites	88
Hoofdstuk 6:De cruciale elementen van de memoryscapes	96
6.1.Hoe kijkt de toerist naar de memoryscapes?.....	96
6.1.1.Zijn de sites het label van memoryscape waard?.....	96
6.1.2.Toeristische site of plaats van herdenking?	98
6.1.3.In de toekomst.....	100
6.2.De bepalende elementen	101
6.2.1.Het belang van de verschillende elementen	101

6.2.2.De landschapselementen	102
6.2.3.De materiële elementen.....	104
6.2.4.De auditieve elementen en het gedrag van de medebezoekers.....	105
6.2.5.De informatieve elementen.....	107
Hoofdstuk 7: De informatieve kwaliteiten van de Dodengang	110
7.1.Omschrijving van de prototypes	110
7.1.1.Prototype 1: foto's bij de waargebeurde verhalen	110
7.1.2.Prototype 2: de panoramafoto's.....	113
7.1.3.Prototype 3: sociale foto's in de loopgraven.....	115
7.1.4.Prototype 4: beelden van de linies en het landschap	117
7.1.5.Prototype 5: luchtfoto's	118
7.2.Welke informatie verkiest de bezoeker?	120
Hoofdstuk 8: het model voor kwaliteitsvolle memoryscapes	123
8.1.De rol van de bezoekerservaring op memoryscapes.....	124
8.2."De memoryscape" bestaat niet	125
8.3.Het model voor een kwaliteitsvolle vorming van memoryscapes	126
8.3.1.Het labelen van de erfgoedelementen	127
8.3.2.Visualisatie van het landschap.....	128
8.3.3.De stilte en respectvol gedrag	129
8.3.4.De informatieve kwaliteiten.....	130
8.4.Het finale model en de Westhoek	131
Bibliografie.	133

Lijst met tabellen

Tabel 4a: overzichtschema van de drie verkozen sites	46
Tabel 4b: overzicht aantal opgenomen interviews per site en per sessie	49
Tabel 4c: overzicht samenstelling van de bezoekersgroepen	55
Tabel 5a: voorstelling van de nodes omtrent de gevoelens van de bezoeker	69
Tabel 5b: voorstelling van de nodes omtrent de landschappelijke kwaliteiten van de sites	83
Tabel 5c: voorstelling van de nodes omtrent de informatieve kwaliteiten	91
Tabel 6a: overzicht soort ervaring per site	97
Tabel 6b: hoe worden de sites beschouwd door de toerist?	98
Tabel 6c: hoe wil de toerist de sites in de toekomst uitgebouwd zien	100
Tabel 6d: overzicht de verschillende elementen en hun belang voor de vorming van memorie	101
Tabel 6e: overzicht van de landschapselementen	102
Tabel 6f: overzicht van de materiële elementen	104
Tabel 6g: overzicht van de auditieve elementen	105
Tabel 6h: overzicht van de informatieve elementen	107
Tabel 6i: de informatie al dan niet op de site zelf	108
Tabel 7a: foto's die volgens de bezoekers het best aansluiten bij de memorie van de Dodengang	120

Lijst met figuren

Figuur 2a: de complexiteit van memoryscapes	14
Figuur 2b: situering van het battlefield toerisme in de toerisme industrie	21
Figuur 2c: finaal model situering van het battlefield toerisme in de toerisme industrie	24
Figuur 3a: kaart met afbeelding Slag van Gettysburg (1-3 juli 1863)	29
Figuur 3b: situering van de Westhoek en het West Front	34
Figuur 4a: pie charts van de nationaliteit van de bezoekers per site (in %)	51
Figuur 4b: seizoensmatige verschillen bij het Tyne Cot Cemetery betreffende de nationaliteit van de bezoekers	52
Figuur 4c: pie Charts met reden van bezoek per site (in %)	54
Figuur 4d: overzicht van de gebruikte nodes	56
Figuur 4f: illustratie van een Word Frequency tree map	57
Figuur 4e: voorbeeld van een Nvivo- Chart	57
Figuur 5a: word frequency tree map omtrent inleving	60

Figuur 5b: woordenboom omtrent de term “beeld”	62
Figuur 5c: word frequency tree map omtrent reflectie	64
Figuur 5d: word frequency tree map omtrent sense of place	68
Figuur 5e: Nvivo- charts: de verschillende gevoelens bij het Bayernwald	70
Figuur 5f: Nvivo- charts: de verschillende gevoelens bij de Dodengang	71
Figuur 5g: Nvivo- charts: de verschillende gevoelens bij het Tyne Cot Cemetery	72
Figuur 5h: Nvivo tree map overzicht omtrent de gevoelens op de sites	73
Figuur 5i: word frequency tree map omtrent de historische kwaliteiten	78
Figuur 5j: word frequency tree map omtrent de landschappelijke kwaliteiten	83
Figuur 5k: Nvivo- charts omtrent de landschappelijke kwaliteiten van het Bayernwald	84
Figuur 5l: Nvivo- charts omtrent de landschappelijke kwaliteiten van de Dodengang	86
Figuur 5m: Nvivo- charts: landschappelijke kwaliteiten omtrent het Tyne Cot Cemetery	87
Figuur 5n: Nvivo tree map omtrent overzicht van de landschappelijke kwaliteiten	88
Figuur 5o: Nvivo tree map omtrent de informatieve kwaliteiten	90
Figuur 5p: Nvivo- charts omtrent de informatieve kwaliteiten van het Bayernwald	92
Figuur 5q: Nvivo- charts omtrent de informatieve kwaliteiten van de Dodengang	93
Figuur 5r: Nvivo- charts omtrent de informatieve kwaliteiten van het Tyne Cot Cemetery	94
Figuur 5s: Nvivo tree map omtrent overzicht informatieve kwaliteiten	94
Figuur 6a: visuele voorstelling van de gemeenschappelijke elementen van de sites	102
Figuur 7a: Overzicht meest gekozen foto’s op de Dodengang	120
Figuur 8a: schematische voorstelling van de vorming van plaatsbetekenis	124
Figuur 8b: verschillende vormen van memoryscapes	1126
Figuur 8c: het finale model: noodzakelijk elementen bij kwaliteitsvolle ontwikkeling van memoryscapes	127

Lijst met Fotomateriaal

Foto 5a: vervallen Duitse bunker op enkele meters afstand van de Dodengang	69
Foto 5b: het gebrek aan afwerking van het erfgoedmateriaal: Mijnschacht 4 van het Bayernwald	71
Foto 5c: het uitzicht vanuit het museum bij de Dodengang	74
Foto 5d: uitzicht van uit het Tyne Cot Cemetery met in de verte Ieper	75
Foto 5e: tafelpaneel met foto en informatie over de vierde bunker in Bayernwald	81
Foto 5f: de foto aan de ingang van de Dodengang	82
Foto 7a: Raoul Snoeck (links) als soldaat bij de 2 ^{de} linieregiment	111
Foto 7b: de Easton- Brothers met links Robert en rechts George	112
Foto 7c: panoramafoto met zicht op de petroleumtanks	113
Foto 7d: postkaart uit 1918 met panoramisch uitzicht op de Dodengang	114
Foto 7e: panoramafoto uit 1916 met zicht op de Duitse linie rond "Bois Quarante"	114
Foto 7f: soldaten bezig met het maken van "souvenirs"	115
Foto 7g: een groepje soldaten in de Dodengang	116
Foto 7h: een soldaat brengt een bezoek aan de barbier	116
Foto 7i: bezoek aan een soldatengraf	117
Foto 7j: het landschap rondom de Ruiter: kraters, modder en een latrine	118
Foto 7k: luchtfoto uit 1916 met uitzicht op de Duitse en Belgische linies	119
Foto 7l: zicht op de ruines van Diksmuide	120

Lijst met afkortingen

KMLK : Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis

IFFM : In Flanders Field Museum

Hoofdstuk 1: een inleiding tot het onderwerp

1.1. In het kader van Honderd jaar Grote Oorlog

De Westhoek is al jaren een topbestemming voor oorlogstoerisme. Aan dit meest westelijk deel van het West front vindt men tal van artefacten terug die de bezoeker confronteert met de eerste wereldoorlog. Er is sprake van gereconstrueerde sites, herdenkingsmonumenten, musea, begraafplaatsen, etc. Deze plaatsen zijn de enige overblijfselen aan de Grote Oorlog. De mensen van toen zijn immers reeds overleden, zodat het landschap een belangrijke plaats inneemt als laatste getuige. De WOI- sites zijn uitgegroeid tot herdenkingslandschappen of “memoryscapes”.

Naar aanloop van de herdenking van “100 jaar Grote Oorlog” tussen 2014- 2018 neemt de aandacht voor dit oorlogserfgoed toe. Parallel hieraan leeft het oorlogstoerisme meer dan ooit tevoren, met als gevolg dat de oorlogssites uitgroeien tot toeristische bestemmingen. Meer en meer toeristen ontdekken deze “plaatsen van herinnering”. Men kan dus stellen dat de Westhoek over honderd jaar geëvolueerd is van een oorlogslandschap naar een georganiseerde herdenkingslandschap en tenslotte naar een cultureel- toeristisch landschap. Deze toenemende toeristificatie gebeurt uiteraard niet zonder controverse.

1.2. Onderzoeksvraag en doelstellingen

De centrale vraag in dit onderzoek is dan ook brandend actueel zijnde: hoe kan men de memoryscapes in de Westhoek ontwikkelen tot een kwaliteitsvol toeristisch product? Deze vraag impliceert meteen een andere vraag, namelijk wat houdt een kwaliteitsvolle memoryscape in? Hiermee wordt bedoeld dat men bij de ontwikkeling en het beheer van de sites rekening moet houden met het erfgoed, het verleden en de betekenis van deze plaatsen. Men moet oppassen voor een zogenaamde “Disneyficatie”: een teveel aan toerisme waarbij de sites hun betekenis van herinnering verliezen ten koste van winstbejag en sensatie. Tegelijkertijd dienen de sites te voldoen aan de wensen en noden van de bezoekers. Bijgevolg is men verplicht een evenwicht te zoeken tussen de toeristische ontwikkeling met bijhorende commerciële benefits en het bewaren van de oorspronkelijke bedoeling van het landschap zijnde het herdenken. Het is de bedoeling om aan de hand van deze thesis de basis te leggen van een model voor de ontwikkeling van memoryscapes tot een kwaliteitsvol toeristisch product.

Er worden vier onderzoeksvragen gesteld die de basis vormen voor de finale model-ontwikkeling.

Vraag 1: Wat is de ervaring van de bezoeker en wat betekenen de sites voor hen?

Vraag 2: Hoe staat de bezoeker tegenover de (toeristische) ontwikkeling en de kwaliteiten van de sites?

Vraag 3: Zijn de sites het label van memoryscapes waard en waarom?

Vraag 4: Welke elementen zijn cruciaal voor de vorming van memorie op de sites?

Bij vraag 1 en 2 ligt de focus op de toeristen. Ten eerste is het de bedoeling om de ervaring, gevoelens en indrukken van de bezoekers te analyseren. Verder gaan we na hoe men denkt over de toeristische ontwikkeling en de kwaliteiten van de site. Het kennen en verstaan van de verschillende ervaringen en belevingen van de bezoekers op deze plaatsen van herinnering is van cruciaal belang. Bijgevolg is het interessant om te achterhalen welke aspecten van de sites dienen als “triggers” die de beleving tijdens het bezoek beïnvloeden. De nadruk bij vraag 3 en 4 ligt op de vorming van memorie op de sites. Ten eerste wordt nagegaan in welke mate de WOI- sites aanzien kunnen worden als plaatsen van herinnering en waarom precies. Tenslotte wordt de vraag gesteld welke elementen juist noodzakelijk zijn om de herinnering levend te houden op de sites m. a. w. hoe kan men het herdenken van en de herinnering aan de oorlog op die plaatsen versterken?

1.3.Methodologie en studiegebied

Dit empirische onderzoek is een combinatie van de kwalitatieve en kwantitatieve researchmethode. Het kwalitatieve onderzoek past uitstekend bij het doel om subjectieve uitingen als indrukken, gevoelens en ervaringen af te toetsen. Deze kwalitatieve gegevens zullen vergaard worden aan de hand van korte semigestructureerde interviews. Deze data kan echter niet uitgedrukt worden in cijfers. Om de resultaten meer concreet en meetbaar te maken, bevat dit onderzoek deels de kwantitatieve methode die zal uitgevoerd worden aan de hand van korte enquêtes met additionele meerkeuze.

Door deze combinatie van twee methodes werken we aan de hand van verschillende sessies. In augustus en oktober (sessie 1 en 2) worden de semigestructureerde interviews afgenomen. Tijdens deze opnames peilen we naar de indrukken, gevoelens en beleving bij de bezoeker. Tijdens de derde en vierde sessie, in november en maart- april, nemen we de enquêtes af. Hierbij worden ook open bijvragen gesteld, zodat het deels kwalitatief is.

Verder is er een sessie 5 die enkel voor de Dodengang geldt, omdat we deze site als casestudie kiezen voor het archiefonderzoek. Deze sessie zal specifiek over de informatieve kwaliteiten van de site gaan en is redelijk beperkt.

Uiteraard is het onmogelijk om alle WOI- plaatsen van de Westhoek te betrekken bij dit onderzoek. Het onderwerp is dan ook beperkt tot WOI- battlefield sites ter plaatse. Dit gebeurt aan de hand van drie cases zijnde het Bayernwald bij Wijtschate, de Dodengang bij Diksmuide en het Tyne Cot Cemetery bij Zonnebeke. Deze sites zijn zorgvuldig uitgekozen, zodat de verschillende partijen van de oorlog inbegrepen zijn. Het Duitse kamp wordt vertegenwoordigd door de loopgraven in het Bayernwald, de Belgen door de Dodengang, de Britten en de Common-Wealth door de begraafplaats van Tyne Cot. Daarbij liggen de sites in

een ander gedeelte van het front: het Ijzerfront (Dodengang), de Ieperboog (Tyne Cot) en de Wijschateboog (Bayernwald). Verder verschillen ze qua populariteit en grootte: Tyne Cot is de grootste site en trekt de meeste bezoekers aan, opgevolgd door de Dodengang, dat als middelgroot wordt beschouwd. Tenslotte telt het Bayernwald, als kleine en redelijk onbekende site, het minst aantal bezoekers per jaar.

1.4.Structuur van de thesis

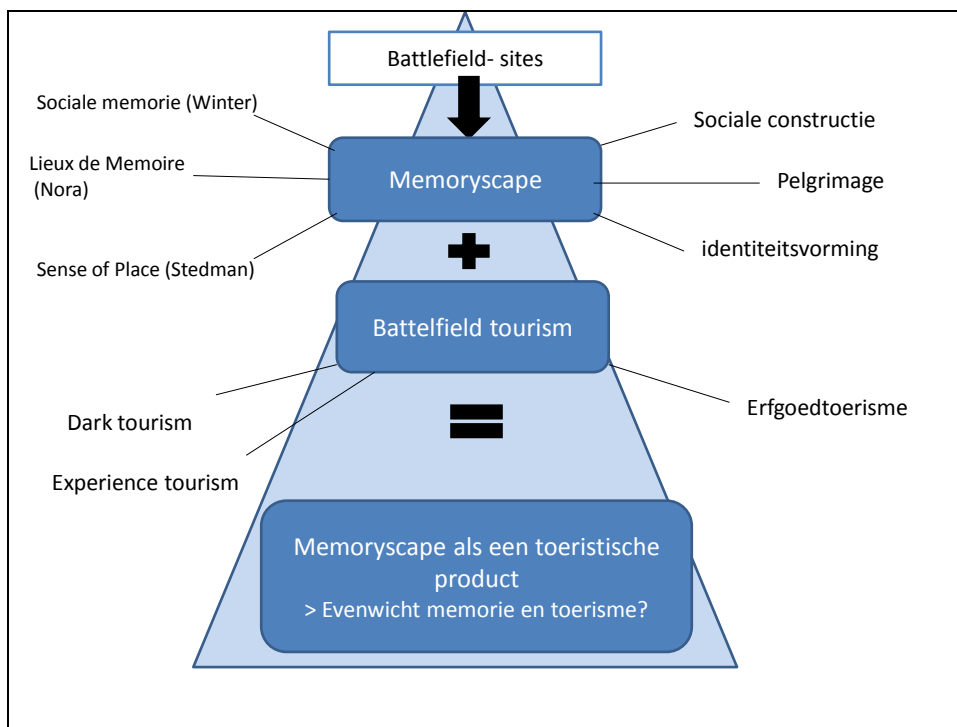
De thesis vangt aan met een literatuuronderzoek, waarbij een theoretisch kader wordt gecreëerd en de verschillende begrippen als memoryscape, oorlogstoerisme, sense of place, etc. verklaard worden. Vervolgens bespreken we twee casestudies die de begrippen en onderlinge verbanden verduidelijken. In hoofdstuk vier komt de methodologie aan bod, waarbij de methode, het tijd- en studiegebied omschreven worden. De uiteindelijke resultaten worden behandeld in hoofdstuk 5, 6 en 7. Als eerste komt het kwalitatieve onderzoek over de ervaring van de bezoekers aan bod. Hoofdstuk 6 wordt gebaseerd op de kwantitatieve gegevens van sessie 3 en 4 en zal gaan over de vorming van memorie op de sites zelf. Verder, in hoofdstuk 7, gaan we dieper in op het archiefonderzoek aan de hand van een casestudie zijnde de Dodengang. Hierbij zal ingespeeld worden op de vaststellingen en resultaten uit hoofdstuk 5 en 6. Tenslotte wordt in een laatste hoofdstuk het finale model voorgesteld.

Hoofdstuk 2: Battlefield sites als memory- en tourismscape

2.1.De complexiteit van memoryscapes

Figuur 1 dient als een kennismaking met de begrippen die een belangrijke rol vervullen in dit onderzoek. Het is een visualisatie van de onderlinge verbanden tussen de verschillende concepten en er wordt een link gelegd met het uiteindelijk doel van de studie namelijk het opstellen van een model voor de ontwikkeling van memoryscapes als een kwaliteitsvol toeristisch product.

Figuur 2a: de complexiteit van memoryscapes

(Bron: eigen ontwerp)

Volgens Gough (2000) bestaan er verschillende landschappen van memorie namelijk: "battlefield sites", "memorial sites", "parallel sites" en "political sites". In dit onderzoek beperken we ons tot de eerste categorie zijnde de battlefield sites, die zich bevinden op de plaats van het gebeuren zelf. Er zijn volgens Gough twee soorten van battlefield sites. Ten eerste zijn er de bewaarde voormalige slagvelden die gekenmerkt worden door memorialen, monumenten en rituele herdenkingen. Als voorbeeld verwijst Gough naar het Vimy Memorial Park in Frankrijk. Ten tweede zijn er de militaire begraafplaatsen die zich situeren op de slagvelden met als bijvoorbeeld de "Common Wealth War Graves Cemeteries" (Gough, 2000: 215-216). Het Bayernwald en de Dodengang behoren tot de eerste categorie en het Tyne Cot Cemetery tot de tweede.

Na de oorlog groeien de slagvelden uit tot herdenkingsmonumenten voor degene die gevochten en geleden hebben. Zoals Saunders verwoordt: *"Each crater, trench, and feature of the land was packed with sedimented meanings of unrecorded bravery, relief, and*

tragedy. Yet these places were transient – destroyed by new battles but after 1918, overlain by memorialized landscapes.”(Saunders, 2003: 8). Daarbij voelen toeristen zich steeds aangetrokken door deze plaatsen van oorlog en vanaf de jaren 90' zien we de popularisering van het battlefield toerisme (Iles, 2008: 141). Bijgevolg worden de materiële restanten en sites een onderdeel van het battlefield toerisme. Dit battlefield toerisme kan men onder het label van het “Dark toerisme” plaatsen, waarbij de toerist plaatsen van lijden en dood opzoekt. Verder is het een onderdeel van het erfgoed- en Experience toerisme (zie 2.4.).

Onder invloed van het steeds toenemende battlefield toerisme groeien de memoryscapes dus uit tot een toeristisch landschappen (Saunders, 2003: 8). Deze toeristificatie verloopt echter niet zonder problemen en controversie (Jansen- Verbeke, 2013: 282). Men moet opzoek naar een evenwicht tussen memorie en toerisme. Deze evolutie wordt gevisualiseerd in het inleidend schema (figuur 2a) en illustreert de complexiteit van dit onderwerp waarbij concepten als memoryscapes, battlefield toerisme, erfgoedtoerisme, etc. onlosmakelijk verbonden zijn met elkaar.

2.2.De kenmerken van een memoryscape

Een memoryscape of herinneringslandschap is geen eenvoudig begrip om te definiëren. Een goede poging is die van Alderman: *“These landscapes include monuments, memorials, shrines, museums, preserved sites and other places used to commemorate and sanctify”* (Alderman, 2000: 658). Ook Gatewood merkt op dat bepaalde plaatsen kunnen transformeren tot memoryscapes, die hij beschouwt als *“culturally meaningful landscapes”*. Deze transformatie gebeurt door de toevoeging van fysieke artefacten als monumenten, standbeelden en attributen, waardoor het landschap een betekenis van herinnering krijgt (Gatewood, 2004: 193). Memoryscapes ontstaan dus niet uit zichzelf maar worden gecreëerd. Het zijn m. a. w. sociale constructies. Tenslotte is het van belang om de begrippen memorie en landschap te analyseren, wil men tot een geslaagde definitie komen.

2.2.1.Het begrip “memorie”

(A)Definitie van memorie

Memorie is in tegenstelling tot geschiedenis een actuele en levend fenomeen: *“Memory and history, far from being synonymous, appear now to be in the fundamental opposition. Memory is life, bore by living societies founded in its name. It remains in permanent evolution.”* (Nora, 1989: 8). Memorie evolueert steeds mee met de overheersende maatschappijvisies: *“It is also clear that memory only exist because of the capacity for metamorphosis, an endless recycling of their meaning and an unpredictable proliferation of their ramifications.”*(Nora, 1989: 19). Verder komt memorie tot uitdrukking in tastbare en zichtbare elementen als ruimtes, objecten, afbeeldingen en gebaren als rituelen. Verder is

memorie van nature uit veelzijdig en bestaan er verschillende vormen van zijnde de collectieve, de sociale, de publieke, de historische, de populaire of culturele memorie (Hoelscher et al., 2004: 348).

(B)Memorie en de WOI

Over de vorming van memorie rond de WOI heeft Winter (2005) het over "social memory". Zij situeert het ontstaan van memorie als een noodzaak om de oorlog en het bijhorende bloedbad en leed te rechtvaardigen bij de naoorlogse generatie. Men creëert daarom een memorie van herdenken en eren van de slachtoffers in publieke plaatsen: *"The memories were articulated on public memorials such as stone monuments, statuary, museum displays, honor rolls, avenues, and ceremonies, located in battlefields, cities and country towns."* (Winter, 2009: 610). Ook op niet publieke plaatsen ontstaat er een traditie van memorie rond de WOI: *"During and after the Great War many memories were created and recorded by individuals and groups of people, in war diaries, photographs, letters, at burial sites and battlefields, avenues of honor, monuments, poetry and ceremonies."* (Winter, 2009: 609). In deze eerste vormen van memorie, ter rechtvaardiging van de oorlog, gaat het hoofdzakelijk over de dapperheid en moed van de soldaten en minder over de gruwel: *"Memories about the bravery and endurance of soldiers were widely supported. The experiences of futility, cruelty and the real horror of battle that the soldiers experienced and endured were not developed as part of the social memories of the war."* (Winter, 2009: 614).

2.2.2.Memorie als een sociale constructie

Memorie kan beschouwd worden als een sociale activiteit, als een soort van uitdrukking en als een bindende kracht van een bepaalde groep (Hoelscher et al., 2004: 348). Het is een bepaalde versie van het verleden dat men niet mag vergeten. Memorie en bijgevolg memoryscapes worden gevormd door een proces van selectie en exclusie. Niet alle herinneringen en gebeurtenissen worden onthouden, maar alleen degene die in overeenstemming zijn met de doelstellingen en conventie van een bepaalde overheersende maatschappijvisie (Winter, 2009: 614).

Verschillende auteurs, als historicus Jay Winter, wijzen er echter op dat memorie niet enkel wordt opgelegd door de politieke en culturele elites ("topdown"), maar dat de vorming van herinnering en herdenking ook spontaan ontwikkeld van onderuit ("bottom-up"): *"Deze spontane herinneringsarbeid ontstaat door uitwisselingen tussen leden van sociale netwerken. De rituelen en voorwerpen die uit deze vormen van herinnering en herdenking voortkomen kunnen niet beschouwd worden als reflecties van het politieke gezag of van een algemene consensus beschouwd worden maar als een geheel van diepgaande uitdrukkingen van de kracht van een samenleving."* (Vlaams vredes Instituut, 2011, 10).

Memorie en memoryscapes ontstaat dus niet uit zichzelf en zijn creaties van een bepaalde groep. Ze worden bewust gevormd door toevoeging van bepaalde artefacten als monumenten in combinatie met rituelen als jaarlijkse vieringen. Dit proces van “memorialization” van plaatsen en bijhorende landschappen kan decennia lang duren (Foote, 2010: 95).

2.2.3. De rol van het landschap

Memorie zit dus vervat in objecten, landschap en rituelen, waardoor er een relatie en interactie kan ontstaan tussen memorie en een plaats (Hoelcher et al., 2004: 350). Plaats en landschap maken deel uit van de memorie van mensen: *“Place and its landscape become part of one’s identity and one’s memory. For all of us the landscape is replete with markers of the past—graves and cemeteries, monuments, archaeological sites, place names, religious and holy centers—that help us remember and give meaning to our live.”* (Osborne, 2001: 11).

Een uitstekende theorie over de interactie tussen plaats en memorie is die van de historicus Nora met de term *“lieux de mémoire”*. Dit zijn symbolisch geladen sites waarbij het landschap, de site, het geheugen en de geschiedenis met elkaar vermengd zijn (Nora, 1989: 11). Het zijn plaatsen met een symbolische betekenis zoals monumenten, memorialen en musea die een betekenis van herinnering toebedeeld krijgen (Hoelcher et al., 2004: 350). Het landschap vormt hierbij de cruciale drager van deze “triggers” (monumenten, erfgoedrestanten, etc.) en krijgt op die manier een symbolische betekenis van herinnering toegekend.

Toch mag het landschap niet alleen beschouwd worden als zichtbaar object maar ook als een proces, waarbij sociale en subjectieve identiteiten gevormd worden (Osborne, 2000: 11). Bijgevolg kunnen memoryscapes worden beschouwd als identiteitsbepalend: *“De memoryscapes worden niet gezien als objecten of territoria of als een tekstboek maar als een proces door welke sociale, subjectieve, regionale en nationale identiteiten zijn gevormd.”* (Jansen- Verbeke, 2013: 278).

Verder wordt er in de literatuur vaak geduid op de multifunctionele dimensie van het landschap. Zo omvatten WOI-landschappen volgens Saunders een complexe gelaagdheid van herdenking, materialiteit (monumenten, artefacten) en spiritualiteit (rituelen): *“In the poignant, multi-vocal landscapes of the First World War exists a complex layering of materiality and spirituality. Along the old Western Front especially, there are numerous embodiments of memory, religious belief, ethnicity, cultural patrimony, and tourist attraction occupying the same physical space.”* (Saunders, 2003: 7).

Kortom, het landschap is een multi- dimensionaal medium die de laatste getuigenissen (monumenten, erfgoedrestanten etc.) aan de WOI draagt en hierdoor een symbolische betekenis van herinnering krijgt en bijgevolg identiteitsbepalend is.

2.2.4.Poging tot definiëring van memoryscapes

Memoryscapes zijn sociaal geconstrueerde landschappen met een symbolische betekenis van herinnering en dit door de toevoeging van tastbare materiële elementen als erfgoedsites, memorialen, monumenten, etc. en niet- tastbare elementen als symbolen en rituelen. Daarbij zijn deze landschappen conform aan een visie of ideaal van een bepaalde (overheersende) entiteit, waarmee de bezoeker zich (onbewust) identificeert.

2.3.De vorming van plaatsbetekenis aan de hand van het model van Stedman

2.3.1.De definitie van Sense of place

Sense of place is een term waar, net als bij memoryscapes, geen eenduidige definitie van bestaat doordat het in verschillende wetenschappelijke disciplines bestudeerd wordt. Bijgevolg is de theorie hieromtrent zeer versnipperd en complex. Volgens Hummon kan er een onderscheid gemaakt worden tussen drie hoofdstrekkingen: ten eerste de disciplines die de focus leggen op "place satisfaction", ten tweede die op "place attachment" en ten derde degene waar men de nadruk legt op identiteit en gemeenschap (Hummon, 1998: 253).

Zo heeft men het in de antropologie hoofdzakelijk over place attachment: *"Place attachment is the symbolic relationship formed by people giving culturally shared emotional/affective meanings to a particular space or piece of land that provides the basis for the individual's and group's understanding of and relation to the environment... Thus, place attachment is more than an emotional and cognitive experience, and includes cultural beliefs and practices that link people to place."* (Cross, 2001: 1).

In dit empirisch onderzoek sluiten we aan bij de definitie uit de sociologie (net als Stedman) waar men sense of place als een evaluatievorm beschouwt. Een veel gebruikte en goede definitie is die van Hummon: *"By sense of place, I mean people's subjective perceptions of their environments and their more or less conscious feelings about those environments. Sense of place is inevitably dual in nature, involving both an interpretive perspective on the environment and an emotional reaction to the environment. Sense of place involves a personal orientation toward place, in which ones' understanding of place and one's feelings about place become fused in the context of environmental meaning."* (Cross, 2001: 3).

2.3.2. Sense of place en battlefield sites

De laatste jaren is er sprake van een groeiende interesse voor the sense of place op battlefield sites en -memorialen (Vanneste, 2010). Zo is geweten dat bezoekers die herinneringslandschappen en andere plaatsen van memorie bezichtigen, vaak een diepere emotionele band krijgen met deze plaatsen. Dit geldt ook voor de battlefield sites in de Westhoek. Deze erfgoedsites kunnen sterke gevoelens opwekken bij de bezoekers: *“The Visitor experience on the West Front remains dominated by an often intense degree of emotional engagement.”* (Iles, 2006: 147). Toeristen die een bezoek brengen aan battlefield sites willen datgene wat gebeurd is begrijpen, waardoor ze een gevoel van verbintenis krijgen met deze plaatsen: *“Tourists travelling to the Western Front are not really going for ‘what am I looking at’, but ‘what am I trying to understand here.’”* (Iles, 2006: 151). De gevoelens op de memoryscapes in de Westhoek kunnen omschreven worden als verbijstering en shock. Ook is er sprake van een gevoel van collectiviteit (Miles, 2013: 227). De meerderheid van de literatuur gaat dieper in op de vraag welke elementen nu juist bepalend zijn voor de vorming van plaatsbetekenis. Gieryn beweert dat een plaats uit drie bepalende dimensies bestaat. Ten eerste is er de geografische dimensie: elke plaats is een uniek punt met een unieke omgeving. Verder is er de fysische dimensie, dit betekent dat een plaats wordt uitgedrukt in zijn materiële vorm zoals bijvoorbeeld een grafsteen. Tenslotte is er de culturele dimensie waarbij een plaats uitgedrukt wordt als een culturele activiteit (Gieryn, 2000, 464- 465).

2.3.3. Het model van Stedman

In dit onderzoek speelt het model van Stedman een onmisbare rol om de plaatsbetekenis van de sites te verklaren. Stedman stelt dat een plaats ontstaat door de menselijk interactie met de omgeving en het milieu van een plaats. Daarbij is een plaats meer dan de tastbare fysieke setting maar ook de menselijke activiteit en het sociale en psychologische proces dat beïnvloed wordt door deze plaats: *“Sense of place is a three- component view that weaves together the physical environment, human behaviors, and social and psychological processes.”* (Stedman, 2003: 671). Door de interactie van de bezoeker met de setting, krijgt de plaats een symbolische betekenis en ontwikkelt het individu bepaalde gevoelens en emoties verbonden aan die plaats.

(A) Place satisfaction en place attachment

Twee begrippen zijn onmisbaar in het model van Stedman zijnde “place attachment” en “place satisfaction”. Attachment kan men vertalen als verknochtheid of gehechtheid, wat verwijst naar een positieve emotionele band dat zich kan ontwikkelen tussen de mensen en hun omgeving: *“Place attachment is a positive emotional bond that develops between people and their environment.”* (Stedman, 2003: 672). Place satisfaction kan men definiëren als een

beoordeling over de verkregen kwaliteit van de setting. Beiden concepten zijn een soort van evaluatievorm van de ervaring (Stedman, 2003: 672). Kortom, de betekenis van een plaats wordt gevormd door de ervaring op die plaats en door de evaluatie van die ervaring in de vorm van plaatsgehechtheid en plaatstevredenheid.

(B) Het belang van het fysieke landschap

In de internationale literatuur wordt volgens Stedman de rol van de fysieke omgeving onderschat en ligt de focus te vaak op het gedrag en culturele processen: *“Empirical research, however, has neglected the role of the physical environment, focusing on place meanings and attachment as products of shared behaviors and cultural processes.”* (Stedman, 2003: 671). Volgens Stedman zijn het echter de karakteristieken van het fysiek landschap die de betekenis van een plaats bepalen: *“In examining different models of the relationship between the physical landscape and sense of place, the only model not rejected as poor fit was that which treated characteristics of the physical environment as the basis of meanings, which in turn affected attachment and satisfaction.”* (Stedman, 2003: 682). Er bestaat een wisselwerking tussen het fysieke landschap, het menselijke gedrag en de symbolische betekenis van een plaats. De betekenis van een plaats kan dus veranderen als de fysieke setting verandert: *“Place myths (as collections of symbiotic meanings) are not eternal if the conditions of the physical setting may change and no longer support the myths”* (Stedman, 2003: 683).

In hoofdstuk 5 zal dit model uitgebreid aan bod komen om de vorming van de plaatsbetekenis van memoryscapes in de Westhoek te verklaren.

2.4. Het battlefield toerisme

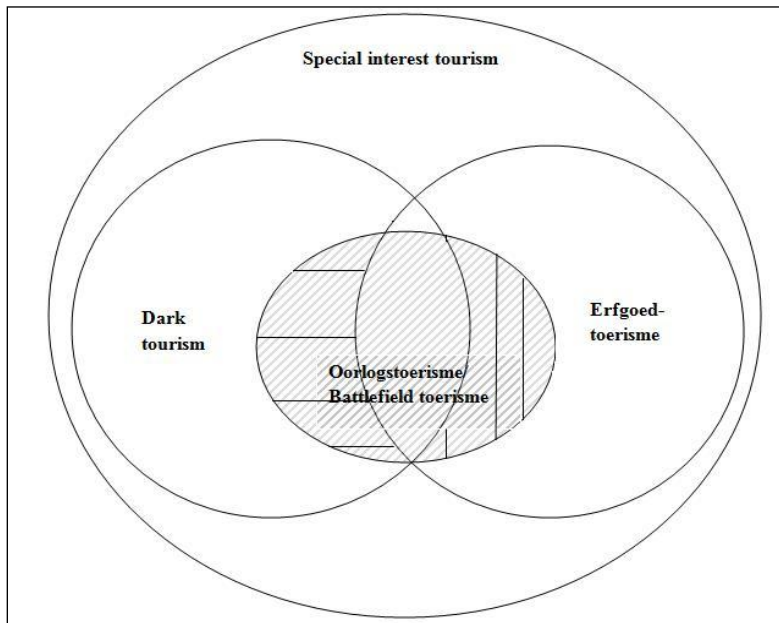
2.4.1. De definitie van het battlefield toerisme

Het battlefield toerisme is een specifieke vorm binnen het oorlogstoerisme, waarbij toeristen een bezoek brengen aan oorlogsmemorabilia als slagvelden, begraafplaatsen, monumenten op de voormalige slagvelden. Deze vorm van oorlogstoerisme is zeker niet nieuw, zo gaan in 1815 Britse toeristen naar het slagveld rond Waterloo (Iles, 2008: 141). De voornaamste reden om battlefield-sites te bezoeken zijn hoofdzakelijk om te leren maar ook om te herdenken (Dunkley, 2011: 681).

In de literatuur wordt het battlefield toerisme vaak als een subcategorie van het dark toerisme beschouwd samen met vele andere varianten als het “grief-tourism”, “slavery-heritage-tourism”, “graveyard tourism”, etc. (Sharpley, 2009: 9-10). De situatie is echter complexer zoals onderstaand figuur aantoont. Het battlefield toerisme kan gezien worden als een combinatie van het dark toerisme en erfgoedtoerisme. Het is daarom interessant om even kort deze begrippen te bespreken.

Figuur 2b: situering van het battlefield toerisme in de toerisme industrie

(Bron: Vanneste, D. (2010). In Flanders Field 2014-2018. Just another case of Darktourism (not-published powerpoint), Guestlecture 12 february 2010, Brussels: ULB-IGEAT)

2.4.2. Als onderdeel van het dark toerisme

Het dark toerisme is een niche markt waarbij de toerist een bezoek brengt aan sites waar historische tragedies hebben plaats gevonden en die een invloed hebben op de huidige maatschappij en leven. Een synoniem dat vaak gebruikt wordt is het "Thana-toerisme". Het bezoeken van slagvelden is slechts een onderdeel van dit ruime aanbod met als bekendste voorbeeld Gettysburg. Daarnaast zijn er nog een tal van andere bezienswaardigheden als monumenten, musea en plaatsen van massale dood als Auschwitz, Pompei, enz. (Tarlow, 2005: 49). Volgens Foley en Lennon (1997) zijn er drie hoofddoelen om deze plaatsen van dood te bezoeken namelijk: educatie, herinnering en entertainment (Dunkley, 860: 2011).

Er zijn ook auteurs, als bijvoorbeeld Butler, die het battlefield- en oorlogstoerisme niet als een onderdeel van het dark toerisme beschouwen, omdat er geen sprake is van een morbide fantasie voor doden en kwaad. Het bezoeken van oorlogsites wordt immers niet gedreven vanuit een zoektocht naar plaatsen van massale sterfte maar kan in vele gevallen zelfs gezien worden als een "pelgrimage".

Zo zijn volgens Bulter de loopgraven in Vlaanderen niet noodzakelijk verbonden met een morbide focus op lijden en dood maar worden de bezoekers eerder aangetrokken door het historische belang en betekenis van deze sites (Butler et al., 2013: 4-5).

2.4.3. Als onderdeel van het erfgoedtoerisme

(A) De definitie van erfgoed en het erfgoedtoerisme

Het erfgoed toerisme wordt onder de noemer van "cultural tourism" geplaatst en is een van de oudste vormen van toerisme: *"As history shows, even the ancient Egyptians and Romans, as well as the nobility of medieval times, travelled to experience historic places of cultural importance"* (Dallen, 2006: 1). Het erfgoedtoerisme kan eenvoudig verklaard worden als "toerisme gedreven door erfgoed" (Vanneste, 2010). Het begrip 'erfgoed' op zich verwijst dan alweer naar *"Everything we have been handed down from the past"* (Lowenthal, 2005: 81) of *"The present day use of the past"* (Dallen, 2006: 2).

Erfgoedobjecten vertegenwoordigen het verleden in het heden: *"Like language and other practices are vehicles through which human understandings of the past are expressed, objects too, come to embody these ideas and represent and communicate past times in the present."* (Porter et al, 2005: 361). Kortom, het erfgoed is geen dood materiaal, maar een uitstekend middel om het verleden naar het heden te vertalen waarbij het wordt aangepast aan de condities, visies, wensen en waarden van het heden (Chronis, 2005: 398). Zo kunnen Erfgoedsites een educatieve rol spelen en kunnen ze gebruikt worden om bepaalde ideologieën of nationale gedachtegoed te ondersteunen (Dallen & et al, 2006: 4).

(B) Het Erfgoed en het battlefield toerisme

Het battlefield toerisme kan beschouwd worden als onderdeel van dit erfgoedtoerisme. Een subcategorie waarbij men specifiek wordt aangetrokken tot erfgoedrestanten op voormalige slagvelden en dat in populariteit toeneemt: *"The millions of people who travel each year to visit Holocaust memorials and concentration camps, former war zones, cemeteries, prisons, slave centers, places where famous people died or where major terrorist attacks occurred, testify of the growing importance of this form of heritage tourism."* (Dallen, 2006: 8).

Wat betreft het WOI- erfgoed houdt dit zowel het onroerend als begraafplaatsen, memorialen en monumenten als roerend (culturele) erfgoed in: *"Het cultureel erfgoed, waaronder niet alleen musea en archieven maar ook bijvoorbeeld plechtigheden en persoonlijke getuigenissen vormen de onderbouw (in letterlijke en figuurlijke zin) van het collectieve geheugen over de Eerste Wereldoorlog."* (Vlaams Vredesinstituut, 2011: 48).

(C) Het belang van authenticiteit

In de literatuur wordt vaak het belang van authenticiteit van het erfgoedmateriaal onderstreept. Het begrip authenticiteit is echter zeer complex. Een goede poging tot definiëring is die van Jamal and Hill (2002). Zij zien authenticiteit als *"an objective property or fact in the world. Accordingly, a heritage site can be characterized as authentic when it is "scientifically and objectively situated in the original time period, setting, materials, etc."*

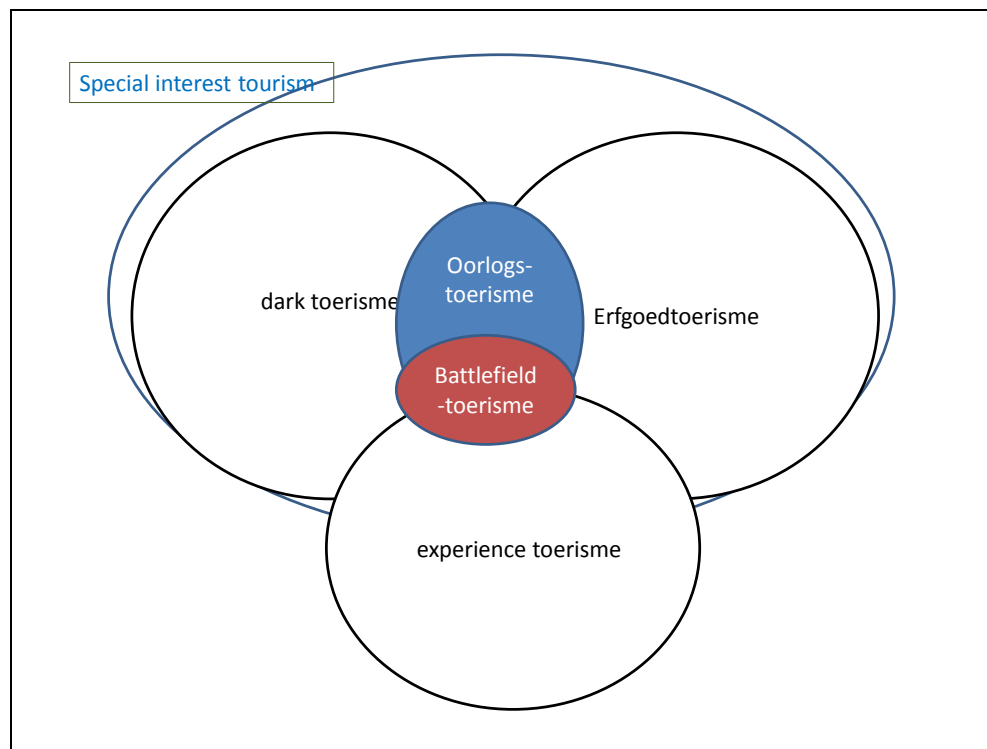
(Jamal and Hill, 2002, 84). Volgens Bagnall zou authenticiteit in het erfgoedtoerisme uit twee niveaus bestaan. Het eerste level verwijst naar de interne ervaring bij de toerist: *“First, authenticity refers to an emotional realism, which enables and enhances the process of consumption. This emotional response elicited at the site leads visitors to feel that they were really consuming the past or getting a good idea of what life was in the past.”* Het tweede level ziet Bagnall als *“a desire for the experience to be based in fact, to be genuine.”*. Dit tweede level verwijst naar de externe tastbare wereld: naar het erfgoed, dat een onderwerp of object wordt van de toeristische consumptie (Chronis et al, 2008: 112).

2.4.4. Als onderdeel van het “experience” toerisme

Het battlefield toerisme kan beschouwd worden als een soort van experience toerisme. Een concept dat in de huidige toerisme industrie onmisbaar geworden is daar de creatie van positieve ervaringen de meest fundamentele doelstelling binnen het toerisme is (Sun Tung et al, 2011: 1367). Positieve ervaringen zouden ervoor moeten zorgen dat toeristen een herhaalbezoek brengen aan een bepaalde bestemming en bovendien een positieve “word-of-mouth” verspreiden. De “experience” wordt door Sun Tung en Ritchie gedefinieerd als volgend: *“It is an individual’s subjective evaluation and undergoing (i.e., effective, cognitive, and behavioral) of events related to his/her tourist activities which begins before (i.e., planning and preparation), during (i.e., at the destination), and after the trip (i.e., recollection)”* (Sun Tung et al, 2011: 1369). Het creëren van positieve ervaringen is met andere woorden een noodzaak voor wie een succesvolle toeristisch product wil ontwikkelen. Om deze positieve ervaring te creëren is volgens Pine en Gilmore (1998) de participatie nodig van de bezoeker waarbij men verschillende ervaringen, zintuigen en gevoelens weet te combineren (Pine & Gilmore, 1998, 105). Het gaat om emotie, betrokkenheid, ontmoeting en ervaring. Bijgevolg behoort het battlefield toerisme duidelijk hiertoe. De battlefield toerist wil immers meer dan alleen zien, men wil voornamelijk beleven en begrijpen (Iles, 2008: 147).

Het battlefield toerisme kan beschouwd worden als een combinatie van verschillende types van toerisme. Het kan als onderdeel van het oorlogstoerisme beschouwd worden, dat tevens onder de noemer van het dark toerisme valt. Daarbij behoren zowel het oorlog- als battlefield toerisme deels tot het erfgoedtoerisme, dat dan weer tot de categorie van “special interest tourism” gerekend kan worden (zie figuur 2b). Tenslotte kan het battlefield toerisme ook tot het experience toerisme gerekend worden omdat de ervaring een belangrijke rol speelt op de battlefield sites. Deze complexe situatie wordt gevisualiseerd in onderstaand schema en is een eigen verwerking van het model van Vanneste (2010).

Figuur 2c: Finaal model voor de situering van het battlefield toerisme in de toerisme industrie

(Bron: eigen verwerking van model van Vanneste D. (2010). In Flanders Field 2014-2018. Just another case of Darktourism (not-published powerpoint), Guestlecture 12 february 2010, Brussels: ULB-IGEAT)

2.5. Memoryscapes worden onderdeel van het toerisme

2.5.1. Van herdenking naar battlefield toerisme.

Direct na een oorlog ontwikkelt zich vaak een herinneringscultuur aan de hand van memorialen, begraafplaatsen, monumenten en musea. Al snel komen er toeristen naar deze plaatsen van herdenking. De eerste bezoekers zijn grotendeels pelgrims, die een directe band hebben met de oorlog en familieleden komen herdenken. Deze evolutie zien we bijvoorbeeld bij Gettysburg en in de Westhoek. Naarmate de tijd vordert, wordt de groep van pelgrims steeds beperkter en zien we de opkomst van de battlefield toerist, die geen persoonlijke connectie meer heeft met de sites (zie 2.4.2). We krijgen de combinatie van herdenking en toerisme (Saunders, 2003: 8) en er ontstaat een soort van herdenkingstoerisme. Volgens Winter is dit toenemende toerisme zelf een voordeel voor het behoud van memorie: *“Tourism is most of all, a global undertaking, and in this respect it can perhaps more appropriately represent the people of the many nations who were involved in the Great War. Tourism also provides remembrance activities that are not restricted to particular dates and times, thereby giving long haul tourists greater flexibility for commemoration.”* (Winter, 2009: 622).

Er zijn echter twee moeilijkheden. Ten eerste zijn de memoryscapes niet aangepast aan de wensen van de toeristen. Bijgevolg kan de huidige toerist zich moeilijk vinden in de interpretatie van de herinneringen en gedenktekens van de vorige generatie (Winter, 2009: 606). Daarbij is er op de site vaak een gebrek aan duiding. De toerist kan de sociale en historische betekenis niet vatten en ervaart een gebrek aan het begrijpen van de betekenis van de site en het landschap (Winter, 2011: 613). De ontwikkeling van memoryscapes tot een toeristisch product vergt daarom een nieuw management- en marketingvisie met nood aan nieuwe symbolen, landmarks, iconen en interpretaties (Jansen-Verbeke, 2013: 282). Een bijkomend probleem is dat deze toeristificatie van het herinneringslandschap niet zonder controversie gebeurt. Het gaat gepaard met commercialisering, promotie en gespecialiseerde diensten en winkels. De ene toerist ervaart dit als een noodzaak, de andere als een storende factor.

2.5.2. Pelgrims versus toeristen

Het bezoek aan battlefield sites wordt in de eerste decennia na de oorlog vaak beschreven als een pelgrimstocht. Met pelgrims wordt verwezen naar de vele bezoekers die zich via verwantschap en familiebanden persoonlijk verbonden voelen met de oorlogsites. Ze ervaren hun bezoek als een 'pelgrimage' om de gesneuvelde familieleden te eren. Deze groep wordt echter steeds kleiner. De meeste bezoekers aan battlefield sites hebben geen directe persoonlijke band meer met oorlog (Winter, 2009: 616). Het is een zeer uitgebreide en heterogene groep met verschillende motieven: *"Battlefield tourists are not one homogenous group and that they may come from divergent backgrounds with different sets of needs, expectations and level of education"* (Iles, 2008: 151). Zo zijn er bezoekers die nog steeds komen om een eer te brengen aan de doden en de verliezen te herdenken, maar ook vanuit historische fascinatie of militaire en nationalistische reden (Vanneste, 2013: 256). Andere bezoekers komen voor educatie en bij te leren, anderen gewoon uit nieuwsgierigheid, of om iets unieks te beleven (Iles, 2008: 139).

Men stelt vast dat ook sommige toeristen zonder familieconnecties hun bezoek als een soort van pelgrimage beschouwen. Al gebruiken ze deze term niet uitdrukkelijk en komt de gewaarwording pas achteraf. Het verlangen om de gesneuvelden te eren zit nog steeds diep geworteld in de individuele ervaring tijdens hun bezoek (Dunkley, 2011: 861-862). Daarbij worden deze toeristen ook vaak emotioneel tijdens het bezoek, waardoor het onderscheid tussen een pelgrim en een gewone toerist erg vaag geworden is (Iles, 2008: 147). Bijgevolg is een opdeling van de bezoekers tussen pelgrims en toeristen niet nuttig. Men kan beter opteren voor verschillende types als "the casual visitor", "incidental visitor" of de "experience-seeking visitor" (Winter, 2009: 616). Winter beweert echter dat deze opdeling in

verschillende bezoekerstypes niet nuttig is, omdat men door de ervaring op een battlefield site kan transformeren van het ene naar het andere type (Winter, 2009: 617).

2.5.3. Is een memoryscape gelijk aan een touristscape?

(A) Memoryscape als een heritagescape

Een memoryscape wordt in de literatuur vaak omschreven als een touristscape, maar Jansen- Verbeke stelt vast dat een memoryscape in de eerste plaats evolueert naar een "heritagescape" waarbij niet enkel het behoud van de artefacten belangrijk is, maar ook de verklaring van deze memorie- plaatsen. De bezoeker wil leren over de verschillende aspecten van de oorlog en deze ook beleven. Men wil de tijd, plaats en context van de oorlogssites beter begrijpen en meer leren over de verhalen achter de sites. Men wil de memories van mensen die aan die sites verbonden zijn ontdekken (Jansen-Verbeke, 2013: 277). Het erfgoed vervult dus een cruciale plek in deze vorming van memoryscapes. Daarom is de bewaring van dit erfgoed van groot belang en kunnen memoryscapes tevens als heritagescapes beschouwd worden.

(B) Memoryscape als een touristscape

Het begrip "touristscape" is een creatie van Van der Duim (2005) en vormt de basis van zijn netwerktheorie, waarbij de relatie tussen mensen en voorwerpen omschreven wordt aan de hand van patronen die steeds gebonden zijn aan een specifieke tijd en ruimte. Het toeristisch landschap kan als een netwerk beschouwd worden met drie onmisbare elementen zijnde de mensen, tastbare voorwerpen en informatie. Deze personen zijn zowel de toeristen als degene die de toeristische diensten aanbieden. De voorwerpen verwijzen naar alle diensten en faciliteiten waar de personen gebruik van maken in het netwerk. Kortom, een touristscape duidt dus zowel op tastbare elementen als de voorwerpen, als op de niet-tastbare relaties die een netwerk vormen (Van der Duim, 2007: 967-968).

Jansen- Verbeke ziet het toeristisch landschap als volgend: *"It is the clustering of tourist attractions with supporting facilities such as shops, restaurants, festivals, events, etc."* (Jansen- Verbeke et al, 2010: 4).

De memoryscapes komen in functie te staan van het toenemende toerisme. Het toerisme dient op een kwaliteitsvolle manier geïntegreerd te worden in het memorielandschap: *"More than ever there is a need to integrate tourism to the existing landscape, to be included in the cultural environment and in the global framework of economic forces. This implies a growing interdependency of disciplines, skills and knowledge networks."* (Jansen- Verbeke, 2009: 31). Om een kwaliteitsvolle ontwikkeling van een memoryscape tot toeristisch product in goede banen te leiden, zal men rekening moeten houden met die extra dimensie van herinnering en herdenking en een evenwicht moeten zoeken tussen memorie en toerisme.

Kortom, een memoryscape is een multidimensionaal landschap met een complexe relatie tussen memorie, erfgoed en toerisme. Een memoryscape kan beschouwd worden als een uitzonderlijke touristscape omdat ze steeds die extra dimensie van herdenken blijft behouden maar dient aangepast te worden aan de noden van de toerist.

Deze complexe situatie wordt uitgebreid uitgelegd aan de hand van twee casestudies namelijk Gettysburg en de Westhoek (zie hoofdstuk 3)

Hoofdstuk 3: Gettysburg en de Westhoek ter verduidelijking van de begrippen

Onder invloed van het toenemende battlefield toerisme worden memoryscapes onderdeel van een toeristische product. Deze complexe situatie trachten we te illustreren aan de hand van twee internationale cases zijnde:

(1) Gettysburg: de meest bestudeerde memoryscape ter wereld (2) De WOI- battlefield sites in de Westhoek

Per case geven we ter inleiding een korte schets van de historie ter inleiding, om vervolgens de verdere evolutie tot vandaag te bespreken. Dan worden de kenmerken van een memoryscape opgesomd. Parallel hieraan beschrijven we de aanpassingen aan het toerisme. Tenslotte komt aan bod welke elementen cruciaal zijn voor de ontwikkeling van de memoryscapes.

3.1. Gettysburg

3.1.1. Situering en historie

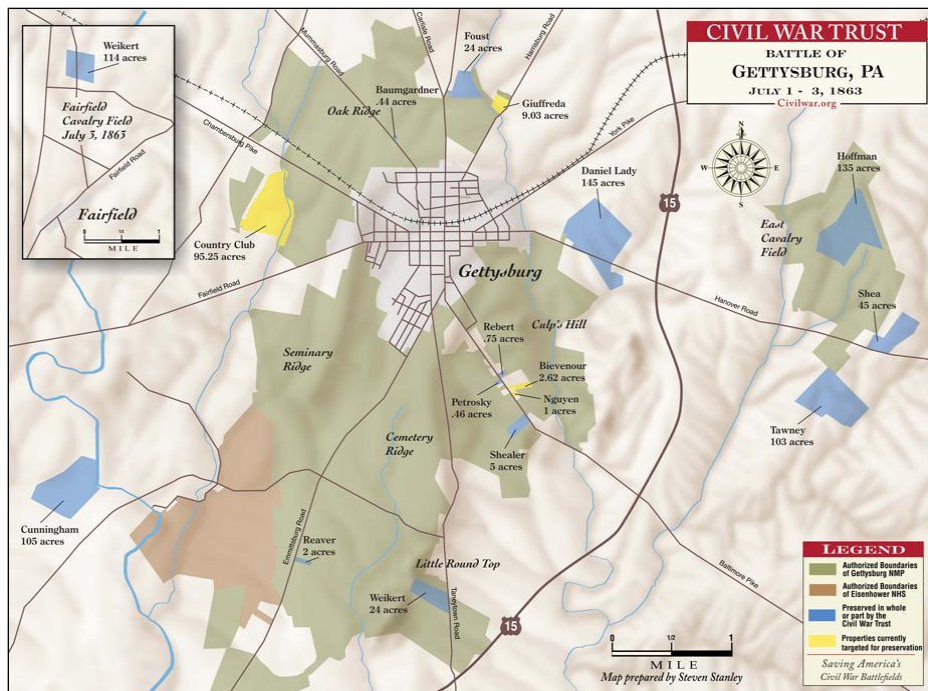
De slag om Gettysburg is een belangrijke veldslag tijdens de Amerikaanse burgeroorlog. Gettysburg is een klein stadje in zuid- centraal Pennsylvania. De zuidelijke troepen van "The Confederacy" onderleiding van Meade botsen op 1 juli 1863 in de buurt van dit stadje op de troepen van "The Union" onder leiding van Lee. In totaal strijden 165 000 soldaten voor drie dagen lang. De overwinning is uiteindelijk voor The Union maar de verliezen zijn zwaar met ongeveer 7000 dodelijke slachtoffers, 33 000 gewonden en 11 000 vermisten of gevangenen¹. De Amerikaanse Burgeroorlog met Gettysburg als bekendste veldslag blijft een zwarte bladzijde in de Amerikaanse geschiedenis.

---

¹ <http://www.civilwar.org/battlefields/gettysburg.html>

Figuur 3a: kaart met afbeelding van de Slag van Gettysburg (1-3 juli 1863)

(Bron:<http://www.civilwar.org/battlefields/gettysburg/maps/civil-war-trust-maps/gettysburg-properties-mar.jpg>.)

3.1.2. Gettysburg als een memornscape

(A) Een Militair Nationaal Park

In Gettysburg bestaat reeds een lange traditie van bewaring en herinnering. Als eerste is er de oprichting van het Gettysburg Battlefield Memorial Association in 1864. Bij de eerste herdenkingen ligt de focus op het heroïsme en de overwinning (Gatewood, 2004: 194). In de loop van de jaren ontwikkelt zich een memorielandschap met 1400 monumenten en gedenktekens. Deze tekens hebben een sterke symbolische waarden en staan voor verlies en dood. Gettysburg groeit uit tot een goed georganiseerde Militair National Park van 3500 hectare. Buiten deze tastbare elementen van memorie zijn er tal van verschillende organisaties die zorgen voor herdenking van de slag zelf: de federale staat, de lokale overheid, National Park service, erfgoedbehoud- groepen, veteranen en re-enactors. Zij zorgen ervoor dat de jaarlijkse herdenkingen en vieringen in stand blijven (Chronis, 2013: 1806). Kortom, door de toevoeging van de monumenten en rituelen, is Gettysburg uitgegroeid dat een betekenisvol landschap van herinnering. Het is een culturele icoon geworden: Gettysburg en de Burgeroorlog zijn bijna synoniemen (Weeks, 2003:4).

(B) Een betekenis van dood, verlies en nationale eenheid

Uit onderzoek naar het gedrag van de bezoekers door Gatewood (2004) blijkt de grote meerderheid van de toeristen zich emotioneel te voelen bij het bezoek aan de plaats. Dit

gevoel wordt voornamelijk veroorzaakt door reflectie over de betekenis van de site (Gatewood, 2004:116). Volgens Chronis (2013) krijgt Gettysburg een diepere betekenis mee doordat het wordt beschouwd als een landschap van spijt en als een scene van dood en verlies. Verder wordt Gettysburg gezien als de plaats waar de natie gered is: *“It has been characterized as “the most important event in American history” (Hall 1994, 7; see also Cobb 1995, 218; Haskell 1957), “the essential American place,” and the “symbolic heart of America” (Chronis et al, 2013: 262).* Een bezoek aan Gettysburg wordt beschouwd als het herdenken van eenheid, natie en gemeenschapszin. Gettysburg wordt dus beschouwd als plaats van de redding van de natie, bijgevolg is de nationale identiteit en bewustwording sterk aanwezig op de site. Het nationalisme en patriottisme wordt sterk benadrukt, in die zin wordt Gettysburg gevierd als een patriottische offeren. Sterk aanwezig is de morele waardering van eenheid en solidariteit (Chronis, 2013: 1803).

(C)Als een sociale constructie

Gettysburg heeft echter meerdere betekenissen naargelang de afkomst van de bezoeker. Zo betekent Gettysburg voor de Afro- Amerikaanse gemeenschap een idealisatie van de strijd voor vrijheid en gelijkheid. Voor bezoekers uit het zuiden staat vooral het verhaal van de patriottische offer en de noordelijke agressie centraal (Chronis, 2013: 1797-1798). Dit bewijst dat Gettysburg net als alle memoryscapes een sociale constructie is. Er wordt voornamelijk gesproken vanuit de visie van de overwinnaar zijnde de noordelijke staten, die het zien als eerbetoon aan de natie. Zo is er lange tijd sprake geweest van een over representatie van deze noordelijke staten en ontbrak “the Confederate flag”, de vlag van de zuidelijke staten (Chronis, 2013: 1804).

3.1.3. Gettysburg als erfgoedsite

De talrijke monumenten (1400!) en gedenkwaardigheden die over het park verspreid zijn, maken van Gettysburg een indrukwekkende erfgoedsite. Het is al langer geweten dat de bewaring van het erfgoed in Gettysburg onder zware druk staat van het toenemende toerisme Om de bezoekersstromen te verspreiden, bestaan er verschillende routes die dit erfgoed ontsluiten de zogenaamde “Gettysburg Heritage trails” als de “Union Trail” en “Confederacy Trail”².

Een illustratie hoe men op een kwaliteitsvolle manier het erfgoed probeert te ontsluiten voor een groot publiek. Verder speelt het erfgoed op Gettysburg een belangrijke educatieve rol. Het verleden wordt aangepakt als een leidraad voor de volgende generaties en verrijkt het heden met belangrijke waarden van gemeenschapszin en integratie. Door een bezoek aan

---

² <http://www.gettysburgscouting.org/trail.html>

Gettysburg te brengen, leert met het belang van samenwerking en eenheid van de natie (Chronis, 2005: 398).

3.1.4. Gettysburg als een tourismscape

(A) Een uitgebreid toeristisch netwerk

Gettysburg is duidelijk getransformeerd tot een vergevorderd toeristisch landschap dat jaarlijks 2 miljoen bezoekers aantrekt. Er is sprake van een talrijke toeristische bezienswaardigheden waaronder het Visitor Center, de Cyclorama, de American Civil War Museum (geopend in 2008), de Elektrische Kaart, de Slag Theatre en National Cemetery de Soldiers (Chronis, 2013: 1797-98). Ook bijhorende toeristische faciliteiten en diensten als "tourist cabins", gas stations, restaurants, snackbars, etc. zijn talrijk aanwezig. Er zijn zelf drink en fast foodkraampjes voorzien op het slagveld (Weeks, 2003: 3). Verder is er ook sprake van andere toeristische attracties in de buurt zoals Eisenhower Farm (Gatewood, 2004: 194) of worden er toeristische evenementen georganiseerd zoals "Ghostly Images of Gettysburg". Tijdens deze nachtwandeling wordt er op geesten gejaagd. Verder worden er tal van "Experience Battlefield Tours" georganiseerd. Tenslotte is er op Gettysburg sprake van een enorme commercialisering. Zo bestaan er Gettysburg wapens, Gettysburg board games, computergames, etc. Er bestaat zelf een Gettysburg barbiepop (Weeks, 2003: 4).

(B) Toerisme en memorie hand in hand samen

Op het eerste zicht lijken de bovenstaande ontwikkelen nog weinig met herdenking en herinnering te maken hebben. Gettysburg staat duidelijk in teken van het battlefield toerisme. De vraag hierbij is of er geen sprake is van een over- toeristificatie waarbij de sites de diepere betekenis van herinnering verliezen. In de literatuur lijkt men het eens te zijn dat dit niet het geval is en dat de dimensie van het herdenken nog niet verdwenen lijkt op de site. Gettysburg is en blijft, desondanks de uitgebreide toeristische infrastructuur, een memoryscape.

Memorie en toerisme gaan dus hand in hand samen: "*The apparent paradox is, that Gettysburg is both a site of commemoration as an object of commerce and the evolution between both memory and tourism.*" (Weeks, 2003: 4). Gettysburg is een combinatie van zogenaamde "sacred" elementen als bv. de herdenkingsmonumenten met "secular" elementen als de commerciële producten. Het is net deze combinatie waar de sterkte ligt van Gettysburg. Als voorbeeld neemt Weeks de bezoeker die door het zien van seculiere film over Gettysburg, bloemen neer gaat leggen bij een graf (sacred) (Weeks, 2003:8). Het zijn tevens de seculiere elementen die ervoor zorgen dat de gebeurtenissen niet vergeten kunnen worden. Volgens Chronis (2005) is het duidelijk: toeristen slagen erin om

desondanks de hoge commercialisering, achter deze commerciële encensering te kijken en een gevoel te krijgen van gemeenschapszin. Men herdenkt Amerika als natie en versterkt zijn waarden rond patriottisme en vrijheid. Dat is de verdienste van Gettysburg als memoryscape (Chronis, 2005: 400).

3.1.5. Noodzakelijke elementen

Het herinneringslandschap wordt aangepast aan het toerisme maar de dimensie van herdenken en herinnering blijft. De grote vraag is welke elementen er juist voor zorgen dat Gettysburg zijn betekenis van herinnering blijft behouden. Belangrijk onderzoek hieromtrent is uitgevoerd door Chronis in samenwerking met Arnould en Hampton.

(A) Het belang van het verhalende

Volgens Chronis is het van cruciaal belang om bij de toeristische ontwikkeling van memoryscapes gebruik te maken van vertellingen. Aan de hand van verhalen transformeer je een plaats, een landschap tot een attractieve bestemming. Deze toeristische narratieven zijn meer denkbeeldig dan reëel (Chronis, 2013: 1799).

Met dit 'verhalende' bedoelt Chronis hoofdzakelijk "collectieve narratieven": *"Those stories that are commonly known in a particular society—albeit not universally agreed—that circulate for a long but not precisely determined period, and that have no single, clearly identifiable author"* (Chronis et al, 2012: 264). Deze narratieven bevatten bepaalde waarden, intenties en memories, die men wil overbrengen op de bezoeker. Bijgevolg zijn deze verhalen, net als memoryscapes, sociale constructies en identiteitsbepalend: *"When time comes for storytelling, each party will (re)imagine the narrative in his/her own way."* (Chronis et al, 2012: 264). Deze verhalen behandelen vaak hetzelfde thema: *"These Gettysburg stories are enmeshed in blood, death, and suffering. Dramatic references to death and destruction permeate guides' stories."* (Chronis et al, 2012: 262). Vanwege deze cruciale rol die de collectieve verhalen spelen, beschouwt Chronis Gettysburg als een "tourism storyscape" (Chronis, 2012: 277) of "tourism imaginary" (Chronis, 2013).

Er zijn drie processen belangrijk bij de ontwikkeling van dit type van memoryscape zijnde "Commercial staging", "reinforcement" and "ideological reinforcement". Bij de eerste fase is het bestaande erfgoedmateriaal van belang waaraan men de verhalen kan linken door middel van taal en retorische en stilistische apparaten (Chronis et al, 2012: 267).

Volgens Chronis spelen ook de media, brochures, boeken, tv-reeksen een rol bij de creatie van collectieve narratieven. De volgende fase is die van de "reinforcement". Er komt een morele waardebeoordeling (veroordeling) van de bezoeker en men voelt zich emotioneel verbonden met de plaats, bijgevolg krijgt de plaats een betekenis mee: *"It tells us what the*

world of the past was like in order to show us what our present world should be like.” (Chronis et al., 2013: 1812).

(B)Het belang van authenticiteit

De ervaring in het battlefield toerisme is van groot belang, bijgevolg moet deze als authentiek aangevoeld worden door de toerist. Gettysburg wordt gepresenteerd als een originele en authentieke slagveld. De aanwezige erfgoedelementen spelen een cruciale rol bij de creatie van de authenticiteit. Er kan gesproken worden van “object related authenticity” waarbij objecten als kanonnen, wapens, monumenten als origineel beschouwd worden (Chronis et al, 2008: 114-115). Het tastbare en zichtbare is van zeer groot belang: *“Throughout their visit, visitors are constantly surrounded by physical evidence of the past, that, although historically remote is materially present and tangible. Museum artifacts, cannons, caissons, and wooden fences provide opportunities for sensory connections.”* (Chronis et al, 2012: 275).

Verder is er nog de “factual authenticity” waarmee verwezen wordt naar de kennis van de historische situatie en feiten bij de toerist. Het is van belang dat de toerist deze feiten kent en een plaats kan geven. Daarbij is er nog de personage authenticiteit: *“Figures like Robert E. Lee, James Longstreet, George Gordon Meade, Strong Vincent, Gouvernor Warren, and Joshua Chamberlain were actual, real people who participated in the battle and fought there”*. Tenslotte is er nog de lokale authenticiteit wat verwijst naar “het ter plaatse zijn”: *“the consumers’ perceptions of the actual place or exact location where a particular historical event took place”* (Chronis et al, 2008: 117).

Chronis legt de focus op het erfgoed, dat zowel bij de collectieve verhalen als bij de vorming van authenticiteit een belangrijke rol speelt.

(1)Het erfgoed waaraan verhalen verbonden kunnen worden: Gettysburg wordt als tourism imaginary beschouwd waarbij collectieve verhalen over dood en opoffering een gevoel bij de bezoeker oproepen en zo een betekenis aan de site geven.

(2)Het erfgoed als onderdeel van een authentieke ervaring: Verschillende elementen kunnen deze authenticiteit versterken zijnde originele objecten, kennis van de historische feiten, aandacht voor individuele personen en het aanwezig zijn op de locatie van het gebeuren.

Deze ontwikkeling zorgt er voor dat de bezoeker zich emotioneel verbonden voelt met de plaats, waardoor deze een betekenis krijgt van eenheid en gemeenschapszin.

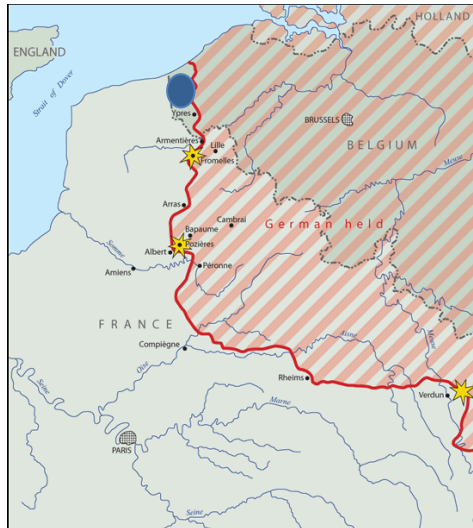
3.2.De Westhoek

Deze case- studie kan gezien worden als een kennismaking met de battlefield sites in de Westhoek, het onderwerp van deze thesis.

3.2.1. Situering en historie

De Westhoek is een regio in het zuid- westen van West-Vlaanderen dat bestaat uit 18 gemeentes waaronder Diksmuide, Ieper, het Heuvelland, Zonnebeke etc. Het is hier dat de Duitse opmars in oktober 1914 tot stilstand komt door het openen van de sluizen in Nieuwpoort.³

Figuur 3b: Situering van de Westhoek (blauwe stip)

(Bron: eigen verwerking van kaart via <https://www.awm.gov.au>)

Tijdens de oorlog maakt de Westhoek deel uit het West front, een 750 kilometers lange scheidslijn van loopgraven, die het Duitse leger van het Britse, Franse en Belgische scheidt. De frontlinie start aan de Belgische Kust bij Nieuwpoort, om via Ieper door te lopen naar de Franse grens, verder te gaan doorheen Frankrijk tot in het Zwitserse stadje Pfetterhouse.⁴

In de Westhoek is het front opgedeeld in drie bogen: de Ijzerboog, de Ieperboog of “the Salient” en de minder bekende Wijtschateboog (Herinneringspark, 2011: 218). Vier jaar lang wordt er in dit westelijke deel van België slag geleverd tussen de geallieerden en de Duitsers. De eindbalans van deze strijd, bekend als de Grote Oorlog, is enorm. In totaal sneuvelen er bijna 10 miljoen soldaten en raken er ongeveer 17 miljoen gewond en verminkt.⁵ In de Westhoek zelf sneuvelen ongeveer 600 000 soldaten. Het is niet verbazingwekkend dat er na deze vier jaar van vernietiging, een traditie van herinnering en herdenken ontstaat.

³ <http://www.reizenaarwo1.nl/reisdoelen/westhoek-ieper/>

⁴ <http://www.greatwar.co.uk/places/ww1-western-front.htm>

⁵ <http://www.wereldoorlog1418.nl/statistieken/#01>

3.2.2. De Westhoek als memoryscape

Kort na de oorlog worden tal van memorialen en monumenten opgericht uit de noodzaak om de oorlog te duiden en te rechtvaardigen. Zowel de persoonlijke en collectieve rouw van de doden wordt van groot belang (Winter, 2009: 613). Daarbij worden vele slachtoffers niet naar het thuisland gerepatriëerd, maar krijgen een rustplaats op de vele militaire kerkhoven. Het landschap krijgt via toevoeging van deze openbare gedenktekens een betekenis van herinnering (Iles, 2008: 162).

(A) De nationalistische herdenkingen: triomf en heroïsme

De herdenkingen na de oorlog en de daarbij ontwikkelde plaatsen van herdenking, zijn zeer patriottisch en nationalistisch van oorsprong. Het is voor de natiestaten cruciaal om de gruwelijkheden en massale dood van de WOI een betekenis te geven. Daarom wordt het sterven van de frontsoldaten beschouwd als een offer voor de natie (Vlaams Vredesinstituut, 2011: 3). De herdenking in de Westhoek is dan ook sterk bepaald door de visie van de overwinnaar zijnde de geallieerden: *"The dominant memories of the war, and their presentation on the landscape of the Western Front was determined by the allies Britain and France, but the war was also used by young nations of the former British Empire to define their 'birth', and Australia, Canada, South Africa and New Zealand distinguished their own memories on the battlefields."* (Winter, 2012, 250). De Menenpoort in Ieper is een uitstekend voorbeeld van deze overwinnaarmentaliteit en is als het ware een triomfboog en een eerbetoon aan de gesneuvelden van de Common Wealth.

Dit herdenken verstevigt de gemeenschapszin en eenheid. Een goed voorbeeld is het graf van de onbekende soldaat. De onbekende soldaat kan 'iedereen' zijn, dus kan hij ook de tegenstellingen in politieke opvatting, sociale klasse, taal- of etnische groep overstijgen en vormt hij aldus een ideaal symbool voor de eenheid van de natie (Vlaams Vredesinstituut, 2011: 3-4).

(B) De pacifistische herdenkingen: vrede en verzoening

Naast deze overwinnaarsvisie ontstaat er een totale andere strekking in de Westhoek namelijk de pacifistische herdenkingen: *"De ervaring van de oorlogsgruwel werd omgevormd in een pleidooi om oorlogen in de toekomst voor altijd te vermijden en te bannen. Als de oorlog van 1914-1918 het einde van alle oorlogen kon betekenen, zou toch nog een zin gegeven kunnen worden aan de grote slachting van de oorlog en zou het offer van de frontsoldaten niet vergeefs zijn geweest."* (Vlaams Vredesinstituut, 2011: 12). Na het uitbreken van de WOII verdwijnt deze "Nooit meer oorlog"-gedachte, om opnieuw tijdens de jaren 90' op de voorgrond te treden (Vlaams Vredesinstituut, 2011: 14). Er treedt dus een verandering op in het herdenken zijnde het vieren en eren van de natie transformeert naar een boodschap van vrede en verzoening (Vanneste, 2013: 256). Verder wordt de memorie

steeds minder formeel. De overdracht van herinnering gebeurt in toenemende mate via het toerisme, onderwijs, wetenschap, cultuur en de media. (Vlaams Vredesinstituut, 2011: 3). Dit illustreert dat memories geen statische gegevens zijn en mee evolueren met de tijdsgeschiedenis, zo weet ook Winter: *‘Because the memories are developed to satisfy particular social needs, each new generation re-negotiates and re-selects aspects of the memories to suit its own needs.’* (Winter, 2012: 249).

3.2.3. De Westhoek als een heritagescape

(A) Het versnipperde erfgoedmateriaal in de Westhoek

Het WOI- landschap van de Westhoek kan als een erfgoedplaats beschouwd worden, daar het landschap restanten bevat als oude bunkers, loopgraven, ruïnes, etc. samen de vele herdenkingsmonumenten. Dit materiële oorlogserfgoed is van cruciaal belang om memories levend te houden en dient als een brug tussen het heden en verleden (Jansen- Verbeke, 2013: 275). Het belang van erfgoed wordt ook benadrukt in het “Masterplan: Herinneringspark 14-18” van de Vlaamse Onroerend Erfgoeddienst (zie ook verder in 3.3.5). Er zijn echter enkele problemen bij de ontsluiting van dit WOI- erfgoed. Zo is de meerderheid onder invloed van de landbouw en verstedelijking reeds verdwenen. Daarbij liggen de artefacten zeer versnipperd (Iles, 2006: 138). Hierdoor is het voor de toerist niet eenvoudig om zich het landschap van 100 jaar geleden voor te stellen (Winter, 2009: 613). Het is een complex en gelaagd landschap, dat moeilijk te lezen valt: *“The Western Front is composed of industrialized slaughter houses, vast tombs for ‘the missing’, places for returning refugees and contested reconstruction, popular tourist destinations, locations of memorials and pilgrimage, sites for archaeological research and cultural heritage development, and as still deadly places full of unexploded shells and bombs.”* (Saunders, 2003: 8).

(B) Het Netwerk Oorlog en Vrede

De WOI- landschappen zijn zeer complex door de combinatie van memorie, toerisme en het lokale dagelijkse leven. Bijgevolg is het een bijzonder moeilijke opdracht om het erfgoed te bewaren, te ontsluiten en begrijpbaar te maken voor de toerist. Daarbij is elk erfgoedfragment ontstaan in een specifieke historische context en dient de historische betekenis van het erfgoed gerespecteerd worden (Vlaams Vredesinstituut, 2011: 2). Om het behoud en de ontsluiting te vereenvoudigen is het Netwerk Oorlog en Vrede in de Westhoek opgericht. Dit is een provinciale organisatie die instaat voor het wetenschappelijke onderzoek, de zorg en ontsluiting van het WOI- erfgoed in de Westhoek met focus op de cultuurtoeristische valorisatie en educatie (Toerisme Vlaanderen, 2008: 25).

Het erfgoed van de Westhoek wordt ontsloten op vier verschillende niveaus. Op het hoofdniveau zijn er twee centrale punten zijnde Ieper met het Flanders Field Museum en

Diksmuide met de Ijzertoren en de Dodengang. Verder zijn er drie receptie punten, 12 hoofd anker- sites en tenslotte 21 relikwiesites. Daarnaast zijn er nog honderden kleine memorialen en begraafplaatsen (Vanneste, 2013: 260).

3.2.4.De Westhoek als tourismscape

(A) Van pelgrimage tot West front experience

De Westhoek kent parallel met de herdenkingen, een lange traditie van oorlogstoerisme. Al vanaf 1915 komen de eerste toeristen naar de Westhoek. De komst van toeristen wordt echter al snel streng gereguleerd uit vrees voor sensatie. Zo krijgen de verwanten van slachtoffers voorrang en worden er instructies voor de toerist opgesteld: *“Although the itineraries in the Michelin guides contain instructions for ‘the tourist’, every effort was made to encourage the reader to see their trip as a pilgrimage, and not ‘merely a journey across a ravaged land’*” (Iles, 2008: 141). De toeristische uitstap wordt als pelgrimage omschreven. Zo wordt er door de Touring Club front- gidsen verkocht als “Le Front du Flandre” van Jean Massart en “Dixmude et Nieuport” en “Ypres”. Het is zelf zo dat de Franse Touring club in 1919 een anderhalf miljoen toeristen verwacht en dat men hoopt dat de heropbouw niet te snel verloopt (Meire, 2003: 209- 210).

De interesse voor WOI daalt echter tijdens de jaren 1950 en 1960 en veel slagvelden van de eerste wereldoorlog verdwijnen. Pas in de jaren 70 vindt er hernieuwde interesse plaats voor deze slagvelden vanuit de Britse wereld. Toch duurt het tot de jaren 90 dat dit battlefield toerisme uitgroeit tot een gespecialiseerd nicheproduct (Iles, 2006: 138). Geleidelijk aan zien we dat er een evolutie plaats vindt van pelgrimage in de Westhoek naar een soort van ‘Westelijk Front Experience’. De overblijvende WOI- artefacten zijn uitgroeid tot een onderdeel van een geïntegreerde toeristische circuit gepromoot door de officiële toeristische kantoren in Amiens voor de Somme en Ieper voor de Westhoek (Saunders, 2003: 8).

(B) Een uitgebreid toeristisch netwerk

Het landschap in de Westhoek is dan ook aangepast met een uitgebreide toeristische infrastructuur zoals onthaal- en informatiediensten, recreatieve ontsluiting, logies, en commerciële productontwikkeling (Valorisatie studie, 2008: 23).

Vanuit Toerisme Vlaanderen werkt men rond vijf verhaallijnen zijnde het Ieperfront, het Ijzerfront, achter het Belgische Front, achter het Britse Front en tenslotte achter het Duitse Front. Op deze verhaallijnen worden de producten uitgebouwd (Toerisme Vlaanderen, 2010: 9). Parallel hieraan zijn thematische routes ontwikkeld voor fietsers, automobilisten en wandelaars. Zo kun je de Westhoek met de auto verkennen aan de hand van uitgetekende

routes als “Ypres-Salient”(Ieperboog), “Ijzerfront” (Ijzerboog), “Frontleven” (Wijtschateboog) en tenslotte de “Pioneer”- route, die de Duitse frontlijn volgt.⁶

Verder is er sprake van een uitgebreide commercialisering, denk maar aan het productenaanbod in de shop van het Flanders Field Museum en de commercialisering van de “Poppy-flower”, dat uitgegroeid is tot een informeel symbool van de WOI- herdenking. Met de viering van Honderd jaar Grote Oorlog lijkt de WOI populairder dan ooit, wat een opstoot in het battlefield toerisme veroorzaakt en een verdere commercialisering met zich meebrengt. Een belangrijke rol bij deze popularisering is weggelegd voor de media. Televisie- programma’s als “Ten Oorlog” (Arnould Houben, 2013) en de fictieve reeks “In Vlaamse Velden” (2014) zorgen ervoor dat de WOI leeft als ooit tevoren⁷.

(C) Een herinnering- en vredestoerisme

Door dit toenemende toerisme en de stijgende popularisering van de Grote Oorlog kan de Westhoek zijn betekenis van herdenking en herinnering te verliezen. Dit blijkt echter niet het geval. In de literatuur worden toerisme en memorie niet als tegenstrijdige begrippen beschouwd. Integendeel, toerisme zou juist de memorie rond de WOI versterken: *“Tourism is one of the key forces which are helping to remember the Great War and to reinvigorate both family and national memories.”* (Winter, 2012: 261). Het is zelf zo dat het herdenken een dominant motief geworden is in het battlefield toerisme (Gough, 2000: 213). Het toerisme wordt aangegrepen om de mensen aan te zetten tot herdenken. Toerisme krijgt de voortrekkersrol toegespeeld in de 100 jarige herdenking van de Grote Oorlog (Winkeler, 2013: 3).

Verder wordt de herinnering sterk verbonden met het streven naar verzoening en vrede zoals ook de Missie van Toerisme Vlaanderen luidt: *“We positioneren Flanders Fields (de Westhoek), en bij uitbreiding Vlaanderen, als dé regio in Europa waar het verhaal van de Eerste Wereldoorlog beleefd kan worden als een fascinerende geschiedenis met een universeel menselijke boodschap van vrede.”* (Toerisme Vlaanderen, 2010: 4).

Kortom, het toerisme en memorie zijn sterk verbonden met elkaar. De memoryscape groeit uit tot een touristscape met de nadruk op een informele vredeshedenking.

---

⁶ <http://www.flandersfields.be/nl/autoroutes>

⁷ <http://www.een.be/programmas/ten-oorlog/het-programma>

3.2.5. Noodzakelijke elementen van een memoryscape

(A) In de internationale literatuur

In de literatuur wordt net als bij Gettysburg het belang van het verhalende onderstreept voor de ontwikkeling van memoryscapes in de Westhoek. Men moet aandacht geven aan de band tussen memorie en plaats en dit aan de hand van kleine dingen als menselijke foto's, postkaarten en verhalen in aanvulling tot de meer visuele monumenten en musea (Hoelcher et al., 2004: 352). Ook Miles kent het belang van de "human stories": het moet gaan over mensen met dapperheid en de focus moet liggen op angst en gruwelijkheden. Deze informatie kan men best verstrekken aan de hand van oude brieven, foto's en dagboeken (Miles, 2013: 223-224). Een ander aspect dat vaak weerkeert in de internationale literatuur is de nadruk op interactieve zaken. Volgens Iles (2006) moet in het battlefield toerisme alle zintuigen aangesproken worden via een multi- dimensionale aanpak (Iles, 2006: 140). Ook Winter vindt dat er meer gebruik gemaakt mag worden van nieuwe technologieën: men kan verschillende soorten media aanwenden om oude documenten en foto's te tonen (Winter, 2009: 619).

(B) Toerisme Plus

Toerisme Plus is door Toerisme Vlaanderen in het leven geroepen om het toenemende toerisme in goede banen te leiden en om de herinnering aan de WOI te vrijwaren van sensatie. Zo vindt men het belangrijk dat de WOI- sites en attracties ontwikkeld worden vanuit een neutrale en open interpretatie. Er moet ook steeds ruimte zijn voor bezinning (Winkeler, 2013: 5). Een ander belangrijk aspect dat Toerisme Vlaanderen op de WOI- sites wil benadrukken is "betrokkenheid". Men wil verhalen brengen over persoonlijke betrokkenheid van mensen met de WOI. Het gaat dus over mensen van nu, men wil bekendheden (artiesten, sportmensen,...) en andere individuen (bezoekers, bewoners,...) hun verhaal laten brengen (Toerisme Vlaanderen, 2008: 14).

(C) Het Masterplan: Herinneringspark 1914-18.

Het Masterplan kan als aanvangspunt en basis beschouwd worden voor dit empirisch onderzoek. Het plan is tot stand gekomen door de samenwerking tussen verschillende organisaties zijnde de Vlaamse Onroerend Erfgoeddienst, Westtoer, Toerisme Vlaanderen, Team Vlaamse Bouwmeesters, Geurst & Schulze architecten en Lodewijk Baljon landschapsarchitecten. Het idee erachter is om de Westhoek te beschouwen als één geheel "een herinneringspark" en hiervoor een uniform plan te ontwikkelen. Het uitgangspunt luidt als volgend: "Toerisme krijgt een eigen plek ondergeschikt aan een hedendaags respect voor het frontlandschap, met meer nood aan een globale, historische, natuurlijke en landelijke beleving." (Masterplan, 2012: 31).

Het doel is om meer coherentie te geven aan het landschap en zo ook meer betekenis. Het landschap fungeert als een rode draad en is de drager van herinnering. De beleving dient versterkt te worden door de WOI opnieuw voelbaar en tastbaar te maken in dit landschap (Masterplan, 2012: 15). Dit wil men bekomen aan de hand van een netwerk van uitzichten en oriëntatiepunten en het markeren van belangrijke zichtlijnen en panorama's (Masterplan, 2012: 23). Men wil aan de hand van hoogteverschillen de voelbaarheid van het landschap vergroten. Verder is het de bedoeling om verdwenen elementen als oude spoorwegen en het niemandsland weer zichtbaar te maken in dit landschap (Masterplan, 2012: 29). Zo wil men knooppunten of "points of view" ontwikkelen waar verschillende lijnen, verhalen en routes samen komen en waar je een blik krijgt op het landschap en de oorlog. De Westhoek zal tot een netwerk van points of view uitgroeien (Masterplan, 2012: 16). Verder is het de bedoeling om aan de hand van scenografie ruimtes betekenisvoller te maken: plekken moeten meer met elkaar verbonden worden aan de hand van routes en panorama's en een betekenis krijgen in het geheel (Masterplan, 2012: 22). De visualisatie van de WOI in het landschap is in dit Masterplan van enorm belang. Zo wil men in de praktijk het niemandsland aanduiden met Italiaanse populieren. Verder zullen ook kraters en verdwenen Duitse begraafplaatsen via deze beplanting uit het landschap gelicht worden (Masterplan, 2012: 55-58).

- Evaluatie

Het idee om meer uniformiteit in de Westhoek te brengen, kunnen we alleen maar aanmoedigen. De westhoek uitwerken tot een netwerk van observatiepunten lijkt ook een goed uitgangspunt, waarbij het landschap inderdaad de rode draad kan spelen. De WOI zichtbaarder en tastbaarder maken in dit landschap is een uitstekende doelstelling en een noodzaak voor de herinnering. Het belang aan visualisatie en uniformiteit kunnen we enkel beamen, daarom is dit Masterplan zeker een stap in de goede richting en kan het als uitgangspunt en basis van dit empirisch onderzoek beschouwd worden. Toch hebben we enkele kritieken.

Door de Westhoek als één memoryscape te omschrijven, zou men het unieke van elke sites uit het oog kunnen verliezen. Elke WOI- site of artefact is zo uniek en complex en steeds omgeven met een uniek landschap, dat men elke situatie site per site best kan analyseren. Zo wil men bijvoorbeeld bij elke site het niemandsland aanduiden aan de hand van Italiaanse populieren. Wij stellen ons de vraag hoe de bezoekers gaan weten wat die bomen in de verte betekenen. Gaan ze beseffen dat deze het niemandsland voorstellen of zijn het toch kraters? Daarbij vertellen deze bomen nog weinig over de situatie rondom de site: waar ligt precies de Duitse linie of de Britse? Het idee om bepaalde aspecten uit het landschap te lichten is uitstekend, maar om dit op alle sites via Italiaanse populieren te doen, lijkt me te eenvoudig. Het zou niet beantwoorden aan de verscheidenheid en complexiteit van al de

sites. Verder legt men in het Masterplan een grote nadruk op het landschap, maar wat met andere kwaliteiten zoals informatie, het erfgoed op de sites, auditieve elementen en het gedrag van de medebezoeker? In welke mate zijn deze elementen belangrijk voor de vorming van memorie en hoe kunnen ze op een uniforme manier toegepast worden in het Herinneringspark? Zo wil men op elke site een bezinningsruimte installeren, maar is daar wel op alle sites nood aan?

Tenslotte houdt men weinig rekening met het sociale aspect. Een bezoek aan een WOI- site blijft immers een sociale activiteit en daarom is het van cruciaal belang om de mening van de bezoeker te kennen. Wat vindt de bezoeker van de site en het omliggende landschap? Wat vinden zij belangrijk aan memorie? Kortom, er wordt te weinig rekening gehouden met de opinie van de bezoeker. Met dit thesisonderzoek proberen we daar verandering in te brengen.

Hoofdstuk 4: een combinatie van de kwalitatieve en kwantitatieve methode

---

4.1. Beslissingen vooraf

4.1.1. De kwalitatieve methode: waarom?

Er wordt gebruik gemaakt van de kwalitatieve methode omdat deze beter geschikt is om te peilen naar de ervaringen en gevoelens van battlefield toeristen. Deze gegevens zijn immers niet uitdrukbaar in cijfers: *“Qualitative data are gathered primarily in the form of spoken or written language rather than in the form of numbers. Possible data sources are interviews with participants, observations, documents and artifacts.”* (Polkinghorne, 2005: 137). Verder beperken de meeste kwalitatieve onderzoeken zich tot een specifieke casestudie, wat ook in deze thesis het geval is. De focus ligt op de WOI- battlefield sites in de Westhoek, maar wegens te uitgebreid is het veldwerk afgebakend tot drie “vertegenwoordigende” cases zijnde het Bayernwald, de Dodengang en het Tyne Cot Cemetery.

Bij de kwalitatieve methode worden de data verzameld aan de hand van interviews en deze gegevens worden dan getranscribeerd. In dit empirisch onderzoek maken we gebruik van “semi structural” (face- to face) interviews aan de bezoekers op de drie bovengenoemde sites. Deze interviews zijn gekenmerkt door het “principle of openness”, dit houdt in dat er aan de hand van open vragen wordt gewerkt (Flick & et al., 2004: 8). Verder zijn de interviews beperkt in tijd: het zijn eerder korte ondervragingen en dus geen diepte-interviews. We pogen wel steeds om de interviews zolang mogelijk te laten duren. In de praktijk is dit niet altijd gemakkelijk en duren de interviews gemiddeld tussen de 2 tot 10 minuten.

Het voordeel van de kwalitatieve methode is dat het mogelijk blijft om nog aanpassingen door te voeren tijdens het veldwerk zelf. Daarbij is het een flexibele methode, de interviewer kan steeds ingrijpen. Men kan inspelen op wat de respondent antwoordt of kan extra uitleg en duiding verschaffen indien nodig. Er zijn echter twee moeilijkheden bij deze onderzoeksmethode. Ten eerste is men steeds afhankelijk van de kennis en praatvaardigheid van de respondent. De kwaliteit van respondent is steeds een bepalende factor voor succes: is de bezoeker vatbaarheid voor reflectie, heeft hij tijd voor het interview en is hij bereid tot medewerking? (Flick, 2004: 169). Verder zijn de interviews momentopnames en afhankelijk van een aantal factoren als weersomstandigheden en drukte. Daarbij is het niet altijd gemakkelijk om de respondent zo min mogelijk te beïnvloeden tijdens het interview. De kwalitatieve methode is nooit volledig objectief.

Een tweede gebrek is dat de methode geen representativiteit verschaft en er weinig veralgemeningen gemaakt kunnen worden. Daarbij zijn kwalitatieve gegevens moeilijk meetbaar en daarom voeren we ook een beperkt kwantitatief onderzoek uit. Dit gebeurt aan de hand van kort enquêtes die ook ter plaatse afgenomen worden bij passanten. Door deze toevoeging kunnen we de kwalitatieve gegevens aanvullen en onderbouwen met cijfermateriaal. Deze integratie van de kwantitatieve en kwalitatieve methode over hetzelfde onderwerp of fenomeen wordt aangeduid met de term “triangulatie” (Flick et al, 2004: 175). Deze aanpak zorgt ervoor dat het empirische onderzoek uit verschillende sessies bestaat.

4.1.2.Target population en strategy

Anders dan bij de kwantitatieve onderzoeksmethode gaat het bij de kwalitatieve weinig om representativiteit, het gaat immers over het analyseren van de ervaring en het gedrag van een specifieke sociale groep in een specifieke context (Plokinghorne, 2005: 139). De afbakening en omschrijving van de doelgroep, ook wel “study-population” of “target population” genoemd, is daarom van uiterst belang (Robinson, 2014: 25).

De doelgroep van dit empirische onderzoek zijn de battlefield toeristen die de sites van het Bayernwald, de Dodengang of het Tyne Cot Cemetery bezoeken. Deze groep wordt echter beperkt tot de Nederlands- en Engelstalige toeristen. Dit gebeurt vanuit praktische overwegingen, omdat we het Frans en Duits niet in die mate beheren om over indrukken, gevoelens en herinneringen te praten. Een pluspunt aan deze afbakening is dat de drie hoofdmarkten van de Westhoek zijn in begrepen namelijk België, Groot-Brittannië en Nederland. Deze nationaliteiten zijn respectievelijk goed voor 46,6%; 40,3% en 9,3% van het totale aantal toeristen in de Westhoek (Toerisme Vlaanderen, 2008: 78). Hierbij zijn ook de respondenten uit andere Common Wealth landen als Canada, New- Zeeland en Australië en USA opgenomen. Het enige nadeel is dat de Duits- en Franstalige bezoekers uitgesloten worden. We moeten deze beperking echter niet vergroten, daar deze twee nationaliteiten een kleine bezoekersgroep vormen (2,6% en 1,7 % van het totaal) (Toerisme Vlaanderen, 2008: 78).

Verder bereiken we hoofdzakelijk individuele bezoekers, die zich niet in een grote groep bevinden als een schoolgroep of busgezelschap. Deze grote gezelschappen hebben immers een strak tijdschema en weinig tijd. De meerderheid van de respondenten vertoeven in kleinere groepen als koppels, gezinnen en kleine vriendengroepen. In de praktijk is deze scheidingslijn echter niet altijd duidelijk. Zo lopen bezoekers die met de autobus gearriveerd zijn, niet altijd in grote groep rond.

Kortom, de doelgroep zijn de Nederlands- en Engelstalige toeristen op de drie battlefield sites het Bayernwald, de Dodengang en het Tyne Cot Cemetery. De meerderheid zijn vanuit praktische reden individuele bezoekers, maar een gering aantal is afkomstig van de grote groepen. Ook het definiëren van een strategie is van belang vooraleer men data gaat verzamelen. Er wordt gebruik gemaakt van de zogenaamde "convenience sampling": *"It proceeds by way of locating any convenient cases who meet the required criteria and then selecting those who respond on a first-come-first-served basis until the sample size quotient is full."* (Robinson, 2014:32). Dit betekent dat we het first- to- fit systeem toepassen door toe te stappen op een willekeurige bezoeker ter plaatse en vervolgens af te toetsen of die al dan niet tot de doelgroep behoort. Indien dit het geval is, vragen we de bezoeker om zijn eventuele medewerking.

4.1.3.De geografische afbakening

(A)Op schaal van de Westhoek

Het veldwerk is beperkt tot drie battlefield sites in de Westhoek zijnde het Bayernwald bij Wijtschate, de Dodengang bij Diksmuide en het Tyne Cot Cemetery bij Zonnebeke. Waarom juist deze drie sites verkozen zijn, valt te verklaren vanuit de onderlinge verschillen maar eerst geven we een korte omschrijving van de sites. Een uitgebreidere omschrijving waarbij het landschap en de informatieve kwaliteiten geanalyseerd worden, komt in hoofdstuk 5 aan bod.

- Het Bayernwald

Deze site is een reconstructie van de Duitse vesting het "Bayernwald" en is sinds 2004 toegankelijk voor bezoekers. Het stelsel bestaat uit twee Duitse mijngangen, een mijnschacht, een 320 meter lang loopgraven en vier betonnen bunkers.⁸ De bezoekers kunnen ticketjes in de Toeristische dienst van Kemmel halen voor 4 euro pp.

- De Dodengang

De Dodengang op de linkeroever van de Ijzer is het laatst overgebleven stukje van het Belgische loopgravencomplex uit de WOI en wordt beschermd als een Nationaal monument.⁹ De Dodengang ontstaat pas na de Slag aan de Ijzer (oktober -november 1914) als toenaderingsloopgraaf omdat de Duitsers nog enkele stellingen, zoals de petroleumtanks op de linkeroever van de Ijzer bezitten en die het Belgische leger kost wat kost wil veroveren.¹⁰ Door het hoge aantal slachtoffers verandert de oorspronkelijke "Boyaux de l'

---

⁸<http://www.dagjeweg.nl/tip/5358/Bayernwald>

⁹<http://toerisme.diksmuide.be/Dodengang/default.aspx?id=1286>

¹⁰<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/woi/relict/217>

Yser” als snel van naam tot “Boyaux de la Mort”. Vandaag de dag is er nog de gerestaureerde Ruiterschans en Muizenval te zien. Naast de site ligt er een restant van een Duitse bunker (Masterplan, 2012: 32).

- Het Tyne Cot Cemetery

Het Tyne Cot Cemetery in Zonnebeke is de grootste Common Wealth begraafplaats op het vasteland ter wereld met 11 952 Common Wealth gesneuvelden waarvan 8300 niet-geïdentificeerd en 4 Duitsers.¹¹ Daarbij is er ook “The Missing memorial” waarin 35 000 namen van vermisten staan gebeiteld. De meeste gesneuvelden zijn omgekomen bij de Slag van Passendaele (1917). Tijdens de oorlog maakt de plaats deel uit van de Duitse Flandern I- Stellung waarvan er vandaag nog steeds twee bunkers zichtbaar zijn (Masterplan, 2012: 65).

- Gelijkenissen

Ten eerste zijn de drie sites opgenomen in het Netwerk van Oorlog en Vrede. Dit is een provinciaal netwerk opgericht in 2002, dat verschillende musea, sites, monumenten van de eerste wereldoorlog met elkaar verbindt. Het fungeert als een soort overlegplatform en moet de samenwerking en integratie tussen de verschillende sites versterken.¹² De drie sites fungeren als ankerpunten in dit netwerk en hebben een duidelijke historische en educatieve duiding. Ze zijn hoofdzakelijk van belang voor hun belevingswaarde en historische betekenis. Verder zijn ze voorzien van toeristische accommodatie.¹³ Het Bayernwald en de Dodengang hebben sinds 2004 een bezoekerscentrum en het Tyne Cot Cemetery sinds 2006 (Toerisme Vlaanderen, 2008: 28-31). Dat de drie gekozen sites ankerpunten zijn, is een voordeel omdat de organisatie, de infrastructuur en de aanpak redelijk gelijk zijn. Het is interessant om na te gaan of deze gelijkaardige aanpak positief of negatief ervaren wordt.

- De onderlinge verschillen

Het eerste verschil betreft de geografische situering. De frontlinie in de Westhoek bestaat uit drie zogenaamde bogen namelijk de Ijzer-, de Ieper- en Wijtschateboog. Het is de bedoeling dat elke boog via een site vertegenwoordigd is. Zo ligt de Dodengang in de Ijzerboog, het Tyne Cot Cemetery in de Ieperboog en het Bayernwald in de Wijtschateboog (Masterplan, 2012: 218). De drie sites vertellen vanwege deze ligging een verschillend verhaal. Het Bayernwald wordt verbonden met de Mijnslag van 1917, de Dodengang met de Slag om de Ijzer (1915) en het Tyne Cot Cemetery met de Slag van Passendaele (1917).

---

¹¹ <http://www.wo1.be/ned/database>

¹² <http://www.wo1.be/nl/netwerk>

Als tweede zijn de sites van een andere "nationale oorsprong". De Dodengang is afkomstig uit de Belgische sector, het Bayernwald is van Duitse oorsprong en het Tyne Cot Cemetery kan men situeren in de Britse sector en die van de Common Wealth. Ook qua ontstaan en oorspronkelijke functie verschillen de drie sites. Het Bayernwald en de Dodengang zijn beiden gerestaureerde loopgraafcomplexen. De sites hebben wel een verschillende evolutie afgelegd. Zo groeit de Dodengang direct na de oorlog uit tot een monument. In 1924 laat het Ministerie van Openbare Werken de Dodengang opnieuw aanleggen.¹⁴ Daarentegen geraakt het Bayernwald na de oorlog in de vergeetput. Het is pas in 1970 dat de privé- eigenaar Andre Becquart bij toeval de mijnschacht "Bertha 4" opgraaft. Zo ontstaat de voorloper van het Bayernwald namelijk het "Frauenlob". De huidige constructie wordt pas in 2002 nagebouwd na archeologisch onderzoek van het ABAF, Association for Battlefield Archaeology in Flanders. Wat vandaag nog te zien is van het Bayernwald is amper 10 % van het originele.¹⁵ Het Tyne Cot Cemetery verschilt duidelijk in functie en vorm van de twee loopgravenstelsels, het en is pas in zijn huidige vorm na de WOI ontstaan. Toch behoort deze begraafplaats tot de battlefield sites, daar het in het voormalige slagveld gelegen is. Een laatste verschil is de grootte van de sites. Het Bayernwald is eerder een kleine en onbekende attractie met ongeveer 25 000 bezoekers per jaar. Het Tyne Cot Cemetery daarentegen is samen met het Flanders Field museum en de Menenpoort de populairste attractie in de Westhoek dat ongeveer 340 000 bezoekers per jaar trekt. De Dodengang is dan weer een middelgrote attractie met jaarlijks 75 000 bezoekers. Onderlinge verschillen en gelijkenissen worden samengevat in onderstaande figuur.

Tabel 4a: Overzichtschem van de drie verkozen sites

<p>Het Tyne Cot Cemetery</p> <p>Begraafplaats van de Common Wealth. Zonnebeke- Passendaele</p>	<p>De Dodengang</p> <p>Belgische loopgravencomplex Diksmuide</p>	<p>Het Bayernwald</p> <p>Duitse stelling- versterking Wijtschate- Heuvelland</p>
Britse sector	Belgische sector	Duitse sector
Ieperboog	Ijzerboog	Wijtschateboog
Grote attractie: 340 000 bezoekers	Middelgrote attractie 77 000 bezoekers	Kleine attractie: 25 000 bezoekers
Slag van Passendaele (1917)	Slag van de Ijzer (1914-15)	Mijnenslag van 1917

(Bron: eigen ontwerp)

¹⁴ <http://www.klm-mra.be/klm-new/nederlands/main01.php?id=collecties/dodengang>

¹⁵ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/woi/relict/2198>

(B)Op schaal van de site zelf

Het is de bedoeling om aan de uitgang van de sites te staan en daar de bezoekers aan te spreken voor een eventuele medewerking. De reden voor deze strategie is dat de pas opgelopen indrukken en gevoelens nog vers in het geheugen liggen bij de bezoekers. Het interview kan gezien worden als een ventilatie van hun pasondergane ervaring.

In de praktijk is het echter niet altijd mogelijk om aan de uitgang te staan. Zo zijn we in de Dodengang verplicht geweest de staanplaats te verplaatsen wegens de restauratiewerken. Dit geldt voor de laatste dag van sessie 2 (9 oktober) en gedurende sessie 3. Ook op de site van het Tyne Cot Cemetery heeft de positie aan de uitgang voor problemen gezorgd. Ten eerste wordt deze uitgang vaak door grote groepen als ingang gebruikt, omdat men zo tijd kan sparen. Dit veroorzaakt vaak een opstopping en een drukte, waarbij het moeilijk is mensen aan te spreken en af te zonderen. Ten tweede staan we daar onbeschut, wat tijdens het regenachtige november een minpunt is. Daarom hebben we de staanplaats verplaatst naar de zuilengalerij enkele meters verderop. Gedurende sessie 4 is het volledig onmogelijk geweest om aan de uitgang te staan vanwege restauratiewerken.

4.2.Beslissingen tijdens de uitvoering

4.2.1.Het tijdstip: vijf sessies

Er wordt gewerkt aan de hand van vijf verschillende tijdsessies, zodat elk seizoen vertegenwoordigd is in dit onderzoek. Elk seizoen brengt immers een ander soort van bezoeker voort en ook de sites ondergaan veranderingen. De eerste sessie vindt plaats in augustus wanneer er meer vakantiegangers en dagjestoeristen naar de Westhoek komen. Deze sessie is tevens de eerste en kan beschouwd worden als een kennismaking- en probeersessie. Het afnemen van interviews is een proces van "trial and error" waarbij je de verschillende vragen tegen elkaar afweegt en leert hoe je best de mensen kunt benaderen. De tweede sessie is doorgegaan in de eerste twee weken van oktober. De derde sessie vindt plaats in de drukke periode rond 11 november, dat een andere type van toerist aantrekt als in de zomervakantie. De laatste sessie wordt uitgevoerd in het voorjaar van 2014, verspreidt over de maanden maart en april. Sessie 5 is een uitzondering omdat die enkel geldt voor de Dodengang. In deze sessie focussen we op de informatieve kwaliteiten op de site in combinatie van een archiefonderzoek (zie hoofdstuk 7). Deze wordt uitgevoerd begin mei.

Verder verschillen de sessies op methodologisch vlak van elkaar. Zo zijn sessie 1 en 2 volledig kwalitatief. Sessie 3 en 4 zijn echter deels kwantitatief aan de hand van korte enquêtes met additionele meerkeuze. De open vragen tijdens sessie 1 en 2 zijn een uitstekend middel om te peilen naar de ervaring en gevoelens van de bezoekers. Daarbij

hebben ze veel geholpen om de sites en de bezoekers te analyseren en te leren kennen. Zonder deze twee sessies zou het niet gelukt zijn de enquêtes op te stellen.

Er zijn echter drie beperkingen. Ten eerste is het niet mogelijk om deze gegevens uit te drukken in cijfers en daarom wouden we kwantitatieve gegevens ter ondersteuning. Daarbij hebben de open vragen te weinig nieuwe gegevens aan het licht gebracht in oktober. We willen meer te weten komen over memorie zelf zoals welke elementen op de sites een belangrijk rol spelen in de vorming van memorie? Deze vragen worden beantwoord aan de hand van sessie 3 en 4. Bijgevolg zijn er twee verschillende vragenlijsten opgesteld voor dit onderzoek.

4.2.2.De vragenlijsten

De vragenlijst van sessie 1 en 2 is terug te vinden in de bijlage (zie bijlage 4.1.). De openingsvraag peilt naar de eerste indruk van de bezoeker en of men enig gevoel heeft bij het verlaten van de site. Vervolgens vragen we naar de motivatie voor hun bezoek aan de sites. Ten derde bespreken we de ervaring op de site: is het een positieve of negatieve ervaring? Indien positief toetsen we af wat men dan juist de positieve punten vindt. Daarna wordt er nagegaan of men iets gemist heeft tijdens het bezoek? Verder komt ook de beleving aanbod: we stellen hen de vraag of men nog meer beleving wil op de sites. Het vierde onderdeel van het interview behandelt het omliggende landschap. We peilen of de respondent het landschap al dan niet belangrijk vindt bij de site. Vervolgens vragen we hem ook waarom, zodat de ondervraagde gedwongen is hierover na te denken. Daarbij toetsen we af of er meer aandacht (informatie, zorg, ...) moet komen voor dit landschap. Tenslotte, moeten we vermelden dat er los wordt omgegaan met deze vragenlijst. Het is immers de bedoeling om zoveel mogelijk in te spelen op de antwoorden van de respondent. Daarbij is het de bedoeling geweest de ondervraagden zomin mogelijk te beïnvloeden, wat natuurlijk niet eenvoudig is.

De enquête van sessie 3 en 4 bestaat niet enkel uit meerkeuze maar ook uit open bijvragen en kan gezien worden als een combinatie van de kwalitatieve en kwantitatieve methode. Zo vangen we aan met een open vraag over memorie. We stellen aan de bezoekers de vraag of men de site als een goede plaats voor herinnering aan de WOI ervaart en waarom. Vervolgens is er een meerkeuzevraag over hoe men de herinnering op de site ervaart. We geven drie opties:

Vraag 2: Hoe ervaart u de herinnering tijdens het bezoek aan deze site? (3 opties)

- Herdenking en respect van de gesneuvelden
- Reflectie- nadenken- zinloosheid van oorlog.
- Inleven- proberen tot inleven- voorstellen hoe het geweest is.

Men kan een van de opties kiezen en per uitzondering twee als bijvoorbeeld een koppel het niet eens geraakt met elkaar. Vervolgens stellen we de vraag welke elementen van de site volgens hen noodzakelijk zijn voor de herinnering op die site.

Dan schakelen we over naar de additionele meerkeuze. Ten eerste vragen we of de bezoeker het aangehaalde element al dan niet belangrijk vindt voor de herinnering op de site en waarom? Daarna krijgen ze de kans dit antwoord aan te vullen met de door ons opgesomde suggesties. Dit kan een element zijn dat al aanwezig is, maar het kan ook een element zijn dat men mist op de site. Laten we dit illustreren met de meerkeuzevraag over het materiële erfgoed.

Materiële elementen. ☐ Heel belangrijk -historisch erfgoed. -symbolische elementen. -onderhoud: positief of negatief. -historische attributen (wapens, kledij,...)	☐ beperkt belangrijk	☐ Niet van belang
---	---	--

(Bron: uit Nederlandstalig enquêtes van sessie 3 en 4)

De respondent heeft de keuze tussen vier opties waarvan hij er maximum twee mag van aanduiden. Zo kan hij bijvoorbeeld in de Dodengang aangeven dat hij het historische erfgoed belangrijk vindt. Dit is aanwezig op de site. Vervolgens kan hij ook historische attributen aanduiden en erbij vermelden dat dit eigenlijk nog ontbreekt op de site. Daarom is belangrijk om de respondenten goed te begeleiden en de gesprekken op te nemen met de digitale recorder en notities te maken, zodat we bij de verwerking van de gegevens oog hebben voor de onderlinge nuances en verschillen.

De vraag over landschapselementen is een uitzondering. Bij vraag over de landschapselementen laten we de respondenten eerst zelfstandig antwoorden en dan pas kiezen uit de suggesties. Daarbij kan men enkel de elementen aanduiden die aanwezig zijn bij de sites. Zo kan men bij de Dodengang niet “de hoogte” aanduiden, want de site ligt in de IJzer vlakte en daar kan niemand iets aan veranderen. De overige meerkeuzevragen zitten in de bijlage (bijlage 4.1.)

4.3.De resultaten

4.3.1.Het aantal interviews

Het streefdoel is om per sessie minimum 30 interviews af te nemen op elke site. Zo zouden we per sessie 90 interviews bekomen en per site 120 exemplaren. Na vijf sessies hebben we op de drie sites een totaal van 388 interviews bereikt.

Tabel 4b: overzicht van aantal opgenomen interviews per site en per sessie

	Het Bayernwald	De Dodengang	Het Tyne Cemtery	Cot	Totaal
Sessie 1	19	34	33		86
Sessie 2	18	25	36		79
Sessie 3	15	30 (+ 19 bis)	40		104
Sessie 4	35	34	30		99
Sessie 5	0	20	0		20
Totaal	87	162	139		388

(Bron: eigen verwerking van sessie 1,2,3, 4 en 5)

In de praktijk is snel duidelijk geworden dat de vooropgestelde quota niet bereikt zal worden voor het Bayernwald. Zelfs in de drukke maand augustus halen we gedurende 4 dagen slechts 19 interviews. Hier zijn enkele verklaringen voor. Ten eerste is het Bayernwald veel onbekender dan de andere twee sites en is het de enigste betalende attractie. Ook het toegangssysteem is alles behalve praktisch daar men de inkomtickets in de Toeristische dienst van Kemmel moet gaan halen. Dit is de enigste mogelijkheid om aan ticketjes te geraken want er is geen sprake van een online verkoop. Het is meermaals voorgekomen dat bezoekers zonder ticket aan de ingang van de site staan en moeten terugkeren. Dit zijn allemaal misgelopen respondenten. Daarbij is de toeristische dienst van Kemmel op zondag enkel open van 10u tot 12u 30¹⁶ waardoor de mogelijk drukke zondagnamiddag volledig wegvalt. Voor sessie 2 hebben we slechts 17 interviews afgenomen gedurende vijf dagen mede door het slechte weer in oktober en november. Tijdens sessie 3 hebben we geprofiteerd van de opendeurdag op 11 november met 15 interviews op een dag. Tijdens sessie 4 zijn we iets succesvoller geweest met 35 afgenomen interviews gedurende 5 dagen. Voor het Bayernwald hebben we dus "maar" een totaal van 87 interviews. Het minder aantal interviews op Bayernwald hebben we geprobeerd op te vangen door meer interviews af te nemen bij de Dodengang en het Tyne Cot Cemetery.

Het afnemen van interviews bij de Dodengang is vlotter verlopen. In augustus hebben we gedurende twee dagen en half 34 interviews opgenomen. De maand oktober is door het slechte weer en restauratiewerken minder goed verlopen: er is sprake van 25 interviews gedurende drie dagen. Rond 11 november zijn we er in geslaagd om 49 interviews op te nemen in drie dagen. Tijdens sessie 4 zijn er 34 bezoekers bereikt op twee dagen. Een bijkomend probleem is dat het museum na 3 maart gesloten wordt voor restauratiewerken tot

¹⁶ <http://www.heuvelland.be/website/831-www/836-www.html>

eind mei. Deze tegenvaller is echter geen probleem geweest voor sessie 5, goed voor 20 interviews. Dit brengt het aantal interviews op een totaal van 162 brengt.

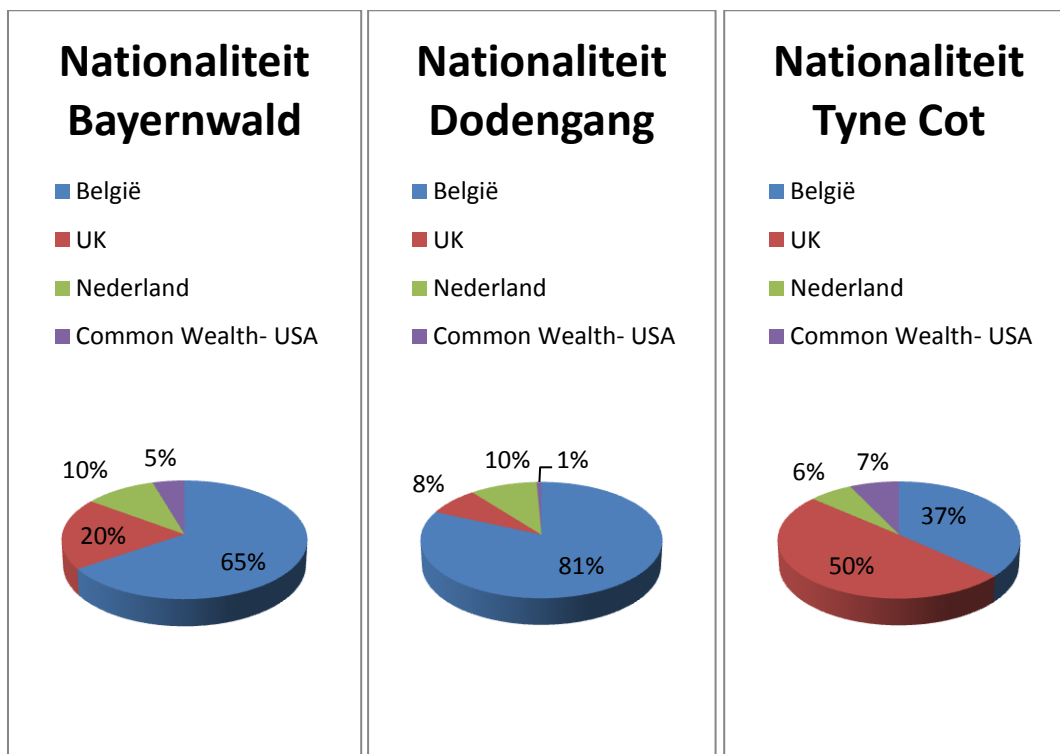
Ook bij het Tyne Cot Cemetery hebben we bij elke sessie het vooropgestelde streefdoel overtroffen. De eerste sessie telt 33 interviews, de tweede 36 stuks en de sessie in november is goed voor 40 interviews. Tijdens de laatste sessie hebben we 30 interviews afgenomen. Het totaal aantal geïnterviewden bij het Tyne Cot Cemetery ligt dus op 139.

4.3.2. Het profiel van de bezoeker

Hieronder wordt het profiel van de respondenten besproken aan de hand van enkele kenmerken als de nationaliteit, het motief van het bezoek en de samenstelling van de bezoekersgroepen.

(A) De nationaliteit

De meerderheid van de ondervraagden zijn afkomstig uit Vlaanderen namelijk 240 van de 388 respondenten, wat goed is voor 61,8%. De tweede grootste bezoekersgroep komt uit het Verenigd Koninkrijk (o. a. Engeland, Wales, Schotland,..) met 26,5 % van het totale aantal respondenten. De Nederlanders zijn de derde grootste bezoekersgroep met 9,2% (zie ook bijlage 4.2.). Figuur 4a: Pie Charts van nationaliteit van de bezoekers per site (in %).

(Bron: eigen verwerking van sessie1, 2, 3, 4 en 5 met N Bayernwald N =87/ Dodengang N= 162 / Tyne Cot N= 139 en totaal N= 388)

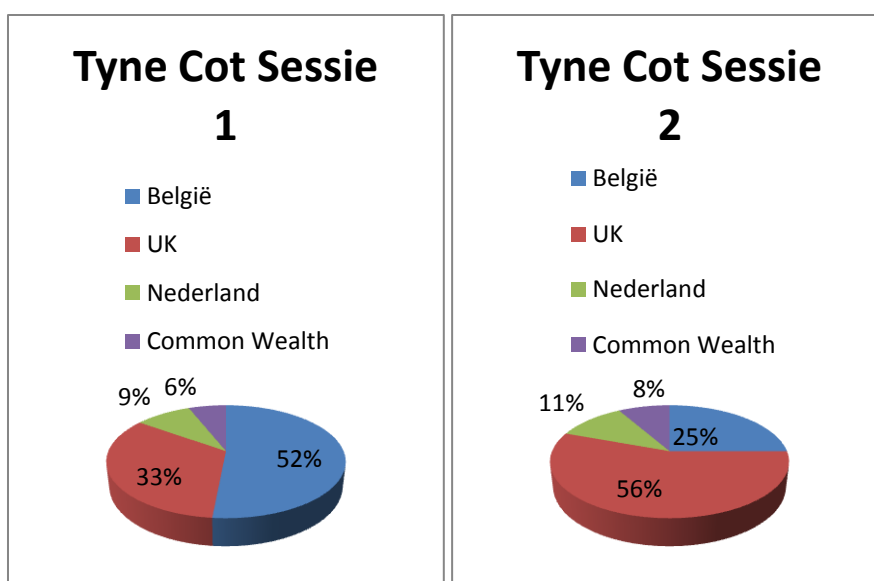
De Dodengang lijkt meer in trek te zijn bij de Belgische bezoeker (81,5%), terwijl de Britse toeristen maar goed zijn voor amper 8 % (zie figuur 4a). Bij het Tyne Cot Cemetery zijn de

Britten met 50 % dan weer de groots bezoekersgroep gevolgd door de Belgen (37%). Bayernwald ligt tussen deze twee profielen in met meer Belgische (65%) dan Britse bezoekers (20%). De nationaliteit van de bezoeker wordt dus sterk beïnvloed door de herkomst van de site.

- Seizoensmatige verschillen.

Bij de Dodengang vormen de Belgen steeds de grootst vertegenwoordigende groep maar er zijn wel seizoensmatige schommelingen vast te stellen. Zo komt 65 % van de respondenten in augustus uit België maar rond 11 november stijgt dit aantal Belgische toeristen tot 90 % van de ondervraagden. Dit kan verklaard worden door dat het veldwerk tijdens de herfstvakantie en het weekend voor 11 november heeft plaatsgevonden. Tijdens vakanties en weekends zien we het aantal Belgen steeds toenemen. Verder ligt voor sessie 4 het aantal Belgische respondenten hoog met 88,2% van de ondervraagden. Ook bij het Tyne Cot Cemetery bestaan er opvallende verschillen tussen de sessies. Zo zijn de Belgische respondenten nog goed voor 51,3% in augustus, maar daalt dit aantal tot 25 % in oktober. Bij de Britten zien we het omgekeerde zijnde een stijging van 33 tot 56% (zie figuur 4b). Rond de viering van wapenstilstand zien we dat het aantal Britse bezoekers daalt tot 45%, wat enigszins verbazend is. In sessie 4 stijgt het aantal Britse bezoekers weer tot 63 %. Wat ook opvalt in de figuur is de verdubbeling van toeristen uit the Common Wealth: van 6 % in augustus tot 12,5% in de week rond 11 november.

Figuur 4b: seizoensmatige verschillen op het Tyne Cot Cemetery betreffende de nationaliteit van de bezoekers

(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met Tyne Cot N=69)

Op de site van het Bayernwald bestaat er weinig onderscheid tussen de sessies wat betreft de Belgische nationaliteit. Het percentuele aantal Belgen bij de ondervraagden bedraagt in augustus 47 % en in oktober 50 %. Bij de Britten zien we wel een opmerkelijke halvering van 37 % in augustus naar 16 % in oktober. Wat zeer opmerkelijk is, want bij het Tyne Cot Cemetery zien we een omgekeerde evolutie. In sessie 3 is 89 % van de ondervraagden Belgisch, wat er weer opwijst dat op vrije (vakantie)dagen het aantal Belgische toeristen toeneemt. Uitgebreider cijfermateriaal is terug te vinden in de bijlagen van hoofdstuk 4 (Bijlage 4.2.1.).

(B)De reden van bezoek

- Drie categorieën

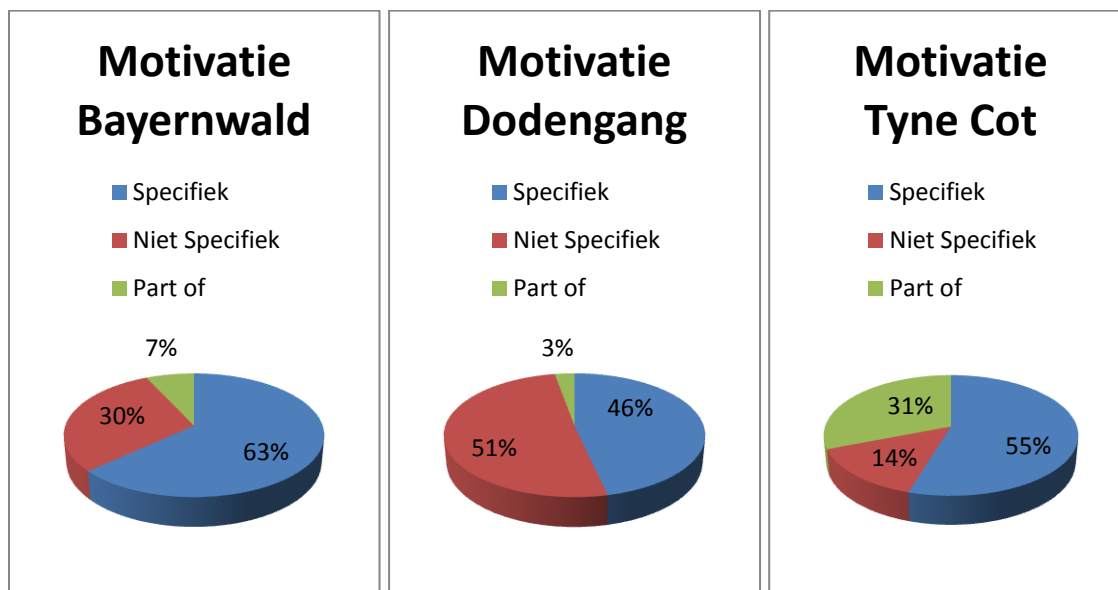
De motivatie van de bezoeker hebben wij in drie categorieën gedeeld zijnde de toerist is specifiek of niet specifiek voor de WOI naar de Westhoek gekomen of ten derde de reis naar de Westhoek is onderdeel van een ruimere vakantie. Deze derde categorie heeft enkel betrekking op de internationale toeristen, waarbij de toerist naar België komt voor meerdere redenen bijv. Brugge, maar wel een of meerdere dagen van de reis speciaal naar de Westhoek komt voor WOI.

De toeristen uit België kunnen enkel opteren voor specifiek of niet specifiek. Met specifiek bedoelen we degene die speciaal en in hoofdzaak alleen voor de WOI naar de Westhoek gekomen zijn. Is het uitstapje naar de Westhoek een onderdeel van een vakantie aan de kust of fietstocht dan is men een "niet-specifieke"- bezoeker. Ook de toevallige passanten en de recreatieve dagtoerist behoren tot deze categorie. Voor de Belgen bestaat de categorie "deel van" niet. Wanneer men een WOI- uitstapje plant tijdens een weekendtrip of als onderdeel van een ruimere vakantie aan de kust, dan is dit gewoon niet specifiek. Als het weekend geboekt is met als enig doel de WOI- sites te bezoeken is de motivatie specifiek voor WOI.

- Het resultaat

De meerderheid van de bezoekers aan WOI- sites komen in hoofdzaak voor de WOI zelf naar de Westhoek namelijk 53,9% van de ondervraagden. Amper 31,9% zegt om andere redenen op stap te zijn als bijvoorbeeld een fietstocht of als onderdeel van een weekendje aan de kust. De derde categorie "onderdeel van" is goed voor 14,2%. Er is echter sprake van grote verschillen tussen de sites (figuur 4c) (zie ook bijlage 4.2.2.)

Figuur 4c: pie Charts met de reden van bezoek per site (in %)

(Bron: eigen verwerking van sessie 1, 2, 3, 4 en 5 met Bayernwald N= 87/ Dodengang N= 162/ Tyne Cot= 139/ Totaal N= 388)

Zo is er bij de Dodengang meer sprake van “niet-specifieke”- bezoekers namelijk 51 % tegenover 30 % bij het Bayernwald en 14 % bij het Tyne Cot Cemetery. Dit kan verklaard worden door het feit dat de site dicht bij de kust ligt en dat er minder internationale toeristen komen waardoor de optie “part of” grotendeels wegvalt. Parallel hieraan zien we dat bij het Tyne Cot Cemetery deze laatste optie nadrukkelijker voorkomt met 31%

- Seizoensmatige verschillen

Per site bestaan er enkele seizoensmatige verschillen. Zo zien we dat er in de zomervakantie meer sprake is van niet-specifieke bezoekers als bij het Bayernwald. Daar komt in augustus de niet- specifieke- bezoeker voor met 21,1 % tegenover in oktober met amper 5,5%. Bij sessie 3 valt op dat deze groep van niet- specifiek even groot is als specifiek. Dit komt door de combinatie van opendeurdag en 11 november. Doordat het wapenstilstand is trekken veel bezoekers specifiek voor WOI naar de Westhoek. Tegelijkertijd is het een dagje vrij met vrije toegang op de site, wat ook veel ‘niet specifieke’ bezoekers aantrekt.

(C)De samenstelling van het gezelschap

In dit onderdeel maken we geen gebruik van Pie Charts wegens te onoverzichtelijk. Het resultaat is te zien in onderstaande tabel 4c. Er zijn negen verschillende categorieën waaruit een groep kan bestaan met de kleinere gezelschappen zijnde alleen, een koppel, een gezin of familie bestaand uit max. vijf personen en een vereniging of vriendengroep uit max. vijf personen. Daarnaast zijn er de iets grotere gezelschappen tussen de zes en tien personen

(in familiaal of vriendschappelijk verband) en tenslotte de grote groepen met meer dan tien personen zoals busgezelschappen. Elke kolom toont hoeveel keer die samenstelling voorkomt op de desbetreffende site (in %).

Tabel 4c: samenstelling van de bezoekersgroepen (in aantal en in %)

	Totaal	Bayernwald	Dodengang	Tyne Cot
Alleen	21 (5,4%)	7 (8,05%)	7 (4,9%)	7 (5,0%)
Koppel	127 (32,8)	24 (27,4%)	54 (33,3%)	49 (35,3%)
Gezin- familie (max. 5 pers.)	98 (25,3%)	20 (22,9%)	50 (30,9%)	28 (20,1%)
Vrienden- vereniging (max. 5 pers.)	67 (17,3%)	18 (20,6%)	24 (14,8%)	25 (17,9%)
Vrienden – vereniging (6-10 pers.)	17 (4,5)	5 (5,7%)	8 (4,9%)	4 (2,9%)
Gezin– familie (6-10 pers.)	12 (3,1%)	3 (3,5%)	5 (3,1%)	4 (2,9%)
Klein gezelschap met gids (6-10 pers.)	4 (1,0%)	2 (1,3%)	0	2 (1,5%)
Grote gezelschappen (>11)	40 (10,3%)	7 (8,1)	14 (8,6%)	19 (13,7%)
Gids	2 (0,05 %)	1 (1,1%)	0	1 (0,7%)
Totaal	388 (100%)	87	162	139

(Bron: eigen verwerking van sessie 1, 2, 3, 4 en 5 met N= 388 interviews)

De bezoekers lijken het meest als koppel te komen naar de WOI- battlefield sites (32,8%) of omringd door familie en gezin (17,3%). Verder bestaat er weinig onderscheid tussen de sites. Al lijkt de Dodengang meer in trek te zijn bij kleine familiale groepen en het Tyne Cot Cemetery bij grote gezelschappen.

- Aanwezigheid van kinderen

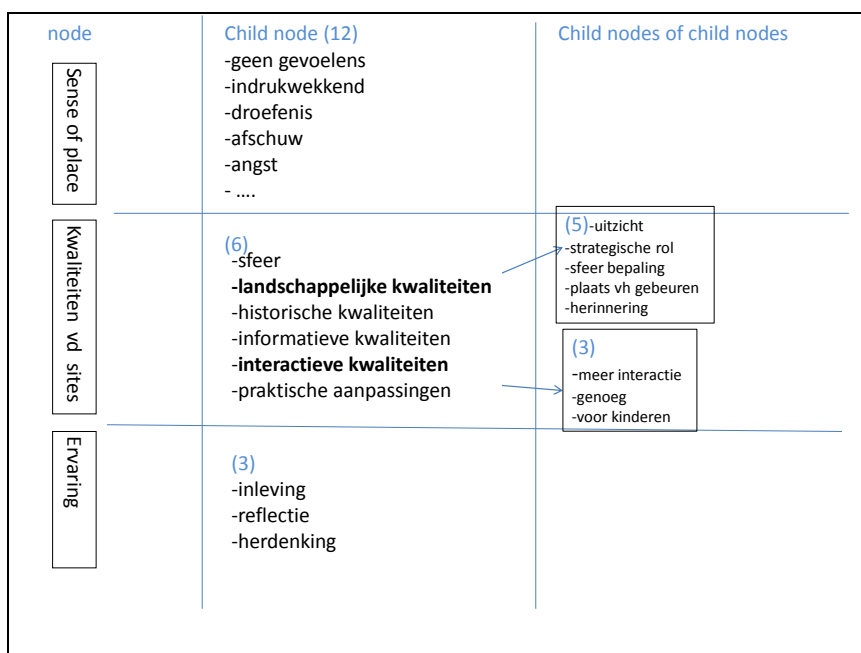
Verder is het interessant om na te gaan of in deze bezoekersgroep kinderen aanwezig zijn of niet. Met kinderen bedoelen we alle individuen onder de 14 jaar. Amper 23,9% van de respondenten bezoeken de WOI- sites in het gezelschap van kinderen. Dit resultaat is echter vertekend. Ten eerste weigeren gezinnen en groepen met jonge kinderen vaker de medewerking wegens praktische redenen dan bijvoorbeeld koppels. Daarbij zijn bij deze resultaten de vele schoolgroepen niet geteld. Als we deze er zouden bij tellen, zal het percentage van aanwezige kinderen veel hoger liggen.

Tenslotte verschillen de sites onderling (zie bijlage 4.2.4). Zo trekt de Dodengang het meest aantal groepen met kinderen aan zijnde 35,2%, gevolgd door het Bayernwald met 28,7%. Bij het Tyne Cot Cemetery zien we opvallend minder kinderen: amper 7,9% van de respondenten bezoeken deze begraafplaats in het gezelschap van een kind. Bij de Dodengang lijkt de educatie dus het belangrijkste te zijn.

4.3.3. De verwerkingsmethode aan de hand van Nvivo

De kwalitatieve analyse zal gebeuren via het programma Nvivo. Dit is een "Quality data analyses software" speciaal ontworpen om een kwalitatieve gegevens te ordenen en te analyseren. Het is echter niet zo dat het programma de analyse uit zichzelf voert. Dit moet nog steeds door de onderzoeker zelf gebeuren, maar de software reikt allerlei hulpmiddelen aan om dit proces te vereenvoudigen. De analyse vangt aan bij het coderen van de transcripties in verschillende thema's, de zogenaamde "nodes". De onderzoeker bakent zelf deze nodes af en moet zelf de gegevens interpreteren en verbanden leggen. De eerste stap is om de interviewtranscripties meermaals door te nemen en systematisch te coderen aan de hand van nodes. Zo is er bijvoorbeeld de node "inleving". Alle uitspraken en citaten in de transcripties die over inleving gaat, plaatsen we onder deze node. Daarbij kan elke node nog in subcategorieën, de zogenaamde "Child nodes" onder verdeeld worden. Onderstaande figuur biedt een overzicht over de gebruikte nodes in deze analyse. Zo kan de "kwaliteiten van de sites" beschouwd worden als een hoofdnode en de sfeer, landschappelijke, informatieve en historische kwaliteiten als child nodes. Deze child nodes kunnen dan weer onderverdeeld worden in andere subcategorieën zoals landschappelijke kwaliteiten in uitzicht, strategische rol, ...

Figuur 4d: overzicht van de gebruikte nodes

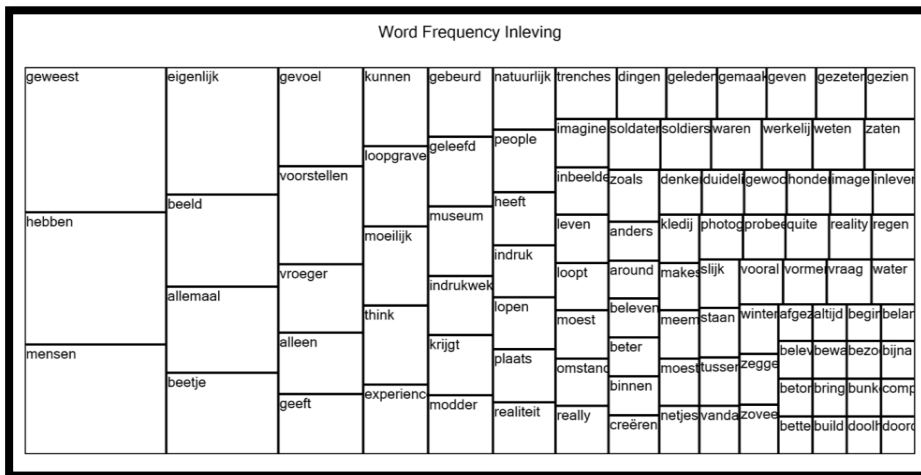
(Bron: eigen verwerking)

Andere hulpmiddelen die Nvivo aanreikt zijn annotaties, memolinks, etc. Daarbij maakt de software het eenvoudiger om kwalitatieve gegevens te visualiseren aan de hand van tree maps, wordtrees en Chart maps. Heel handig zijn de Query- opties, waardoor je op een eenvoudige manier allerlei zoekfuncties kunt uitvoeren en zo makkelijker verbanden kunt leggen. Een voorbeeld is de Word frequency query, die telt welke woorden het meest

gebruikt worden per thema (node) en stelt deze schematisch voor aan de hand van tree maps (figuur 4f).

Aan de linkerkant zijn de woorden te zien die het meest voorkomen en zo in dalende lijn naar rechts. De tree maps zijn een uitstekend middel om een overzicht te bieden. Als voorbeeld nemen we de tree map rond inleving, die de meest gebruikte woorden toont van de node "Inleving." Zo zien we dat het vaak gaat over voorstellen, realiteit, loopgraven, ...

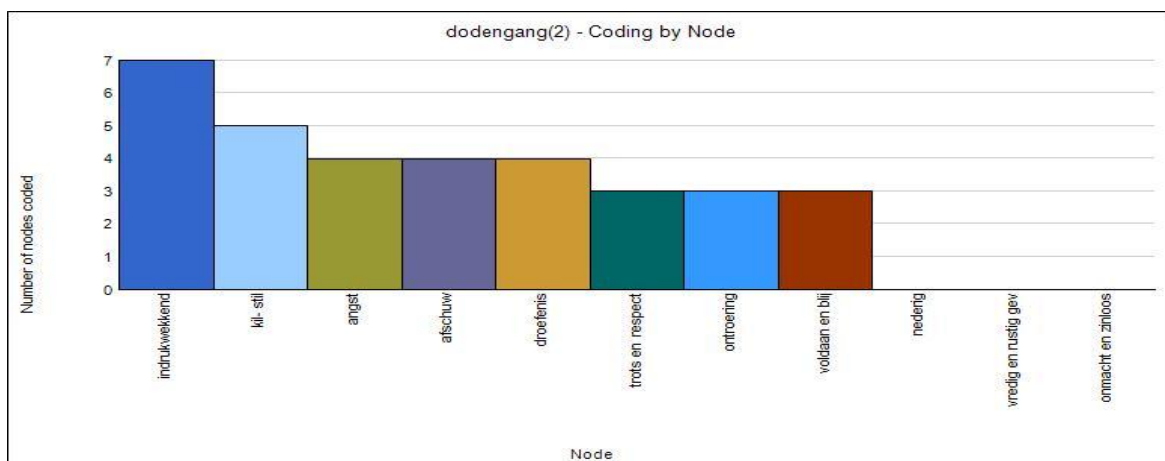
Figuur 4f: illustratie van een Word frequency tree map van de node "Inleving"

(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met N= 185 interviews)

Een ander hulpmiddel is de Nvivo- Chart map die de mogelijkheid biedt om kwalitatieve gegevens te meten aan de hand van staafdiagrammen. Elke staafdiagram toont het aantal referenties per node. In onderstaand voorbeeld bestaat de node "Indrukwekkend" bij de Dodengang in sessie 2 uit zeven referenties. Dit betekent dat de respondenten zeven keer vermeld hebben dat ze de site indrukwekkend vinden.

Figuur 4g: Voorbeeld van een Nvivo- Chart : de node gevoelens in Dodengang tijdens sessie 2

(Bron: eigen verwerking van sessie 2 met Dodengang N=25 interviews)

Hoofdstuk 5: Bezoekerservaringen op de memoryscapes

Deze kwalitatieve analyse is gebaseerd op de interviews van sessie 1 en 2 met 58 interviews van de Dodengang, 37 van het Bayernwald en 68 van het Tyne Cot Cemetery. De focus ligt op de ervaring van de battlefield toerist en wordt in drie onderdelen besproken. Allereerst vangen we aan met een algemene evaluatie van de ervaring en de tevredenheid van de bezoekers. Daarbij komt aan bod welke ervaringen er op de sites plaatsvinden met name inleving, reflectie, herdenking en bewustwording. Als tweede bespreken we de vorming van plaatsbetekenis (5.2). Tenslotte analyseren we de verschillende kwaliteiten van de sites die de ervaring meebepalen zijnde de historische, landschappelijke en informatieve kwaliteiten.

5.1. De verschillende ervaringen op de WOI- battlefield sites

Het is van immens belang om de ervaring van de toerist op de sites beter te leren kennen omdat de memoryscapes van de WOI nog te weinig zijn aangepast aan de wensen van de toerist (Winter, 2009: 608). Bijgevolg is het een noodzaak om de individuele ervaring en wensen van de bezoeker te analyseren vooraleer we dieper ingaan op de vorming van memorie op de memoryscapes.

Verder is er maar in beperkte mate onderzoek gevoerd naar bezoekerservaringen op de battlefield sites in de Westhoek. In 2011 heeft Winter een studie gemaakt over de battlefield toerist aan de hand van de bezoekersboeken. Zo weet Winter dat het niet nuttig is om verschillende bezoekerstypes op te stellen, omdat de bezoeker door de ervaring kan transformeren van het ene naar het andere type. Iles (2008) beperkt zich tot het onderzoeken van de rol van de tourgids tijdens deze "battlefield experiences". De focus van de studies ligt hoofdzakelijk op de motivatie van de bezoeker zoals bij Dunkley (2010) en diens onderzoek over de Somme en Ieper. De mening van de toerist komt weinig aan bod in de literatuur.

5.1.1. Evaluatie van de ervaring van de bezoeker

Aan de hand van twee vragen wordt er in de interviews gepeild naar de tevredenheid van de respondenten op het Bayernwald, de Dodengang en het Tyne Cot Cemetery. Ten eerste is er de vraag of men het bezoek als een positieve of negatieve ervaring zou omschrijven. De grote meerderheid van de ondervraagden ervaart zijn bezoek als positief. Dit geldt vooral op de site van het Tyne Cot Cemetery waar slechts één respondent van de 68 geïnterviewden niet tevreden is over zijn bezoek: *"Nee, ik vind het een negatieve ervaring. Ik had gedacht dat het meer sereen ging zijn."* (TC 2 53, Belg, 4 okt.) (zie bijlage 5a). Bij het Bayernwald en de Dodengang lijken de bezoekers iets minder tevreden en geeft men meer kritieken, suggesties en opmerkingen. Er zijn ook enkele respondenten die het bezoek verwoorden als een negatieve ervaring zoals volgende respondent bij het Bayernwald: *"Negatief, als je hier*

komt, dus het is hier zo heel mooi gemaakt. Het is zo perfect allemaal, allemaal nieuw en dat, dat breekt af aan de trieste toestand van hier." (B1 6, Belg, 21 aug.). Desondanks enkele ontevreden toeristen blijft de meerderheid het bezoek aan de Dodengang en het Bayernwald als een positieve ervaring beschouwen.

Ten tweede wordt de vraag gesteld of hun verwachtingen al dan niet positief zijn ingelost. De verwachtingen die de bezoeker vooraf heeft, bepalen immers mee de tevredenheid over het bezoek. Deze verwachtingen worden deels gevormd door de kennis van de bezoeker en de mate waarin men geïnformeerd is over de site. Wanneer men het bezoek weinig of niet voorbereid heeft, loopt men het risico de site te over- of onderschatten. Bij de grote meerderheid worden de verwachtingen positief ingelost zoals bij deze respondent in de Dodengang: *"Ja, het is nog indrukwekkender dan ik verwacht had, ik had het zelf veel kleiner verwacht. Dat dit hier al bijna honderd jaar hier ligt, dat het zo intact is gebleven."* (D1 3, Ned., 14 aug.).

Kortom, we stellen een hoge graad van tevredenheid vast bij de bezoekers op het Bayernwald, de Dodengang en het Tyne Cot Cemetery. Dit sluit aan bij het resultaat van Toerisme Vlaanderen, waarbij ongeveer 32% van de battlefield toeristen uiterst tevreden is over hun bezoek in de Westhoek 48,2% zeer tevreden en 19,1% tevreden (Toerisme Vlaanderen, 2008: 87). Het Tyne Cot Cemetery scoort het best op vlak van tevredenheid. Deze tevredenheid van de bezoeker speelt een belangrijke rol bij de vorming van plaatsbetekenis (zie 5.2.).

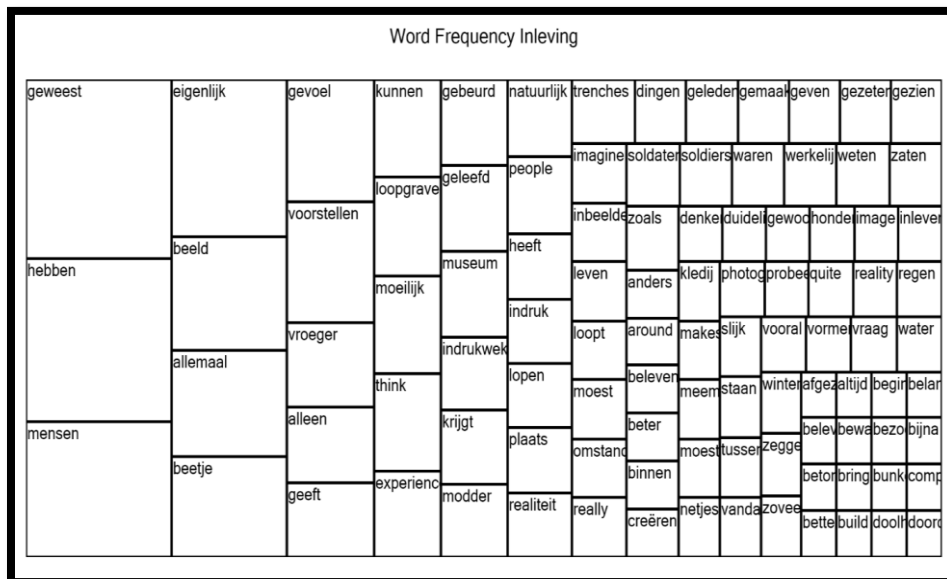
5.1.2. De ervaring van inleving op de sites

Het Masterplan "Herinneringspark"(2012) van de Vlaamse erfgoeddienst beschrijft drie mogelijke ervaringen op de battlefield sites in de Westhoek zijnde het leren over, het inleven en de reflectie. Met "het leren" doelt men op een kennisoverdracht, waarbij men iets bijleert over de oorlog en de oorlogsomstandigheden, m. a. w. wat betekent de site historisch gezien? De inleving gaat over het voorstellen van het geweld, de levensomstandigheden en wat de oorlog op menselijke vlak betekend heeft. Tenslotte is er de reflectie, dat verwijst naar het nadenken over oorlog en vrede, over leven en dood en wat dit allemaal betekent in deze huidige tijd (Herinneringspark, 2012: 9). Deze definities zijn een goede basis maar nog zeer beperkt. De bedoeling is om deze verschillende ervaringen in detail te analyseren en aan te vullen. Verder zal er gekeken worden naar welke ervaring primeert per site en welke aanwezige elementen van de site juist de ervaring stimuleren We vangen aan met de ervaring van inleving.

(A) Inleidende tree map

De ervaring van inleving gaat over het proberen voor te stellen van de oorlog en de bijhorende levensomstandigheden. Men probeert zich een beeld te vormen van hoe het geweest is. Onderstaand figuur is een *Nvivo Word frequency tree map*, die toont welke woorden het meest frequent voorkomen in de citaten over inleving. De woorden links komen het vaakst voor.

Figuur 5a: Word frequency Tree map van de node "inleving" van de 3 sites verzameld uit sessie 1 en 2

(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met N= 185 interviews/ Nvivo Word frequency Search Node "Inleving").

Het is duidelijk dat de tree map over inleving gaat: het gaat over hoe het "geweest" is, over wat er gebeurd is en hoe de soldaten geleefd hebben. Het menselijke aspect is dus sterk aanwezig. Verder toont de figuur een reeks van synoniemen voor inleven zijnde een beeld vormen, voorstellen, experience, imagine, inbeelden, indruk, beleven, etc. De woorden "een beetje" "moeilijk" en "quite" verwijzen dan weer naar de mate van inleving, wat erop wijst dat de inleving niet altijd even gemakkelijk verloopt (zie verder). Een opvallend woord in de tree map is "gevoel". Men krijgt het gevoel dat men de strijd als het ware zelf meemaakt: *"Dat je het meemaakt, dat je het gevoel hebt van, dat je er echt doorloopt, dus dat is goed. Dat geeft je een concreet gevoel van wat dat misschien zou kunnen geweest zijn."* (D2 52, Belg, 3 okt.). Andere woorden in de tree map verwijzen naar zeer specifieke elementen zoals modder, beton, loopgraven, museum, trenches, slijk, regen, bunkers, etc. Bijgevolg zijn deze elementen misschien wel belangrijk voor de inleving. Opvallend zijn de termen die te maken hebben met de realiteit (realiteit, really, werkelijk, reality). De sites zijn een hulpmiddel om zich in te leven en de realiteit te benaderen. De grote vraag hierbij is of dit lukt.

(B)De verschillende gradaties van inleving

Niet elke bezoeker kan zich even goed inleven op de sites. Een grote groep van de respondenten is er echter van overtuigd dat het inleven mogelijk is. De sites worden gezien als een uitstekend hulpmiddel, omdat men vindt dat de overblijfselen weinig of niet veranderd zijn: *“The fact that everything is maintained as it is, it is good to walk around and see how it is and that is nothing really changed, so it can be an experience of what is like to be.”* (B2 21, UK, 6 okt.). Men beschouwt de site als realistisch en betrouwbaar: *“Wel dat is het belangrijkste dat je in jezelf kan ervaren, voelen hoe dat het geweest is. Wat ons voorouders hier allemaal hebben doorstaan. Het zou een behoorlijk betrouwbare weergave zijn.”*(D1 18, Belg, 25 aug.) (bijlage 5b).

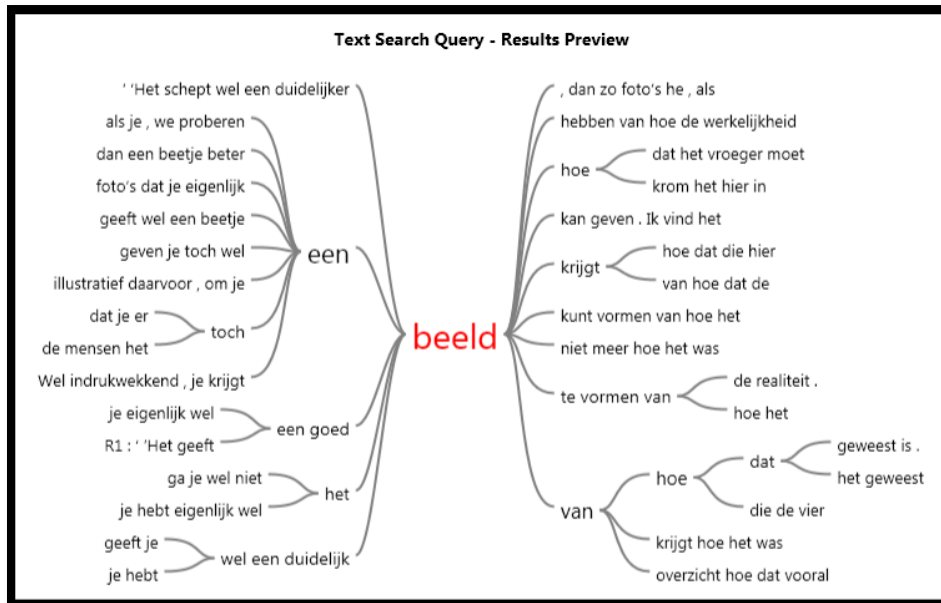
De meerderheid van de bezoekers probeert zich echter in te leven, maar beseft tegelijkertijd dat deze inleving nooit volledig zal zijn: *“Ik denk omdat je dan een beetje beter een beeld kunt vormen van hoe het dan was, alhoewel je dat nooit echt zo kunt natuurlijk.”* (B2 23, Belg, 6 okt.). De inleving in de omstandigheden lukt dus niet volledig, maar de sites zijn wel een stimulans: *“Je probeert je een beetje in te denken hoe dat het moet geweest zijn in de loopgraven, het is moeilijk om daar een indruk van te krijgen volgens mij, maar een klein beetje helpt dat wel.”* (B2 28, Ned., 18 okt.).

Een derde groep vindt het onmogelijk om zich in te leven. De sites zijn volgens hen te veel veranderd en de omstandigheden zijn zo onvoorstelbaar dat je er geen beeld van kunt vormen. Dit vindt ook volgende respondent uit de Dodengang: *“Ik denk dat we dat ons niet kunnen voorstellen, ten eerste de winters zijn nu veel zachter dan toen en de kledij is ook veel anders, ik denk dat je dat niet kunt voorstellen.”* (D1 24, Belg, 27 aug.).

(C)Het Bayernwald en de Dodengang: de ervaring van inleving primeert

Bij zowel de site van het Bayernwald als die van de Dodengang primeert het inleven als ervaring. Onderstaande woordenboom gecreëerd met de hulp van Nvivo toont alle citaten waarin de respondenten het woord “beeld” vermelden. Het is een uitstekende illustratie van het feit dat beide sites helpen om een beter beeld van vroeger te vormen.

Figuur 5b: Text Search Query Nvivo- Woordenboom omtrent de term “beeld” op basis van sessie 1 en 2 van het Bayernwald en Dodengang

(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met Nvivo Word Search met N=96 interviews)

- Beïnvloedende elementen

Ten eerste lijkt de actie op zich als het wandelen door de loopgraven van groot belang bij de ervaring: *“now we can build a physically experience to walk through a very good thing. It is very good that it is maintained. It allows us to experience a little of it might like to be”* (B1 18, UK, 28 aug.). Het fysieke contact met de loopgraven lijkt van cruciaal belang te zijn samen met het besef dat men ter plaatse is op de plek van het gebeuren: *“I mean this is the real thing. You can read books, watch films, but actually to be here that is a totally different experience.”* (B2 34, Can., 20 okt.). Onmisbaar voor de inleving is het gevoel dat men in aanraking komt met het “echte” zoals het aanwezige erfgoedmateriaal: *“We proberen een beeld te vormen van hoe het in de werkelijkheid er heeft uitgezien. Dan is de poging om je daar een gevoel bij te geven wel aardig geslaagd, ja. Voornamelijk de originele elementen, dus die bunkers, die geven je toch wel een beeld hoe krom het hier in elkaar heeft gezeten.”* (B2 22, Ned., 6 okt.) (bijlage 5c).

Verder kan de aangebrachte informatie de inleving bevorderen zoals de foto's in de Dodengang: *“Ja, dat het nog zo intact is eigenlijk en met die foto's dat je eigenlijk een beeld krijgt hoe dat die hier geleefd hebben.”* (D1 2, Belg, 14 aug.) en *“You think of it, how it could feel, with the horrible photographs and then you walk around and you can picture it.”* (D3bis 67, UK, 30 okt.). Bij te weinig duiding (afhankelijk van bezoeker tot bezoeker) blijkt de inleving niet te lukken: *“Het is hier een kale, ongedocumenteerde site. Je loopt hier in het*

doolhof, en in plaats van tussen de maïsvelden, loop je hier tussen het geweven hout. Het is hier niks wezenlijk, niks dat de mens pakt." (B1 6, Belg, 21 aug.) (bijlage 5d).

Tenslotte draagt ook het landschap als onderdeel van het ter plaatse zijn, bij tot de inleving: *"You got a lovely landscape, when you look around and yeah, it is just, again to see what they gone through, you can physically see it, not like watching television, you can experience it by yourself."* (B2 21, UK, 6 okt.).

- Gebrek aan inleving bij het Bayernwald en de Dodengang

Toch vinden niet alle bezoekers dat de inleving even goed gerealiseerd wordt bij de Dodengang en het Bayernwald. Ten eerst beseft men dat de sites "opgekuiste versies" zijn van het verleden en is men er bewust van enkele elementaire dingen te missen: *"Je kunt dat niet weten he, die omstandigheden van toen, je kunt dat niet weten maar eigenlijk die condities waarin dat ze leefden : ratten, ongedierte, vlooien, muggen...dat kun je eigenlijk niet meer voor 100% beleven. Dat moet wel uitgelegd worden he, je stond er met je voeten in, met tot je enkels in het slijk, dat is nu aangepast aan het toerisme."*(D2 51, Belg, 3 okt.). Struikelblokken voor de inleving zijn dus de aanpassingen uitgevoerd in dienst van het toerisme zoals wandelpaden, vuilbakken, trapleuningen, etc.: *"Dat je kijkt hoe dat die zo leefden maar we lopen hier over een plankje, en wat steentjes en beton, maar vroeger was dat wel zo niet, dus ja."* (D2 37, Belg, 1 okt.). Voornamelijk op de Dodengang worden de moderne aanpassingen aangehaald als minpunten voor de inleving: *"Ik vind persoonlijk, nu dat die iets moderner er uitziet dan twintig jaar geleden, wat dat betreft een beetje van de sfeer verloren is. Ik vind het heel mooi en degelijk goed onderhouden en al maar ik vond het vroeger meer de sfeer uitstralen."* (D1 33, Belg, 27 aug.).

De Dodengang wordt volgens de respondenten te proper onderhouden, waardoor de inleving niet altijd lukt: *"Ja, het is wel heel netjes. Het is eigenlijk wel heel erg en toch heel netjes. Zo kan je niet volledig voorstellen hoe het is geweest"* (D2 50, Belg, 3 okt.). Zo vermindert het gebrek aan modder het gevoel van inleving: *"Je mist een beetje het authentieke karakter door het feit dat het ...vroeger was er modder, vroeger moesten we door de modder vooruit kruipen bij wijze van spreken. Die dingen, ik begrijp dat het nodig is vandaag de dag, maar laat een stukje van het karakter vallen."* (D1 33, Belg, 27 aug.). Verder lijken de weersomstandigheden een rol te spelen voor de inleving en men beseft bijvoorbeeld in de zomer het gebrek hieraan: *"Het is wel zo, we hebben een hele goeie reisgids, waarin dus ook aangegeven is, dat als je er in de zomervakantie naar toe gaat en de vogeltjes fluiten, dat je wel duidelijk een aantal elementen gaat missen namelijk nattigheid, kou en heel veel klei. Dat mis je dan."* (B1 10, Ned., 21 aug.).

Tenslotte kan de duur van het bezoek, een uurtje door de loopgraven wandelen, niet vergeleken worden met de lange dagen van toen: “En ja, wij wandelen hier gewoon door, maar die mensen die hier dan, die soldaten die hier jaren gezeten hebben, moesten zien dat ze bleven leven, ja, ja.” (B1 11, Belg, 21 aug).

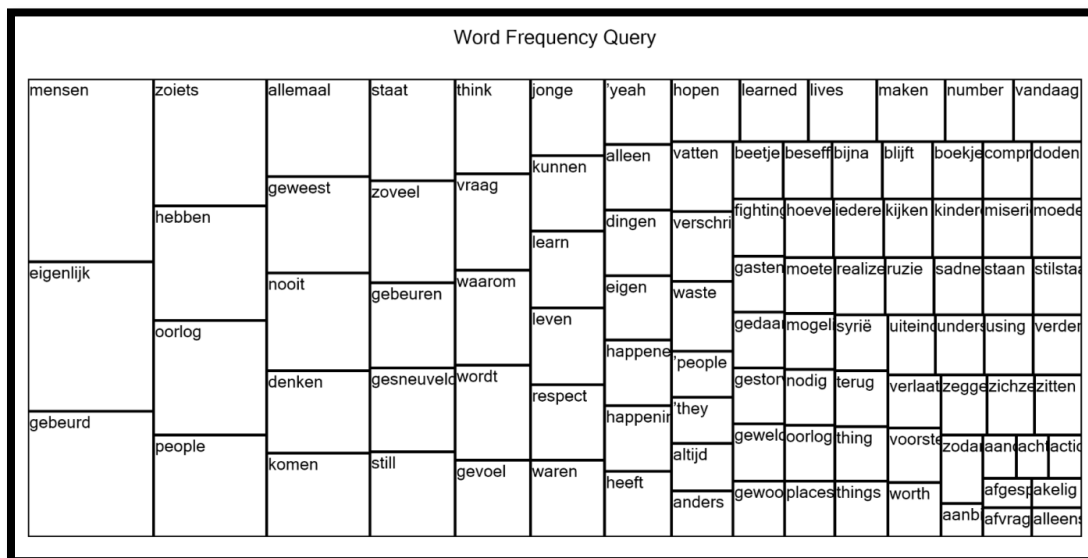
De mate van het kunnen inleven en voorstellen wordt bepaald door verschillende elementen als erfgoed, weersomstandigheden, informatie, etc. In het volgende onderdeel (5.3) komt een uitgebreide analyse aan bod van deze kwaliteiten per site.

5.1.3. De evaring van reflectie op de sites

(A) Inleidende Word frequency tree map over de reflectie

Het begrip reflectie is een zeer ruime term, dat beschouwd kan worden als een verzamelnaam voor het nadenken en beschouwen. Belangrijk hierbij is “het weerspiegelen” waarbij de gedachte over het verleden betekenis krijgt in het heden of de toekomst. Onderstaand figuur toont de tree map op basis van de citaten over reflectie.

Figuur 5c: word frequency tree map van de node reflectie van de drie sites verzameld uit sessie 1 en 2

(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met N= 185 interviews/ Nvivo Word frequency Search Node “Reflectie”).

Er zijn verschillende termen die naar de reflectie verwijzen: denken, waarom, beseffen, vraag, “think”, stilstaan, vatten, afvragen, etc. Wat opvalt is het woordje respect, wat wijst op een mogelijke link tussen respect en reflectie. Ook in deze tree map komt het woordje gevoel voor. Daarbij staan er specifieke emoties vermeld als sadness, droefenis, verschrikkelijk en akelig. Verder zijn er elementen aanwezig waar men lijkt over na te denken: het gaat over zoveel gesneuvelden, over het verlies of waste, over ruzie, over doden, over miserie, over geweld, etc. Een uitstekende illustratie van de weerspiegeling naar het heden is dat “Syrië” in deze tree map vermeld staat.

(B) Verschillende vormen van reflectie

Een bezoek aan de WOI- sites kan aanzetten tot reflectie als een gevolg van de confrontatie met deze plaatsen van dood en gruwel: *“Een beetje een plaats voor na te denken, voor de mensen, dat ze, ja. Dat ze beseffen dat er hier zoveel mensen hun leven gelaten hebben en dat eigenlijk toch niet voor niets mag zijn.”* (B1 5, Belg, 21 aug.). Zo denkt men na over de gebeurtenissen van de WOI en de zin van deze oorlog: *“It is just a vast thing and this is just one tiny area of the whole thing, if you see the trenches further by Calais and it ended in Switzerland, over 400 miles and the large amount of the people who died, very, very young lives etc, what was it al worth?”* (B1 15, UK, 25 aug) (bijlage 5e). Men stelt zich de vraag waarom zoiets moest gebeuren: *“Ik vind het in het algemeen niets positief want ja, als je zoiets ziet dan zeg je, je vraagt je af waarom eigenlijk het gebeurd is, wat dat is het eigenlijk. Die kracht, die mankracht van zoiets op te bouwen en dan vraag je je echt af waarom, eigenlijk, waarom gebeurt zoiets. Dat is de vraag.”* (D2 47, Belg, 1 okt.).

Verder reflecteert de bezoeker over het fenomeen oorlog in het algemeen: *“Het feit dat er toch wel heel veel mensen toen gesneuveld zijn... dat je kan afvragen, oorlogen wat is de zin ervan, van oorlogen en al die zaken?”* (TC1 2, Belg, 13 aug.). Men stelt zich de vraag waarom men niks geleerd heeft uit de gruwelijkheden. Sterk hiermee verbonden is het gevoel van zinloosheid: *“Het is een deel van onze geschiedenis, een wereldgeschiedenis waar we bij moeten stilstaan, waarom zijn die mensen, zoveel duizenden, honderdduizenden gesneuveld, als we naar vandaag kijken, daar word je stil van, als je hier naar toekomt, dat zinloos geweld, die vandaag de dag bestaat, leidt allemaal tot niks.”* (TC1 14, Belg, 20 aug.). Men gaat door hetgeen wat men ziet, ook nadenken over huidige conflicten: *“Men heeft dus niet geleerd, in de WOII gebeurde het weer, precies hetzelfde en als je natuurlijk kijkt, wat er om ons heen gebeurd is, in Syrië, Egypte, noem het maar allemaal op dus uiteindelijk leert men hier toch weinig van.”* (TC2 41, Ned., 24 sept.) (bijlage 5f). Hiermee gaat de boodschap gepaard dat het nooit meer mag gebeuren: *“But youngsters of your age, mind learn, we don't need any more wars, so please pass it on to Obama, Cameron and the rest of them.”* (TC1 26, UK, 1 sept.).

Tenslotte is er sprake van reflectie op persoonlijk vlak: *“Ik moest om mijn eigen zoon denken, die was ook militair, uitgezonden geweest en dan denk je jeetje, het waren zulke jonge jongens, 18 jaar, 19 jaar ja, dan heb je zoiets van pffff, als moeder zijnde.”* (TC1 16, Ned., 20 aug.) (bijlage 5g).

(C) Reflectie op alle drie de sites

Bij het Bayernwald en de Dodengang primeert de inleving maar daarom is reflectie zeker niet afwezig. Men denkt na over de gruwelijkheden, de verschrikkelijke levensomstandigheden en stelt de vraag waarom. Vaak is de reflectie nauw verbonden met de inleving. De nadruk tijdens het bezoek ligt hoofdzakelijk op het inleven en dit kan aanleiding geven tot reflectie op de site of later: *“Mensen gaan hier geen halve dag spenderen, maar een uurtje... reflectie komt meestal niet op het moment zelf, maar het brengt na het bezoek iets in beweging.”* (D3bis 81, Belg, 8 nov.). De confrontatie van de bezoeker met de begraafplaats van Tyne Cot roept vaak veel vragen op en dus is de reflectie er prominent aanwezig. Men heeft het over tot zichzelf komen, nadenken, in zich op nemen en er bij stil staan. Een bezoek aan het Tyne Cot Cemetery wordt als een tijd van stilte en nadenken ervaren: *“It is always a time to think, and look at the ID's off some of the soldiers and if you think to your own children, just hope that it doesn't happen again.”* (TC1 26, UK, 1 sept.). Zo roept het zien van het enorme aantal graven veel vragen op. Tevens lijkt de jonge leeftijd van de gesneuvelden een aanleiding tot reflectie. Het aanschouwen van zo een massale dood geeft de bezoeker een gevoel van zinloosheid en machteloosheid: *“Ja, iets onwezenlijk eigenlijk, dat het kan gebeuren, dat je niet begrijpt dat zoveel jonge mensen stierven zonder dat het nodig was.”* (TC2, 39, 24 sept.).

5.1.4. Een ervaring van leren

Een andere ervaring dat volgens het Masterplan aanwezig is op de WOI- sites, is die van het leren. Deze ervaring zien we ook in de interviews voorkomen. Men heeft het over een beter begrijpen, over verstaan en realiseren. Een bezoek aan een WOI- site leidt tot een beter begrip van de oorlog. Men realiseert en beseft wat de oorlog betekend heeft, nu en toen. Het is een proces van bewustwording dat sterk verbonden is met het inleven en reflectie. Het is door het feit dat de bezoeker de site op zichzelf kan aanschouwen en zich kan inleven dat men het gebeuren beter kan verstaan: *“You can understand more what they went through in the past. It makes you realize and understand it better.”* (B1 12, UK, 25 aug.). Het leren is ruimer dan enkel een kennisvergaring. Men krijgt iets toegevoegd aan wat men dacht. De sites wekken een bewustzijn op bij de bezoekers.

Sterk hiermee verbonden is dat de sites dienen als bewijs om de kinderen en jeugd bewust te maken over de zinloosheid van oorlog en waarom het nooit meer mag gebeuren: *“The most, it's for the children to realize the history, what happened, just to realize what is given up.”* (TC1 9, UK, 20 aug.). De memoryscapes spelen een educatieve rol: *“So then you, you know, older generations and the younger generation can come, learn from it and take this lessons by and hopefully, you know, we never see this sad places coming back, but sadly in*

some places is.” (B1 15, UK, 25 aug.) (Bijlage 5g) en “I think you can learn something from it. it is just a gentle reminder that there is no point in killing each other.” (TC1 26, UK, 1 sept.).

5.1.5. Een ervaring van herdenken

Uit hoofdstuk 2 weten we dat ook toeristen zonder familieconnecties een ervaring van herdenken tijdens hun bezoek aan battlefield sites kunnen ondergaan, al komt de gewaarwording hierover meestal pas achteraf (Dunkley, 2011: 861- 862). Het herdenken is niet de hoofdreden voor het bezoek maar door de confrontatie met de site leeft men zo mee met de ellende van de soldaten en reflecteert men over dit gebeuren, dat men een verlangen krijgt de soldaten te herdenken. Deze herdenking is eerder een individueel en informeel gebeuren. Kortom, het bezoek kan beschouwd worden als een vorm van herdenken: *“Just the remembering, just not forgotten what happened, looking to the future and that not the same things happen again..... maybe the politicians should come more to this.” (TC2 62, UK, 8 okt.) (Bijlage 5n).* Deze herdenking is sterk verbonden met de “nooit meer oorlog”-gedachte. Deze ervaring is het meest prominent aanwezig op het Tyne Cot Cemetery, maar komt ook op de Dodengang en het Bayernwald voor: *“Ja, het moet bewaard blijven, ja voor degene die gevochten hebben, het overleefd hebben ook. Het is toch een hele eer en respect dat dit stuk bewaard is.” (D2 43, Ned. 1 okt.).* Dat de sites bewaard zijn gebleven en goed onderhouden zijn, wordt als cruciaal ervaren bij deze herdenking (zie 5.3.1.). Verder lijkt de aanwezigheid van andere bezoekers ook van belang te zijn voor de herinnering op de sites: *“It is nice to see that people still come and remember it and that is looked after of this horrible thing, it is nice, that, yeah, it is been respected.” (TC2 36, UK, 24 sept.).*

De battlefield toerist ondergaat tijdens het bezoek verschillende ervaringen als inleving, reflectie, herdenking en bewustwording. Deze ervaringen zijn sterk verbonden met elkaar. Zo kan inleving leiden tot reflectie over bijvoorbeeld de zinloosheid van de oorlog. Naast inleving en reflectie kan men tegelijkertijd de nood voelen om de slachtoffers te eren en te herdenken. Tenslotte, is er de ervaring van het leren. Dit is meer dan het vergaren van kennis. Het is een bewustwordingsproces: men wordt bewust van de betekenis van de oorlog in het verleden en het heden. Door deze verschillende ervaringen worden de bezoekers geconfronteerd met allerlei gevoelens, waardoor de sites een diepere betekenis meekrijgen.

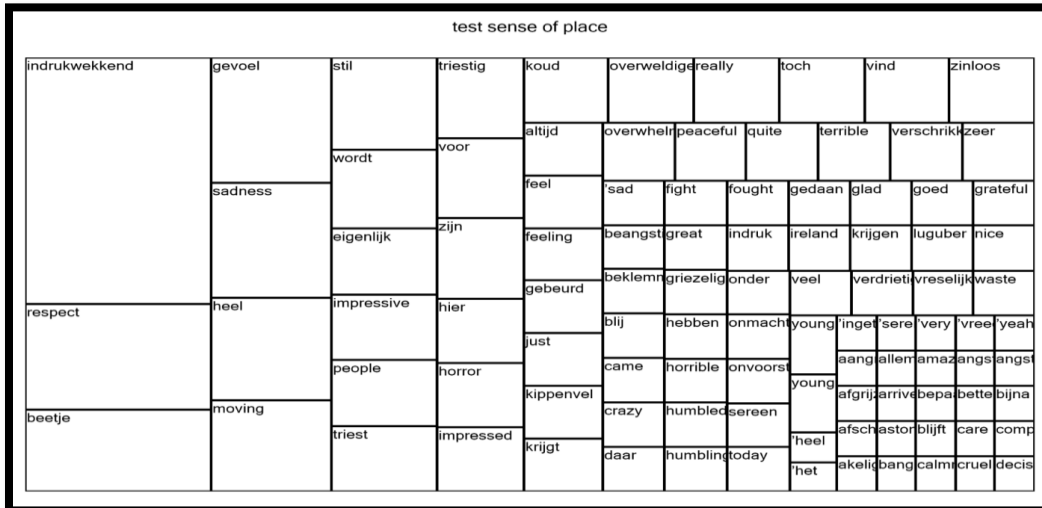
5.2. De vorming van plaatsbetekenis van WOI- memoryscapes

Het is al langer geweten dat battlefieldsites gevoelens van shock en droefenis verwekken en dat de bezoeker een diepe emotionele band kan ontwikkelen met deze plaatsen van gruwel (Iles (2006), Vanneste (2010) en Miles (2013).

5.2.1. Inleidend tree map

Onderstaand figuur toont de meest voorkomende woorden in de uitspraken van de respondenten over hun gevoelens op de drie sites.

Figuur 5d: word frequency tree map van de node "sense of place" van de drie sites verzameld tijdens sessie 1 en 2

(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met N= 185 interviews/ Nvivo Word frequency Search Node "Sense of Place")

De bezoekers beschrijven vaak hun gevoelens als "indrukwekkend". Men is onder de indruk en voelt zich overweldigd door wat men ziet. Op zich zegt deze omschrijving niet veel over de emoties bij de bezoeker maar het is een goede indicatie dat de sites het potentieel hebben om de bezoekers te raken. Andere parallele omschrijvingen in de tree map zijn: overweldigend, "impressed", "impressive", "overwhelming", indruk, "amazing", "astonishment", "crazy"... Verder is er sprake van een gevoel van respect. Men voelt zich eerbiedig, respectvol en dankbaar tegenover de soldaten. Dat het woord "respect" zoveel voorkomt in de tree map geeft echter een vertekend beeld. Het is zeker niet het meest aanwezige gevoel bij de bezoekers, maar de term is zowel in het Engels als in het Nederlands identiek. Nauw aansluitend met respect zijn de gevoelens van eerbied, sereniteit en ingetogenheid. Andere woorden in de tree map wijzen erop dat de bezoeker ontroerd is: "moving", "humbling", ontroering, aangedaan, etc. Verder zijn er een aantal termen die duiden op een gevoel van droefenis als "sadness", triestig, "sad", verdrietig,... Naast deze verdrietige gevoelens bestaat er een emotie van afschuw en afkeer: horror, vreselijk, erg, "horrible", "terrible", "cruel" shock, afgrijzen, afschuw, etc. Bezoekers voelen zich ook bang en angstig: beklemd, akelig, beangstigend en bang. Tenslotte treffen we ook gevoelens van ongeloof, onmacht en zinloosheid aan.

5.2.2. Vergelijking van de sites

Via coding in Nvivo hebben we elf verschillende “types” van gevoelens afgebakend, elk gelijk gesteld aan een node. Elke node is een verzameling van synoniemen die naar een specifieke emotie verwijzen. Via Nvivo- charts kan men per node het precieze aantal citaten opvragen. De exacte cijfers zijn bij deze analyse niet van belang, daar we meer interviews opgenomen hebben op het Tyne Cot dan op het Bayernwald. De focus ligt op de onderlinge verschillen tussen de sites.

Tabel 5a: voorstelling van de elf afgebakende nodes omtrent de gevoelens van de bezoekers

Node	Beschrijving
Indrukwekkend	Gevoelens van overweldiging, van onder de indruk zijn
Droefenis	Gevoelens van verdriet, triestig zijn
Afschuw	Gevoelens van afkeer en shock, iets verschrikkelijk vinden
Angst	Gevoelens van angst en beklemming, zich bang voelen
Kil stil	Koude rillingen krijgen, er stil van worden
Vredig en rustig	Vredevolle gevoelens, er rustig van worden
Onmacht en zinloosheid	Gevoelens van zinloosheid, zich weemoedig en onmachtig voelen
Trots en respect	Gevoelens van respect, zich trots en dankbaar voelen
Ontroering	Gevoelens van ontroering, zich geëmotioneerd en geraakt voelen
Nederig	Gevoelens van nederigheid, zich klein voelen
Voldaan en blij	Gevoelens van blijdschap, zich voldaan en gelukkig voelen

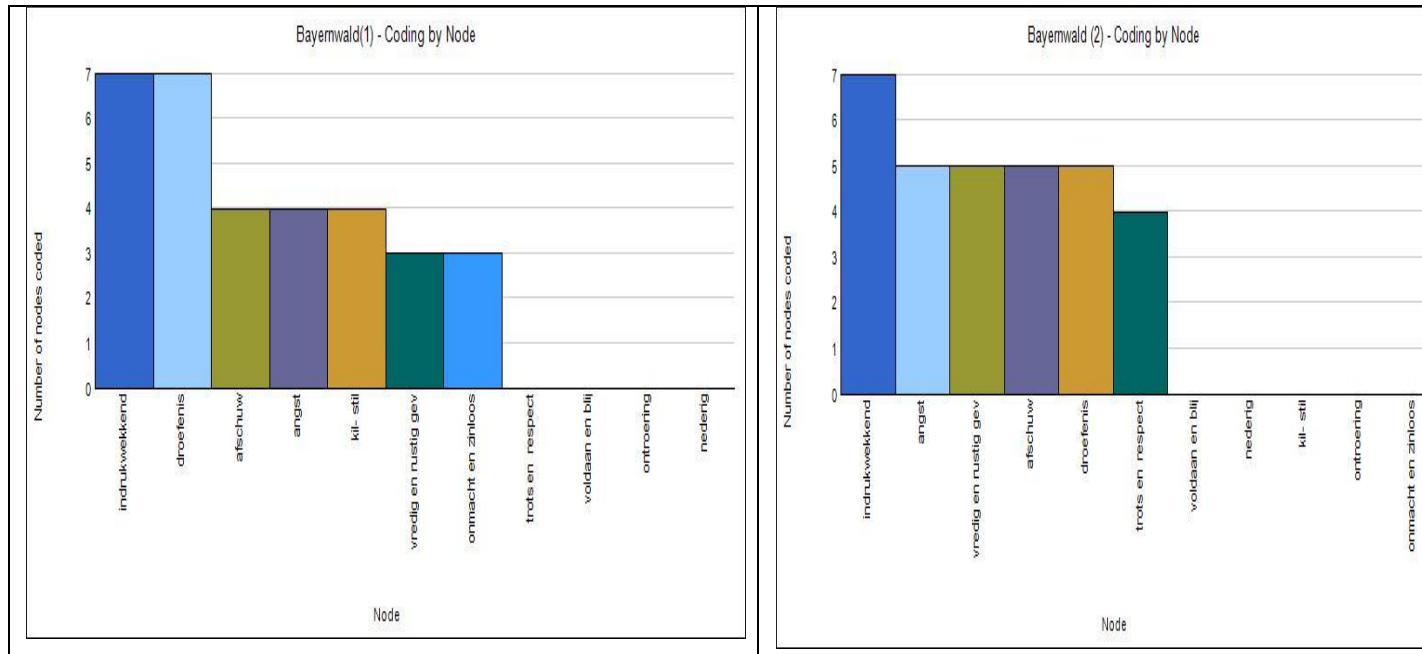
(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met N= 185 interviews)

(A)De gevoelens bij het Bayernwald

Op het Bayernwald zijn er kleine verschillen op te merken tussen het diagram van sessie 1 en 2 (zie figuur 5e). Zo zijn gevoelens van onmacht aanwezig bij de respondenten uit augustus, maar niet in oktober. Het omgekeerde geldt voor het gevoel van respect en trots. Er is echter geen verklaring voor te vinden en kan dus gewoon toeval zijn. Het is belangrijker om te focussen op de gelijkenissen tussen de twee grafieken. Ten eerste zien we dat gevoelens als onder de indruk zijn (14 keer), droefenis (12), angst (9) afschuw (9) en een rustig- vredig (8) gevoel vaak aangehaald worden door de respondenten. Het is de confrontatie met de loopgraven die voornamelijk een gevoel van afschuw en shock opwekken. De sites worden als verschrikkelijk en wreed aanvoeld. Daarbij voelen de bezoekers zich vaak bang in de loopgraven: *“Ja, toch wel, in de loopgraven zelf, heb je toch klein stukje, ja zo beklemmend voor mij. Ik vind het akelig.”*(B1 9, Belg, 21 aug.). Daarbij voelt men zich verdrietig door het verlies van zoveel mensenlevens, ongeacht de nationaliteit: *“They build it up, ..but on the end of the day..the Germans, Australians, British...increased the sum, it is just sad, the waste of life.”* (B2 29, UK, 18 okt.).

Ten tweede valt op dat niet alle vooraf opgestelde gevoelens (nodes) aanwezig zijn bij het Bayernwald. Zo maakt niemand melding van een blij en voldaan gevoel en voelt men zich niet nederig of ontroerd. We kunnen dus vaststellen dat Bayernwald hoofdzakelijk gevoelens van droefenis, afschuw en angst opwekken bij de bezoekers.

Figuur 5e: Nvivo- Charts: aantal referenties per node van de verschillende gevoelens op het Bayernwald (sessie 1 en 2)

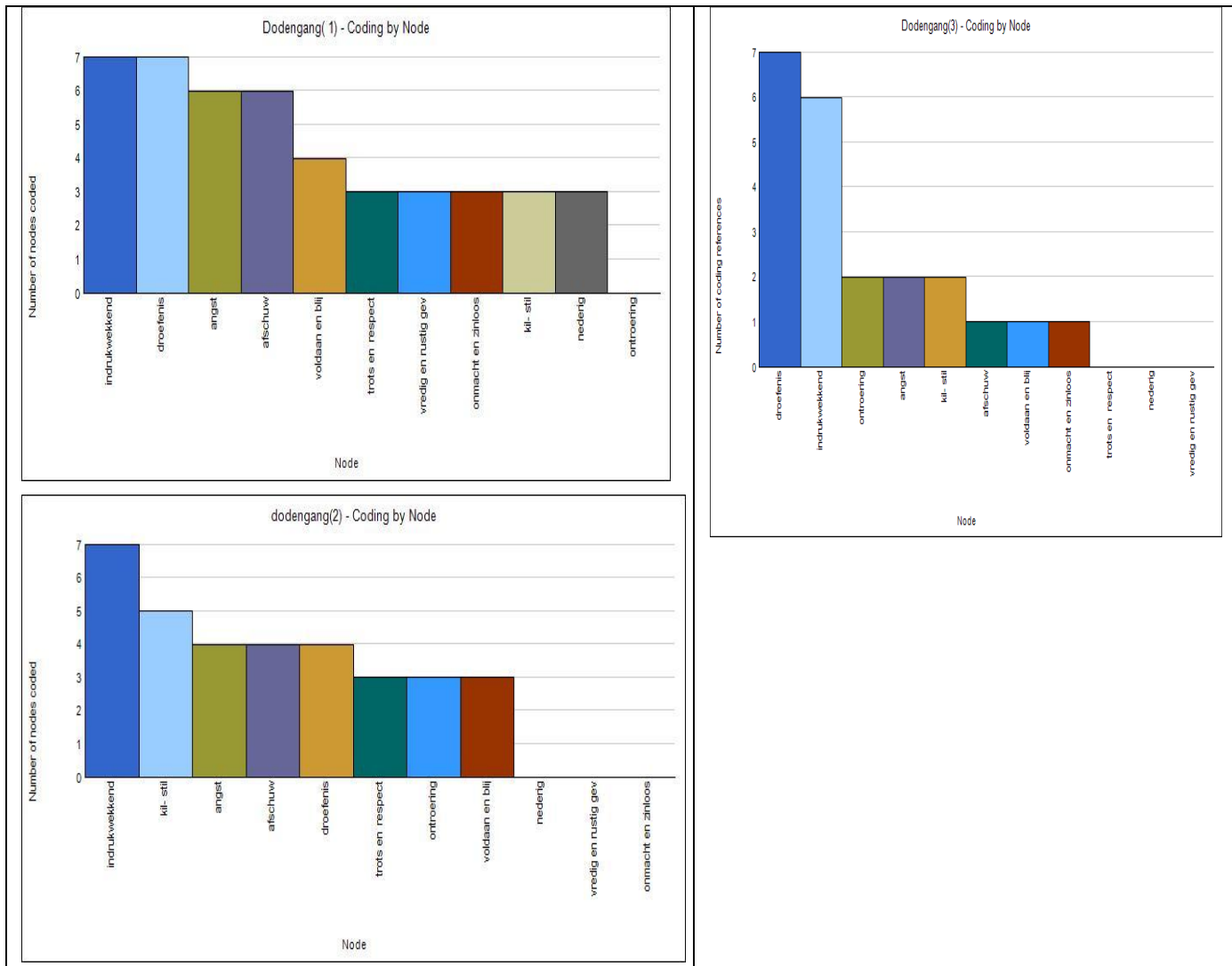
(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met N= 37 interviews/ Nvivo-chart coding by node "Sense of place")

(B)De gevoelens bij de Dodengang

Een groot verschil met het Bayernwald is dat elk gevoelstype bij de Dodengang wel voorkomt. Ook bij deze staafdiagrammen bestaan er lichte verschillen tussen beide sessies. Er valt echter geen vast patroon in te ontdekken, bijgevolg zijn de seizoensmatige verschillen moeilijk te verklaren. De meest voorkomende gevoelens op de Dodengang zijn, net als bij het Bayernwald, die van overweldiging (20), droefenis (18), angst (12) en afschuw (11). Door de inleving in de loopgraven kan men zich bedroefd voelen: *"Sadness really, sadness, it's very well done and you can just imagine, it's quite easy to think how the people lived in this trenches. It's very sad."* (D1 4, UK, 14 aug.) (bijlage 5i).

Net iets minder aanwezig zijn de gevoelens van kilte (9), van voldoening en blijdschap (8), trots en respect (6) en ontroering (6). Verder is er weinig sprake van onmacht (3), van een rustige en vredig gevoel (3) en een nederig gevoel (3). Kortom, net als op het Bayernwald, wekt de Dodengang hoofdzakelijk droevige en angstige gevoelens op bij de bezoekers.

Figuur 5f: Nvivo- Charts: het aantal referenties per node van de verschillende gevoelens op de Dodengang (sessie 1 en 2)

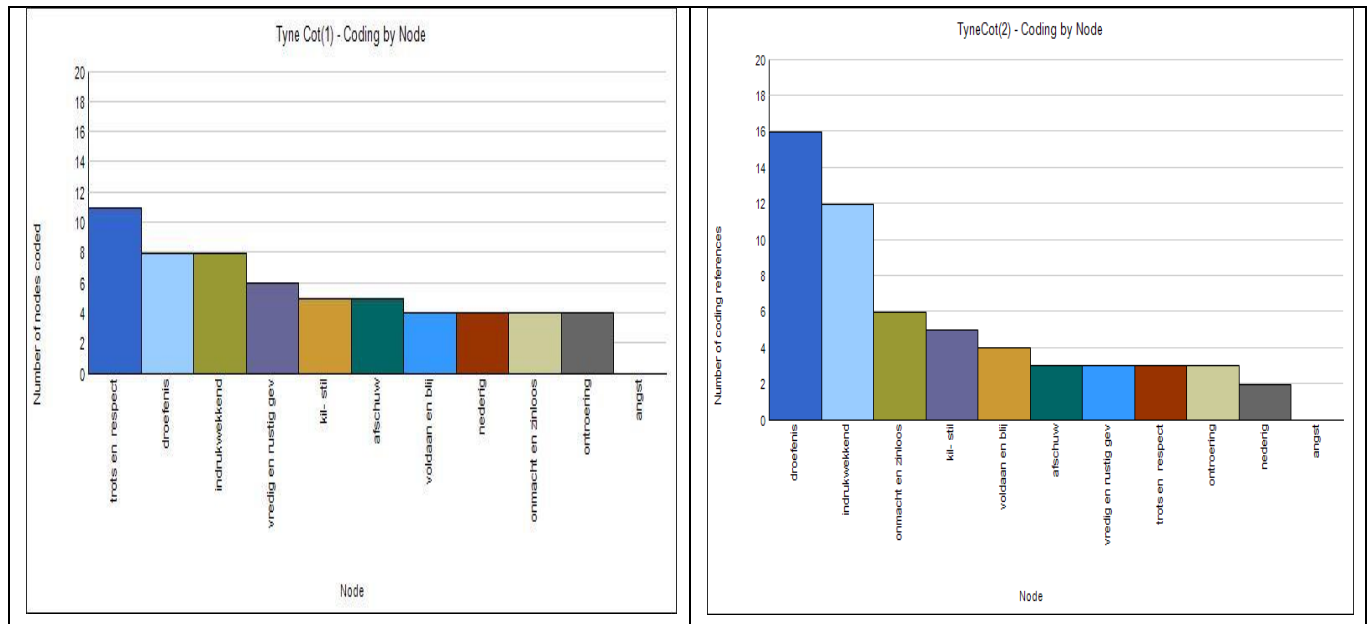

(Bron: eigen verwerking van sessie 1, 2 en 3 Bis met N= 78 interviews/ Nvivo-chart Coding by node "Sense of place")

(C)De gevoelens bij het Tyne Cot Cemetery

Ook hier vallen kleine seizoensmatige verschillen op. Zo zien we dat er in de eerste sessie sprake is van 11 vermeldingen van een trots en respectvol gevoel, terwijl dit bij sessie 2 amper drie keer voorkomt.

Figuur 5g: Nvivo- Charts: het aantal referenties per node van de verschillende gevoelens op het Tyne Cot Cemetery (sessie 1 en 2)

(Bron: eigen verwerking sessie 1 en 2 met N= 68 interviews/Nvivo- chart coding by node "Sense of place")

Op het Tyne Cot is er hoofdzakelijk sprake van gevoelens van indruk (20) en droefenis (24), gevolgd door een gevoel van trots en respect (14). De hoeveelheid aan graven veroorzaken emoties van droefenis en afschuw op: *"It's pretty overwhelming, when you first walk here and see, I guess, all the people who died. On the end, it was really sad."* (TC1 11, Aus., 20 aug.).

Verder zijn de overige gevoelens allemaal bijna even veel aanwezig zijnde een kil gevoel (10), machteloos- en zinloosheid (10), gevoel van afschuw (9), vredig en rustig (9), ontroering (8), blij en voldaan (8) en een nederig gevoel (6). Sommige respondenten hebben een gevoel van zinloosheid: *"Ja, ik wordt er een beetje moedeloos van, onzinnig allemaal, ja in zo een klein gebied, zo een enorme mensen dood, jeetje."* (TC1 16, Ned., 20 aug.).

Soms is er sprake van tegenstrijdige gevoelens, men voelt zich naast droevig, ook blij en voldaan na het bezoek: *"Yeah, I suppose, a mixed feeling really, you know, I is a little bit sad, but quite happy, I feel good when I have been here."* (TC2 60, UK, 8 okt.) (bijlage 5j).

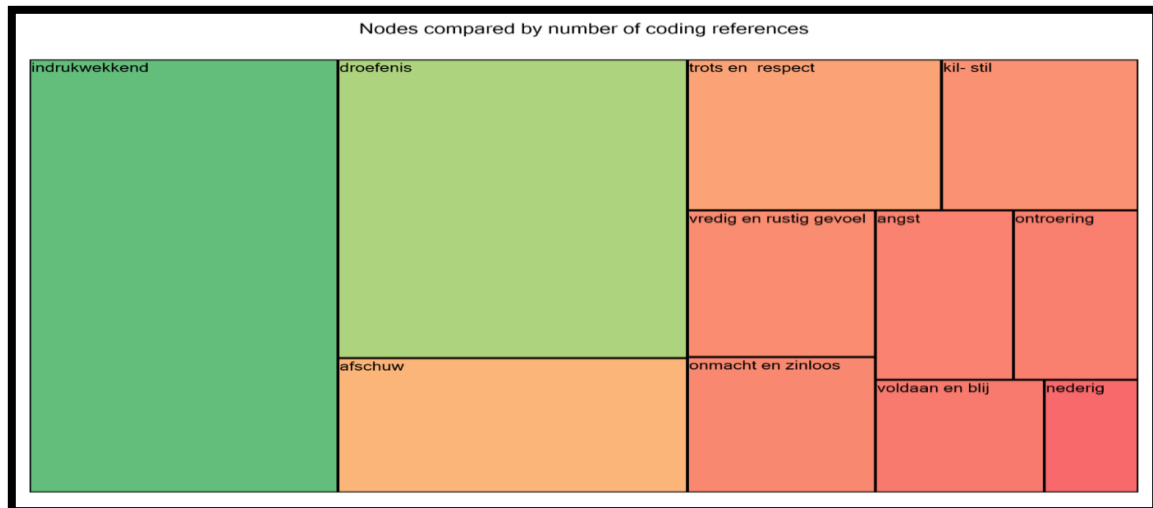
Het Tyne Cot Cemetery lijkt sterkere gevoelens op te wekken dan de twee andere sites. Er is sprake van een grotere emotionaliteit op deze site.

Tenslotte, is het zo dat geen enkele respondent melding maakt van een angstige en bange gevoelens, terwijl dit wel zo is bij de Dodengang en het Bayernwald. Gevoelens van angst lijken dus eerder een reactie op de inleving.

We kunnen besluiten dat de drie sites indruk maken op de bezoekers. Dit zien we ook in onderstaande samenvattende tree map waarin de node "indrukwekkend" het meeste voorkomt met 63 referenties, gevolgd door gevoelens van droefenis (49) en afschuw (22). De

andere gevoelens komen in mindere mate voor (hoe kleiner het vakje, hoe minder). Kortom, de WOI- sites zijn hoofdzakelijk plaatsen van verdriet en afschuw. Het Bayernwald en de Dodengang lijken daarbij meer bange gevoelens op te wekken, tegenover het Tyne Cot Cemetery waar meer sprake is van gevoelens van respect en trots.

Figuur 5h: Nvivo- tree map van het aantal referenties per node van de drie sites verzameld uit sessie 1 en 2

(Bron: eigen verwerking van sessie 1, 2 en 3 bis met N= 204 interviews)

5.2.3. De vorming van plaatsbetekenis aan de hand van het model van Stedman

In het model van Stedman speelt de plaatstevredenheid een grote rol bij de vorming van gevoelens. We herhalen dat de betekenis van een plaats wordt gevormd door de beleving op die bepaalde plaats en de evaluatie van de beleving in de vorm van plaatsgehechtheid en plaatstevredenheid (Stedman, 2003: 682). Zo is er bij het Tyne Cot Cemetery sprake van een hogere tevredenheid en parallel hiermee gaat een hogere emotionaliteit gepaard. Dit valt niet enkel af te leiden uit de interviews, maar ook vanuit de participerende observatie. Zo hebben we meerdere bezoekers zien wenen op de begraafplaats.

Bij het Bayernwald en de Dodengang is de inleving de meest aanwezige ervaring. Wanneer deze inleving niet goed lukt, lijkt men weinig of geen gevoelens te hebben zoals volgende respondent bij het Bayernwald: *“Het is hier niks wezenlijk, niks dat de mens pakt. Als je van de WOI iets bezoekt, dan wil je buitengaan met gevoel van....dat zijn toch zware tijden!”* (B1 6, Belg, 21 aug.). Idem bij de Dodengang: *“Eigenlijk heb ik daar geen gevoel bij, het is gewoon een gang en je hebt het niet mee gemaakt ofzo, dus ja je hebt die gevoelens er niet bij”* (D1 25, Belg, 27 aug.) (bijlage 5k). Bij Tyne Cot komt deze ontevredenheid minder voor, maar bestaat wel: *“Nee, dat niet, de waardigheid, er hangt hier geen waardigheid, vind ik, dat mis ik wel, ik had gedacht, dat gaat sereen zijn, mensen gaan eerbied gaan betuigen aan soldaten, maar dat heb ik niet gevoeld”* (TC 2 53, Belg, 4 okt.). De respondent is

teleurgesteld in zijn ervaring van herdenken en ontwikkelt hierdoor ook geen diepere emotionele band met de plaats.

Kortom, wanneer de bezoeker niet tevreden is over zijn ervaring op de site, slaagt hij er niet in om een gevoel te ontwikkelen en krijgt de plaats weinig of geen diepere betekenis mee.

(A) Het belang van het fysieke landschap

De beleving is dus van immens belang, bijgevolg spelen de elementen die deze ervaring beïnvloeden een cruciale rol bij de vorming van plaatsbetekenis. Aan de hand van Stedman weten we dat de ervaring gevormd wordt door een menselijke activiteit en een sociaal-psychologisch proces dat doorgaat in een tastbare fysieke setting: *“Sense of place is a three-component view that weaves together the physical environment, human behaviors, and social and psychological processes.”* (Stedman, 2003: 671). De nadruk ligt op het fysieke landschap. De plaatstevredenheid kan daarom ook beschouwd worden als een beoordelingsvorm van de verkregen kwaliteit van de setting (Stedman, 2003: 672). Deze setting omschrijven wij als driedelig: het erfgoed, het omliggende landschap en de informatieverstrekking. Deze kwaliteiten komen uitgebreid in het volgende onderdeel aan bod (zie 5.3).

Het belang van het fysieke landschap stellen we ook vast op de drie sites. Ten eerste lijkt het “ter plaatse zijn” een cruciaal element te zijn. Het besef om op een plaats te komen waar zoveel mensen geleden en gestorven zijn, zorgt voor emotie: *“What do I feel...Sort of horror, horrible, people died here, it is a terrible walk.”* (D1 11, UK, 14 aug.). Men bevindt zich op een plaats van gruwel en dood en denkt na over de mensen die er gesneuveld zijn: *“Sadness, if you think about what happened, what people sacrifice for you, and how lucky you are that you can go away.”* (B1 15, UK, 25 aug.).

Ten tweede is het lichamelijke contact met de sites cruciaal waardoor het gebeuren zichtbaar en tastbaar is: *“Het geeft wel heel voelbaar weer, wat er in die tijd, wat er geweest is. Het is zichtbaar gemaakt, het is voelbaar gemaakt.”* (D1 18, Belg, 25 aug.). Bij het Bayernwald en de Dodengang zijn de loopgraven bepalend voor de emoties. De actie, de mogelijkheid om erdoor te kunnen wandelen, draagt bij tot de vorming van gevoelens: *“De eerste indruk...indrukwekkend, je loopt door die loopgraven door en je voelt je zo raar...onvoorstelbaar.”* (D2 49, Belg, 3 okt.).

Bij het Tyne Cot Cemetery is het verzorgde onderhoud vaak de basis voor gevoelens van trots en respect: *“It is impressive, and we have been the feeling that it is well looked after... and also it is, I don't know how to say, people yes, you know.. it is not.. it is respect. Even so*

far, you were Jewish, on their tombstone, people put stones on it, yeah, it is still there”(TC1 6, UK, 13 aug.) (bijlage 5k). De grootte en schaal van de begraafplaats lijkt een sterk bepalende factor: *“Pride... pride, shock...overwhelming, we seen so many cemeteries, but nothing from this size.”* (TC2 63, UK, 8 okt.).

(B)Belang van de menselijke activiteit en de kenmerken van de bezoeker

Stedman onderstreept het belang van de menselijke activiteit in de setting, maar geeft verder weinig aandacht aan de karakteristieken van de bezoekers zelf. Wij vinden dat de vorming van gevoelens een heel persoonlijk proces is en sluiten aan bij de theorie van Ryan (2002). De ervaring (en dus bijgevolg ook de tevredenheid ervan) wordt bepaald door de persoonlijke karakteristieken van de bezoeker (Ryan, 2002:63). Ten eerste is de ervaring afhankelijk van het karakter van de bezoeker, zo zijn sommige bezoekers gevoeliger dan andere. Ook het inlevingsvermogen verschilt van persoon tot persoon. Sommige toeristen kunnen zich al sneller inleven dan andere. Zo kan volgende respondent op de Dodengang zich niet inleven, terwijl anderen hier wel in slagen: *“Eerder een neutraal gevoel, want je moet het je allemaal inbeelden die erge dingen die er geweest zijn, je ziet er vandaag ook niks meer van.”* (D1 22, Belg, 27 aug.). Een ander verschil is de persoonlijke connectie met de WOI als gebeuren. Zo hebben sommige bezoekers geen emotionele band met de plaats omdat ze geen “feeling” hebben met de WOI: *“Bah, ja en neen. Het is ook voor ons, is het ook al heel ver geleden, de Tweede Wereldoorlog zit er nog tussen.”* (D2 38, Belg, 1 okt.). Dit gebrek aan connectie is soms afhankelijk van de nationaliteit. Zo zeggen enkele Nederlandse respondenten op de Dodengang: *“Nou, beetje neutraal denk ik, we komen niet uit België.”* (D1 27, Ned., 27 aug.) en *“Het zit al iets verder weg dan de WOII. We zijn er iets minder mee opgegroeid, denk ik.”* (D2 43, Ned., 2 okt.). Deze vaststelling mag echter niet veralgemeend worden, er zijn immers Nederlanders die zich wel emotioneel verbonden voelen met de sites.

Kortom, de vorming van gevoelens en dus ook plaatsbetekenis, lijkt beïnvloed te worden door persoonlijkheid en vooraf bestaande kennis van de toerist.

De battlefield sites van de WOI krijgen een betekenis van verlies en gruwel mee dat sterk verbonden is met een verzoeningsboodschap. Een grote rol bij de vorming van deze plaatsbetekenis is weggelegd voor de ervaring, de kwaliteiten van de sites en de karakteristieken van de bezoeker zelf. In hoofdstuk 8 wordt er dieper in gegaan aan de hand van een eigen opgesteld model.

5.3.De kwaliteiten van de site

De elementen die invloed hebben op de ervaring bakenen wij af tot drie categorieën: de historische, de landschappelijke en informatieve kwaliteiten.

5.3.1.De historische kwaliteiten

Met historische kwaliteiten wordt het aanwezige erfgoedmateriaal op de site bedoeld, inclusief de conditie en het onderhoud ervan maar ook de aan- of afwezigheid van historische attributen op de sites. Ten eerste geven we een korte beschrijving van het aanwezige onroerend erfgoed op het Bayernwald, de Dodengang en het Tyne Cot Cemetery. Daarna analyseren we de mening en kritieken van de respondenten betreffende het erfgoed op de sites.

(A)Beschrijving van het aanwezige erfgoed

- Het Bayernwald

Bayernwald is één van de weinige sites in de Westhoek dat overblijfselen bevat van de Duitse linie. De loopgraven zelf zijn een reconstructie, maar er zijn nog originele erfgoedelementen aanwezig zoals twee mijnschachten en vier betonnen bunkerconstructies. De vier bunkers hebben in de oorlog gediend als schuilplaats voor de soldaten en zijn amper 1 meter 20 hoog¹⁷. Er is geen sprake van enig toegevoegd historisch materiaal als oude kanonnen, geweren en kledij op de site.

- De Dodengang

De Dodengang is een beschermd monument (bij M. B van 2 juni 1992) en verwijst naar de restanten van het loopgravencomplex op de linkeroever van de Ijzer, dat onderdeel is geweest van de eerste Belgische linie¹⁸. De site is deels een reconstructie met de Ruiterschans en de Muizenval als twee voornaamste erfgoedrelicten. Verder is er nog een gedenkteken en een demarcatie paaltje. Ten noord- westen van de Dodengang bevindt zich een Duitse bunker in vervallen staat. In het museum worden er allerlei historische attributen als oude soldatenkostuums en wapens tentoongesteld.

---

¹⁷ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/woi/relict/2123>

¹⁸ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/woi/relict/217>

Foto 5a: vervallen Duitse bunker op enkele meters afstand van de Dodengang

(Bron: eigen afbeelding)

- Het Tyne Cot Cemetery

De site van Tyne Cot omvat zowel een begraafplaats als een memoriaal ontworpen door Ser Herbert Baker en ingehuldigd in 1927. "The Missing"- memorial omvat de namen van 35 000 vermisten uit de Common Wealth en is opgebouwd uit silexsteen.

Verder liggen er 11 957 graven uit witte Portlandsteen op de site. Daarbij zijn er nog drie bunkers van de oorspronkelijke Duitse "Flandern I-stellung" aanwezig¹⁹. Twee bunkers zijn nog te zien, vooraan links en rechts op de begraafplaats. De derde is gelegen onder de Cross of Sacrifice. Achter dit kruis staat de Stone of Remembrance met de tekst "Their name liveth for evermore". Er zijn in het bezoekerscentrum weinig historische attributen aanwezig.

(B)Inleiding: tree map omtrent de historische kwaliteiten

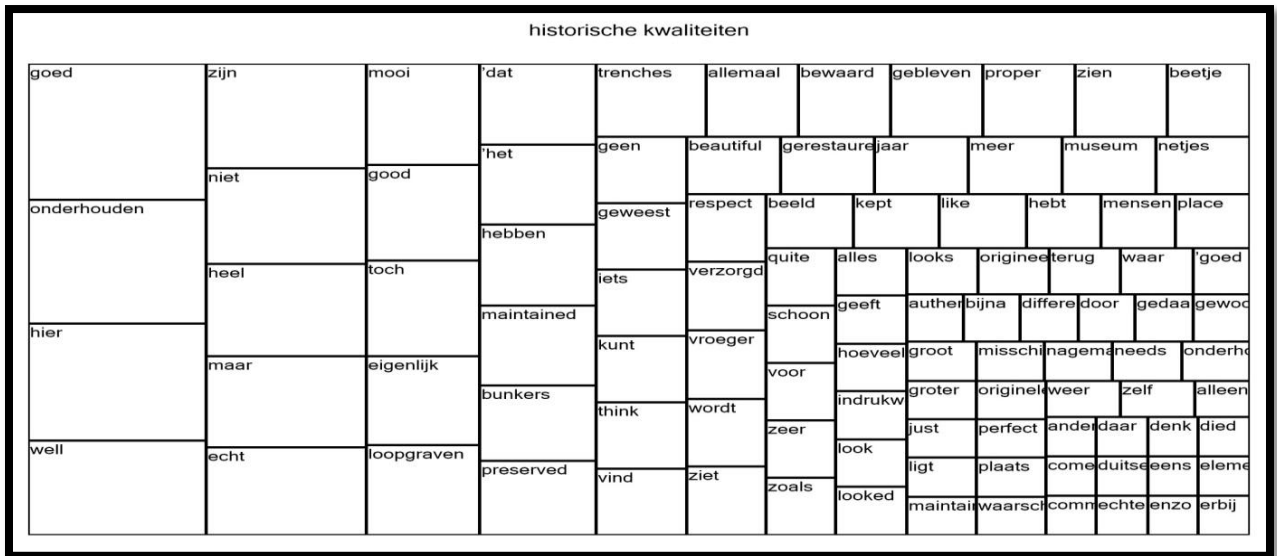
Het eerste wat opvalt in de tree map zijn de vele woorden die verband houden met het onderhoud en bewaring van de sites zoals goed onderhouden, bewaard, "maintained", "preserved", gerestaureerd, etc. Parallel hieraan zijn de opmerkingen over de toestand van de sites als verzorgd, proper, schoon, netjes, ...

Een tweede grote groep van begrippen gaan over de authenticiteit van het erfgoed als echt, origineel en authentiek. Verder wordt er melding gemaakt van specifieke structuren als loopgraven en bunkers, termen die voornamelijk afkomstig zijn van de Dodengang en het Bayernwald. De begrippen groot en respect zijn afkomstig van het Tyne Cot Cemetery.

---

¹⁹ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/woi/relict/498>

Figuur 5i: word frequency tree map van de node "historische kwaliteiten" van de drie sites verzameld tijdens sessie 1 en 2

(Bron: eigen verwerking sessie 1 en 2 met N= 185 interviews /Nvivo Word frequency Search Node "Historische kwaliteiten")

(C) Het onderhoud van de sites

Het onderhoud wordt in het algemeen als zeer positief ervaren en dit geldt zeker voor het Tyne Cot Cemetery, waar de bezoekers zwaar onder de indruk zijn van het strakke onderhoud. Men beschouwt het als een eerbetoon aan de gesneuvelden: *"En het wordt constant herdacht, je ziet dus dat, altijd onderhouden, alles wordt hernieuwd, dat is dus een eeuwenlang respect voor die mensen die gesneuveld zijn."* (TC1 14, Belg, 20 aug.) (bijlage 5m). Het onderhoud op het Tyne Cot Cemetery staat sterk in het teken van het herdenken: *"Hoe dat de mensen er zich mee bezig houden om dat te onderhouden hier en dat ze een beetje nog denken aan die mensen. Als eerbetoon aan die mensen die gesneuveld zijn ja."* (TC 1 17, Belg, 20 aug.). Het geeft de bezoeker een goed gevoel dat de site zo verzorgd is en dus niet vergeten wordt: *"I feel better then I arrived, I am very impressed to see the care that is taken to preserve the memory for the people who fought to let me be free."* (TC1 12, UK, 20 aug.) (bijlage 5n).

Bij de sites van het Bayernwald en de Dodengang wordt het onderhoud op de sites ook gewaardeerd door de bezoekers: *"Ja, ik vind het geweldig, heel positief dat het bewaard is gebleven als eerbied voor al die mensen dat hun leven hier hebben gelaten."* (D1 10, Ned., 14 aug.). Er zijn echter wel meer opmerkingen over dit onderhoud. Zo worden de loopgraven van Dodengang vaak als te goed onderhouden en te netjes omschreven: *"Ik vind het nu, het is cru gezegd, te fel onderhouden. Het moet voor een stuk weer wel, maar het verliest weer een deel van zijn karakter."* (D1 33, Belg, 27 aug.). Men hekelt het gebrek aan modder en

slijk en ook dat de site teveel aangepast is aan het toerisme. Dit kan voor een minder realistisch gevoel en een gebrek aan inleving zorgen (zie supra).

Bij het Bayernwald daarentegen hekelt men het feit dat sommige erfgoedelementen niet zijn uitgewerkt. De mijnschachten zijn hier een goed voorbeeld van. Op onderstaande foto is te zien dat deze originele erfgoedelementen weinig of niet zijn onderhouden. Dit vormt een beperking voor de inleving. Ook de bunkers mogen meer uitgewerkt worden: *“Ik zou het zo niet weten, misschien als je verlichting in de bunker kunt ophangen, zodat je even beter ziet hoe het was want nu kijk je alleen in een donker gat.”* (B1 10, Ned., 21 aug.)

Foto 5b: Het gebrek aan afwerking van het erfgoedmateriaal: Mijnschacht Berta 4 op het Bayernwald

(Bron: eigen afbeelding)

Kortom, op de memoryscapes is het onderhoud van groot belang voor zowel de inleving als voor de herdenking. Bij het Bayernwald en de Dodengang mag het onderhoud ter bevordering van de inleving, niet te ver doorgedreven worden. Het onderhoud staat in teken van het realisme en er moet gezocht worden naar een moeilijk evenwicht tussen “te vervallen” en “te proper”. Bij Tyne Cot is juist een zeer strak en intensief onderhoud vereist, dat in teken staat van de herdenking en herinnering.

(D)Erfgoedelementen en authenticiteit: “object related authenticity”

De erfgoedelementen spelen een cruciale rol bij de vorming van de ervaring, ze creëren immers een gevoel van authenticiteit. We hebben aan de hand van de definitie van Bagnall gezien dat een authentieke ervaring steeds gestoeld is op reële en tastbare elementen (Bagnall, 1996: 241). Ook in de casestudie over Gettysburg (zie supra.) wordt het belang van het erfgoed bij de creatie van authenticiteit onderstreept. Chronis heeft het over “Object related authenticity”, waarbij het tastbare erfgoed een rol speelt en over “local authenticity” waarbij de plaats van het gebeuren belangrijk is (Chronis et al, 2008: 117).

Dit lijkt ook te gelden bij de WOII- memoryscapes in de Westhoek. De aanwezigheid van originele erfgoedrestanten op de specifieke plaats van het gebeuren zorgt ervoor dat de site als authentiek(er) wordt beschouwd. De respondenten hebben het over “het echte” en “het authentieke”:*“Je hebt wel het gevoel dat je iets bezocht hebt, dat het er echt hier geweest is, het is niet zoals een museum, het is iets anders, het is iets dat er echt geweest is.”* (D1 15, Belg, 25 aug.) (bijlage 5o). Daarom is het belangrijk dat de reconstructie en restauratie van de sites op een zo realistisch mogelijke manier gebeurt. Zo is de Dodengang in zijn huidige toestand soms te kunstmatig volgens de bezoekers: *“Dit is toch wel weer opgebouwd, met betonnen zakken. Dan zijn de gevoelens toch anders dan als je echt met de voeten tot aan de enkels in modder staat. Dit blijft altijd wel een beetje kunstmatig natuurlijk.”* (D3 76, Belg, 30 okt.).

Het idee over authenticiteit verschilt echter van persoon tot persoon. Authenticiteit is een zeer subjectief gegeven. We illustreren dit met twee citaten over de Dodengang. De eerst respondent ervaart de reconstructie van de loopgraven als origineel: *“Nou, ja het is echt helemaal gemaakt zoals het was, de zakken zijn dan wel verstevigd, het is origineel, je kunt zien hoe dat het was, echt helemaal origineel gehouden.”* (D1 7, Ned., 14 aug.). Een andere respondent daarentegen vindt de Dodengang dan minder authentiek, vanwege de betonnen zandzakjes: *“Ik vind spijtig dat het niet de echte zandzakjes zijn, maar ja dat is toch waar, ik mag dat toch zeggen, het is niet echt authentiek, maar toch je krijgt wel een beeld, een beeld van hoe het geweest zou zijn.”* (D1 12, Belg, 14 aug.).

(E)De historische attributen

Alleen het erfgoed op zich is niet voldoende om een geslaagde ervaring bij het Bayernwald en de Dodengang te bekomen. Er is nood aan informatie en duiding van dit erfgoed en ook aan interactieve zaken. De sites zouden te statisch zijn: *“Ik zou het nog wat meer invullen met wat interactieve zaken, zoals informatie in de Dodengang zelf, want je hebt het museum die iets zegt, maar het is vrij statisch.”* (D1 1, Belg, 14 aug.). Verder wordt vaak de suggestie gegeven om de sites uit te bouwen met meer historisch materiaal als bijvoorbeeld kanonnen: *“Bij de bunkers, gelijk in Raversijde, die kanonnen en al, in feite zouden ze dat hier ook moeten doen, omdat je dan toch een beter inzicht krijgt, wat er hier allemaal is gebeurd.”* (B1 11, Belg, 21 aug.). Een site die door veel respondenten spontaan als positief voorbeeld wordt aangehaald is de Antlantic Wall site te Raversijde. Deze wens naar meer interactie mag echter niet veralgemeend worden want ongeveer de helft van de ondervraagden lijkt tevreden over deze sites en heeft geen nood aan meer interactie: *“Dat mag ook niet te uitgebreid zijn, want op zich is het wel een heel sober plek, met die foto’s en al, voor volwassenen is dat wel voldoende, het heel eenvoudige en er moet rust zijn.”* (D1 19, Belg, 25 aug.) (bijlage 5p).

Bij het Tyne Cot Cemetery staat het erfgoed in teken van de herdenking en de reflectie (zie supra) en lijkt het erfgoed meer voor zich te spreken: *“Nee, want ik vind dat iedereen dat wat op zichzelf moet proberen in zich op te nemen, ik vind niet, ze moeten er geen show van maken.”* (TC2 45, Belg, 24 sept.). Het erfgoedmateriaal dient minder ondersteunt te worden met historische materiaal en interactieve zaken. Het bewaren van soberheid en rust wordt als voornaamste streefpunt omschreven: *“We waren juist aan het zeggen, dat je hier tot rust kunt komen, even stil op een bankje zitten... dus als je teveel gaat aanbieden, in dat opzicht vind ik het goed dat het bezoekerscentrum apart staat, want anders gaat er aan sereniteit verloren gaan.”* (TC2 56, Belg, 4 okt.).

Voor de ervaring op memoryscapes is het erfgoed van cruciaal belang omdat het een gevoel van authenticiteit creëert (Object related authenticity). Bij de sites van het Bayernwald en de Dodengang staat het erfgoed in functie van de authenticiteit en het realisme en dient ondersteund en uitgelegd te worden. Bij het Tyne Cot Cemetery lijkt het erfgoed meer voor zich te spreken.

5.3.2.De landschappelijke kwaliteiten

(A)Beschrijving landschap

- Het Bayernwald

De Duitse site is gelegen op een heuvelrug van veertig meter hoogte en is gedurende de WOI van groot strategische belang²⁰. Dankzij deze hoogte heeft men uitzicht op de glooiende akkers. In de verte ziet men zowel het dorpje Voormezele als Ieper liggen op een afstand van ongeveer zeven kilometer. In de akker gelegen voor het Bayernwald is een kleine bomkrater te zien.

- De Dodengang

De Dodengang is gelegen op de linkeroever van de Ijzer en op zo'n twee kilometer van Diksmuide aan de bekende kilometerpaal 16 (Herinneringspark, 2011: 97). Anders dan bij het Tyne Cot Cemetery en het Bayernwald situeert de Dodengang zich niet op een natuurlijke hoogte, maar in de Ijzervlakte op amper drie meter boven de zeespiegel. Van op de tweede verdieping van het museum heeft men echter een uitzicht over de omgeving. Men ziet de omliggende akkervelden, de Ijzer, de kerktorens van Kaaskerke en Diksmuide, de Ijzertoren en de loopgraven zelf.

Foto 5c: het uitzicht vanuit het museum bij de Dodengang met de IJzer op de voorgrond en in de verte Diksmuide en de IJzertoren

(Bron: eigen afbeelding)

- Het Tyne Cot Cemetery

Net als het Bayernwald ligt de begraafplaats van het Tyne Cot op een helling, dat deel uitmaakt van de frontlijn ten oosten van Ieper. Vanuit de site ziet men deze stad liggen op een afstand van twaalf kilometer. In het bezoekerscentrum is er een groot glasraam, dat je uitzicht biedt op de nabij gelegen akkers en boerderijen.

Foto 5d: uitzicht van uit het Tyne Cot Cemetery met in de verte Ieper

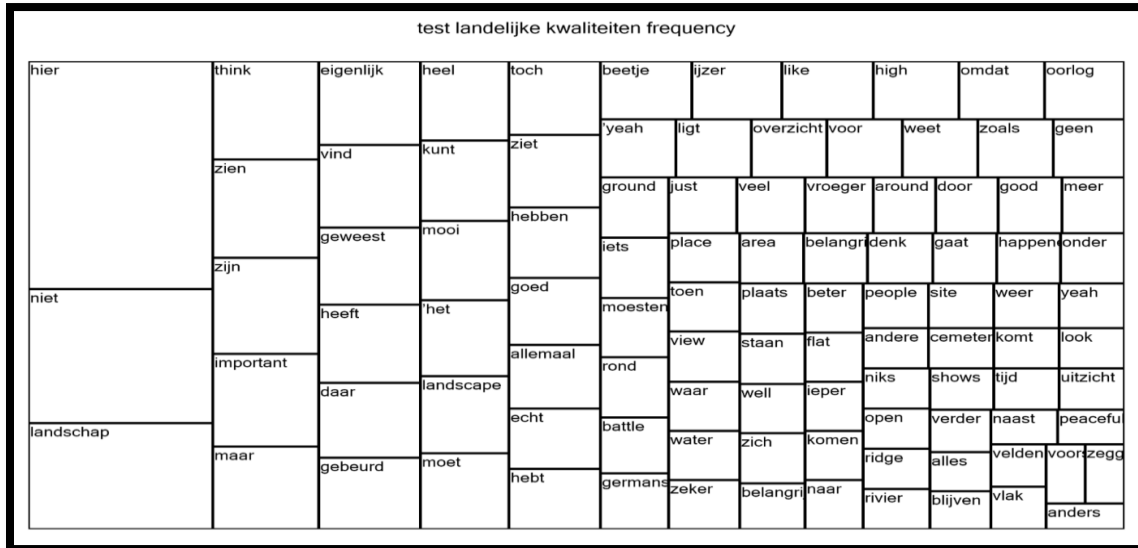

(Bron: eigen afbeelding)

(B) Inleiding: tree map landschappelijke kwaliteiten van de sites

De grote meerderheid van de ondervraagden vindt dat het landschap een belangrijke rol speelt bij de vorming van de ervaring.

Figuur 5j: word frequency tree map omtrent de landschappelijke kwaliteiten

(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met N= 185 interviews/ Nvivo Word frequency Search Node "Landschappelijke kwaliteiten")

De eerste termen (links) verwijzen naar het belang van het landschap zoals de plaats van het gebeuren. De strijd is "hier" gebeurd/geweest en het kunnen "zien" van het strijddecor vormt een belangrijk onderdeel van de inleving. Verder zien we dat het landschap mooi gevonden wordt. Daarbij zijn er verschillende woorden die verwijzen naar hoogte: "high ground", "ridge" en hoogte. Parallel hiermee zijn de termen over het uitzicht als overzicht, "around", "look", "view", open, ...Er zijn ook woorden die we specifiek kunnen linken aan een bepaalde site zoals "leper" en "hoogte" aan het Bayernwald en het Tyne Cot Cemetery, de termen ijzer, rivier, water, vlakke, etc. aan de Dodengang.

Aan de hand van de Nvivo Coding Query hebben we per site de rol van het landschap geanalyseerd aan de hand van vijf nodes. Elke node stelt een andere functie/ rol voor dat het landschap kan spelen bij de vorming van ervaring op een memoryscape.

Tabel 5b: voorstelling van de nodes omtrent de landschappelijke kwaliteiten van de sites

Node	Beschrijving
Uitzicht	Het landschap is belangrijk door het uitzicht dat het biedt: men krijgt een overzicht van de streek
Historische-strategische rol	Landschap is belangrijk, omdat men de strategische ligging (hoogte, ijzer,...) ziet en ervaart waarom de site belangrijk is tijdens de WOI
Sfeer bepaling	Landschap bepaalt mee de sfeerschepping op de site door de rustige omgeving, maar ook door weer- en natuurelementen.
Plaats van het	Landschap is belangrijk doordat de strijd in dat landschap heeft plaats

gebeuren

gevonden

Herinnering

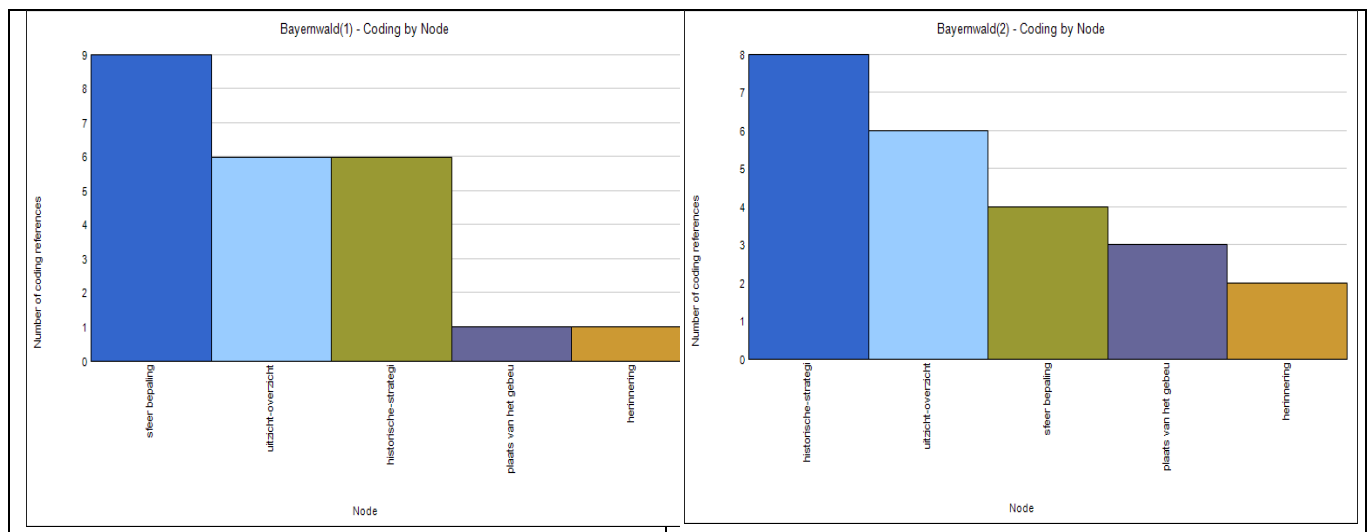
Landschap is belangrijk als "Laatste getuige van de WOI"

(Bron: eigen verwerking sessie 1 en 2 met N=185 interviews)

(C) Het landschap rond het Bayernwald

Het landschap wordt hoofdzakelijk belangrijk gevonden omwille het historische- strategische standpunt (14). De site ligt immers op een strategische hoogte van veertig meter en dit wordt tijdens het bezoek sterk ervaren: *"This was the ridge where the Germans can keep an eye on the British, so high ground. The Germans took the high ground, the British, the French and the rest of the world try to take it back."* (B2 29, UK, 18 okt.) (Bijlage 5q). Bayernwald wordt beschouwd als de perfecte illustratie om aan te tonen hoe een miniem hoogteverschil een belangrijke rol kan spelen tijdens de WOI. Dit zegt ook een gids: *"Het is een hoogteligging, dus op zich draait heel het verhaal daar rond. Ik vertel aan de mensen het belang van de hoogteligging, het Duitse verhaal, de Duitsers zitten hier op de hoogte en vandaar dat de site zich hier ook bevindt."* (B2 32, Belg, 20 okt.).

Figuur 5k : Nvivo- charts omtrent de landschappelijke kwaliteiten van het Bayernwald

(Bron: eigen verwerking sessie 1 en 2 met N= 37 interviews/ Nvivo-chart coding by node

"Landschappelijke kwaliteiten")

Sterk verbonden met de hoogteligging is het uitzicht (12) dat de bezoekers hebben vanuit de site. Men ziet de omliggende akkers en beseft dat daar de vijand heeft gezeten: *"Ja, het is belangrijk, omdat je het veld kan zien waar die Engelsen lagen."* (B2 22, Ned., 6 okt.). Ook het feit dat men leper ziet, is belangrijk: *"Het landschap speelt in ieder geval een rol, je zit al op een strategische hoogte, je hebt een overzicht over leper."* (B2 26, Belg, 6 okt.). Een gebrek aan het uitzicht wordt als jammer en hinderlijk ondervonden. Zo wordt het zicht tijdens de zomer belemmerd door de gewassen op de akkers: *"Ja, het is jammer van die maïs, maar normaal heb je hier een weids zicht. Dan denk ik wel dat de site hier goed gelegen was."* (B1 5, Belg, 21 aug.) (bijlage 5r). Ook de mist kan een spelbreker zijn: *"I tried*

to explain the raison why the Germans are here, is because of the landscape, unfortunately we can't speak enough of it, because of the bad weather." (B2 30, UK, 18 okt.).

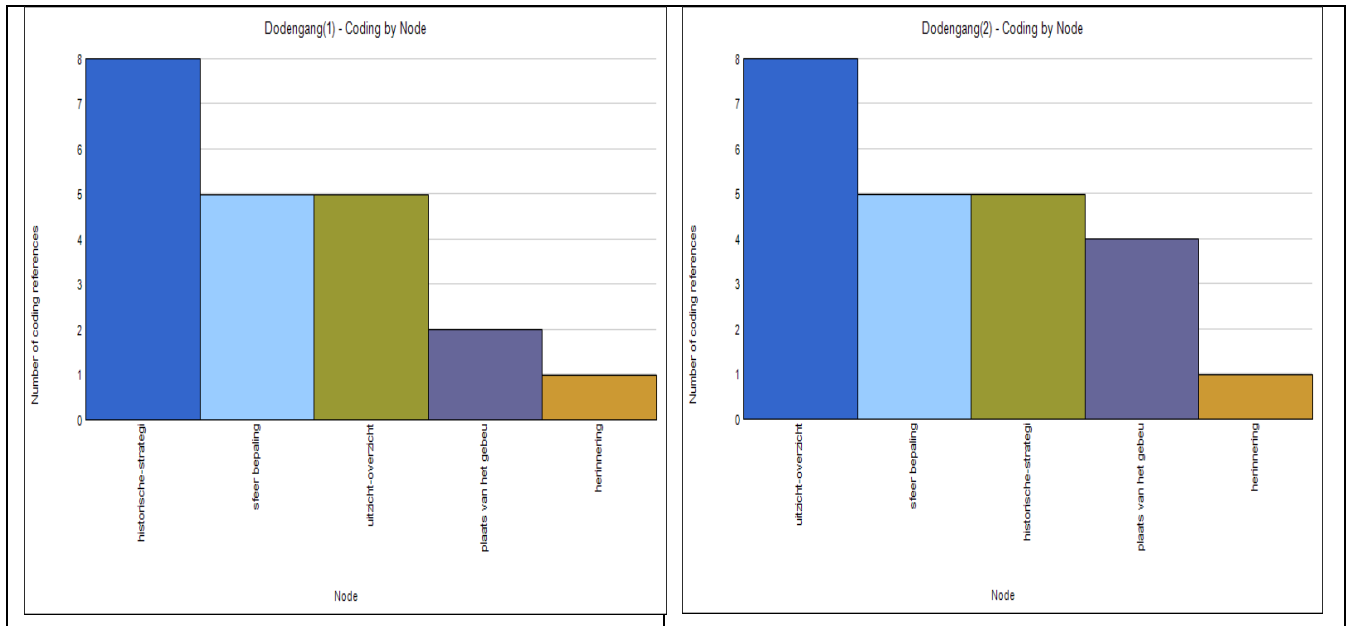
Verder lijkt het landschap een rol te spelen in de sfeerschepping (9). Men heeft het over de stilte en de rust: *"Ja, en het kan ook allemaal in een rustige stilte gebeuren, eerbied. Je hebt zo sfeer, je kunt je beter concentreren als dat je dat in een drukke omgeving hebt."* (B1 4, Belg, 20 aug.). Door deze rust kan men zich beter inleven en nadenken: *"No, no, no I think it is lovely, it makes it all seems so quiet, easily image to that time really."* (B1 12, UK, 25 aug.).

Daarbij wordt het landschap belangrijk gevonden omdat men beseft dat dit het landschap is waar de strijd heeft plaats gevonden: *"Probably because it is on the original ridge where it was and not somewhere else."* (B1 16, UK, 28 aug.). Tenslotte kan het landschap als onderdeel van de herinnering beschouwd worden. Opmerkingen hierover komen echter beperkt voor bij het Bayernwald: *"Het landschap niet veranderen, het is goed dat het er is, dat het ingepland is, dat het blijft als herinnering."* (B2 37, Belg, 20 okt.).

(D) Het landschap rond de Dodengang

Net als bij het Bayernwald bepaalt het landschap de sfeer (10). De rustige omgeving wordt enorm geapprecieerd door de bezoekers: *"Ik vind het wel heel goed, het is hier rustig, met veel natuur, dan is het ook gemakkelijker om erbij stil te staan. Ja, moest het nu aan een drukke baan dan, dan zou die sfeer er niet zo zijn."* (D2 44, Belg, 1 okt.). Ook hier zet de rust en de stilte aan tot inleving en reflectie: *"Eigenlijk wel, omdat je echt de kalmte hebt en de stilte, en als je die kanongaten ziet, dat je er meer bij stil staat zo van, wat dat eigenlijk was en hoe het zou zijn."* (D1 25, Belg, 27 aug.) (bijlage 5s). Bijgevolg pleiten veel bezoekers dat het landschap in zijn huidige toestand moet bewaard blijven: *"Dat is wel belangrijk, dat ze er opletten dat er hier rond geen grote huizen of appartementen worden gebouwd, dat het landbouw grond blijft."* (D1 19, Belg, 25 aug.).

Figuur 5l: Nvivo- charts omtrent de landschappelijke kwaliteiten van de Dodengang

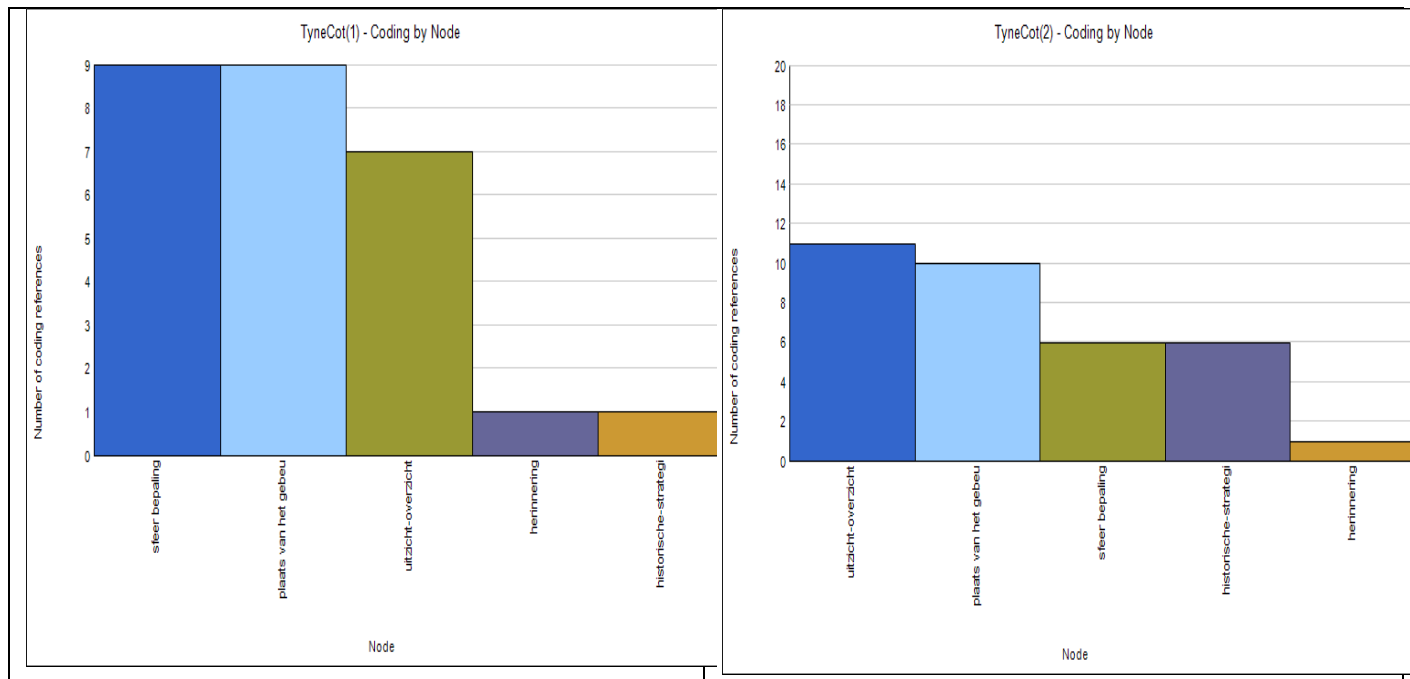
(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met N= 59 interviews)

Verder tonen de staafdiagrammen aan dat het uitzicht (13) van belang is, alleen gaat het hier niet over heuvels en hoogte, maar over de vlakte en de uitgestrektheid: *“Je hebt wel de mogelijkheid om er over te zien, je inbeelden dat die velden zo onder water stonden, dus ja dat wel. En eigenlijk door de vlakte, dat het eigenlijk nog moeilijker geweest zou zijn, want alles ligt open.”* (D1 26, Belg, 27 aug.). De IJzer wordt als belangrijk element beschouwd vanwege zijn strategische- historische rol tijdens de oorlog: *“Het is een strategische site, met hier zo vlak naast de rivier de IJzer, het is niet voor niks dat het hier heeft plaats gevonden. Dus het landschap hoort erbij en het zou jammer zijn mocht er wijzingen gebeuren die dat evenwicht verstoren.”* (D1 18, Belg, 25 aug.) (bijlage 5t).

(E)Het landschap rond het Tyne Cot Cemetery

Er valt onmiddellijk een verschil op tegenover het Bayernwald en de Dodengang (zie figuur 5m). Zo zien we dat de historisch- strategisch rol minder vaak wordt aangehaald. Dit is een opvallende vaststelling, omdat het Tyne Cot Cemetery net als het Bayernwald op een strategische hoogte ligt. Toch bestaat er een mogelijke verklaring voor dit verschil. De heuvelrug speelt misschien tijdens de oorlog een belangrijk strategische rol maar door de bouw van de begraafplaats heeft het die oorspronkelijke functie verloren. Anders dan de Dodengang en het Bayernwald is het voormalige slagveld in zijn oorspronkelijke vorm (loopgraven) verdwenen. Verder ligt de nadruk op een begraafplaats misschien minder op het leren over strategie en de verloop van de oorlog. Daarbij zullen de bezoekers niet altijd beseffen dat de site op de oorspronkelijke frontlijn gelegen is.

Figuur 5m: Nvivo- charts: Landschappelijke kwaliteiten omtrent het Tyne Cot Cemetery

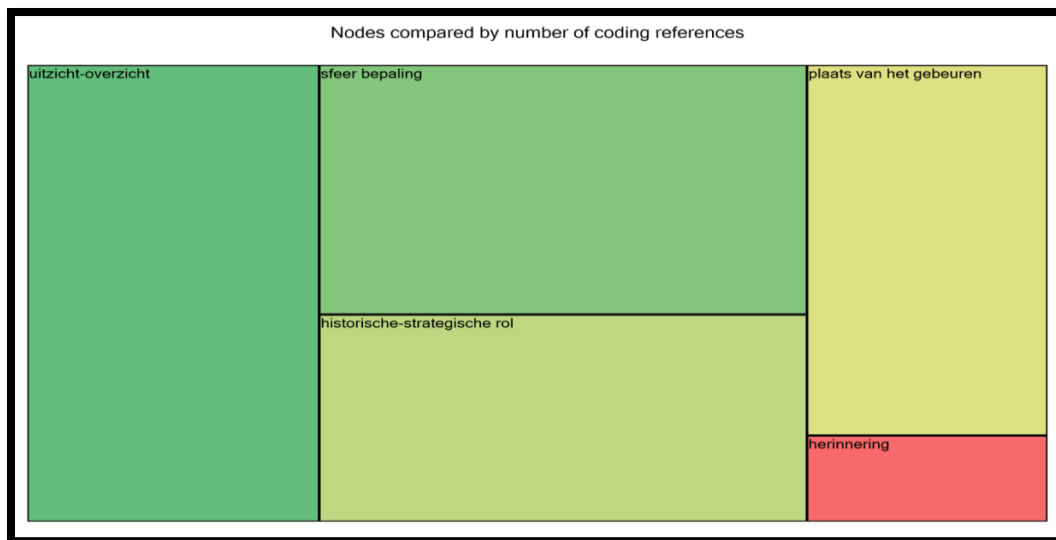
(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met N= 68 interviews /Nvivo- chart coding by node

“Landschappelijke kwaliteiten”)

Dit wordt echter tegengesproken door het tweede grote verschil. Zo valt op dat bij het Tyne Cot Cemetery het landschap belangrijk wordt gevonden als plaats van het gebeuren (19). De bezoeker lijkt dus maar al te goed te beseffen dat de strijd op de heuvelrug heeft plaats gevonden. Het wordt zelf als meerwaarde beschouwd dat de soldaten begraven liggen op de plek waar ze gestreden hebben en gestorven zijn: *“I think so, because of the location of the cemetery, it ‘s right in the middle of where it all happened and to be able to stand and see where the people fought and where they injured and died.”* (TC1 12, UK, 20 aug.) (bijlage 5u). Verder lijkt het uitzicht bij het Tyne Cot Cemetery ook onmisbaar (18): *“Yeah, yeah it gives you the panoramic view of the area from the perception of, the distance between the position of the Germans and the Common Wealth troops.”* (TC1 20, UK, 20 aug.).

Het uitzicht wordt als voornaamste kenmerk van het landschap aangehaald met 43 vermeldingen, gevolgd door de sfeerbepaling (37) en de historische- strategische rol (34) van het landschap tijdens de oorlog.

Figuur 5n: Nvivo- tree map omtrent de landschappelijke kwaliteiten

(Bron: eigen verwerking sessie 1 en 2 met N= 185 interviews)

Al deze elementen van het landschap beïnvloeden de ervaring op de sites. Het is onderdeel van het zichtbare en tastbare: *“You got a lovely landscape, when you look around and yeah, it is just, again to see what they gone through, you can physically see, not like watching television, you can experience it by yourself.”* (B2 21, UK, 6 okt.). Men beseft wel dat het landschap sterk veranderd is, toch blijft het een uitstekend hulpmiddel om een betere indruk te krijgen van het gebeuren: *“Het landschap hier, natuurlijk is het sterk veranderd maar toch geeft het een idee, een profiel. Het is inderdaad een heuvel, dat kun je zien. Je moet wel wat bomen wegdenken waarschijnlijk, in die tijd zal het wel heel erg open zijn geweest.”* (B2 28, Ned., 18 okt.). Het landschap toont de plaats van het gebeuren en draagt bij tot een gevoel van echtheid: *“Ja, je kunt dan toch beter zien waar dat het allemaal echt gebeurd is, je kunt je er beter iets bij voorstellen.”* (D1 32, Belg, 27 aug.). Het landschap biedt een indruk, geeft de schaal weer van het gebeuren de zogenaamde “sense of scale”.

5.3.3. De informatieve kwaliteiten van de sites

(A) Beschrijving van aanwezige informatie

- Het Bayernwald

Op de site van het Bayernwald vinden we zowel informatie terug in de loopgraven als in een afzonderlijk bezoekerspaviljoentje. In het paviljoentje is er sprake van een evenwichtige inhoudelijke mix. Zo wordt de site gesitueerd aan de hand van een kaart en een bronzen maquette. Deze maquette is echt een meerwaarde, omdat het een duidelijk beeld geeft van de hoogteverschillen in de omgeving. Verder geeft men aandacht aan de historische context en komt het verhaal van de Mijnslag aan bod. Daarbij heeft men oog voor het menselijke aspect, met een paneel over het leven achter het front. Ook de visuele informatie is in de

vorm van foto's aanwezig. Deze verdeling in verschillende thema's met oog voor situering, historische context, menselijke aspecten en visuele info weten we zeker te appreciëren. De hoeveelheid aan informatie is echter zeer beperkt. Ook in de loopgraven is informatie terug te vinden aan de hand van panelen. Er staan foto's tentoongesteld op de plek waar ze mogelijk genomen zijn. Zo staat er bij de vierde bunker een tafelpaneel met een foto van poserende soldaten op die plaats (Foto 5e). Op andere panelen is er informatie te vinden over de restauratie, de mijnschachten en de bouw van de loopgraven.

Foto 5e: tafelpaneel met foto en informatie over de vierde bunker in het Bayernwald

(Bron: eigen afbeelding)

- De Dodengang

Qua hoeveelheid informatie scoort de Dodengang beter dan het Bayernwald. In het bezoekerscentrum is veel informatie aanwezig met voornamelijk visueel beeldmateriaal. De aanwezige informatie focust zich op het Belgische verhaal. De informatie over de Dodengang zelf is eerder beperkt. De tweede verdieping biedt een uitzicht op de omgeving en er is een kaart aanwezig om dit landschap te duiden. In de loopgraven zelf zijn er foto's te zien, op de plaats waar ze mogelijk genomen zijn en tonen hoe het er 100 jaar geleden uitzag. Het verschil met nu is groot (foto 5f): er is op de vuilbak en het bankje die het zicht verstoren. Daarbij is er geen geschreven informatie terug te vinden bij de foto's.

Foto 5f: de foto aan de ingang van de Dodengang

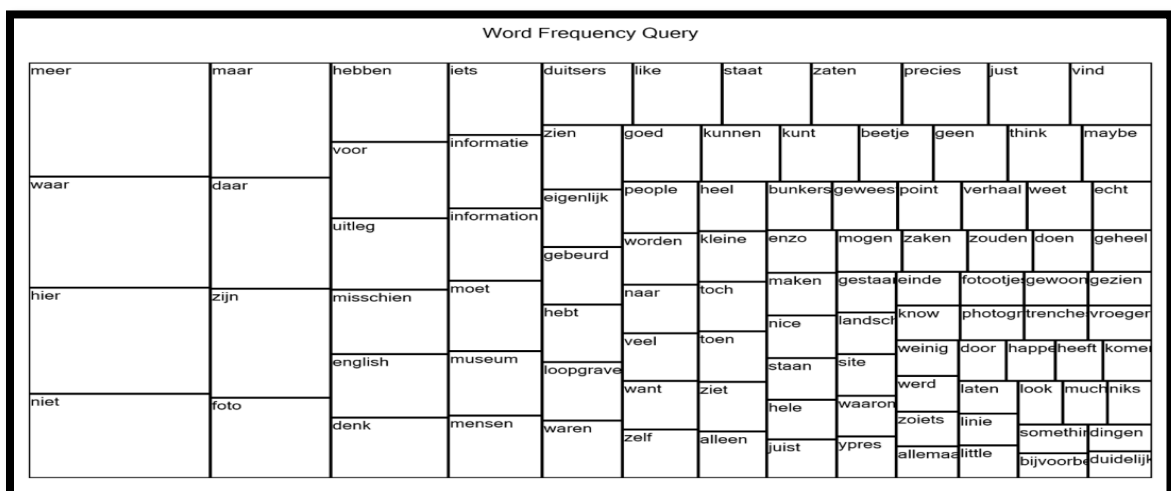
(Bron: eigen afbeelding)

- Het Tyne Cot Cemetery

Anders dan bij het Bayerwald en de Dodengang ligt de nadruk in het bezoekerscentrum op het menselijke aspect. Zo somt een stem de namen op van alle gesneuvelden, terwijl er een foto van diegene verschijnt op het scherm. Er worden ook persoonlijke documenten van de gesneuvelden tentoongesteld. Verder is er aandacht gegeven aan de context van de begraafplaats. Zo wordt het ontstaan van de begraafplaats kort aangehaald en geplaatst in het grotere verhaal van de Slagen om Ieper (en vooral de Slag om Passendaele). Tenslotte geeft men aandacht aan het landschap via luchtfoto's van voor en na de oorlog. Bij het glazenraam staat een panoramafoto ter verduidelijking. Dit is zeker een meerwaarde voor het inleven en begrijpen van de site.

(B)Inleiding: tree map omtrent de informatieve kwaliteiten op de sites

Figuur 5o: word frequency tree map omtrent de informatieve kwaliteiten van de sites

(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met N= 185/ Nvivo Word frequency Search Node "Informatieve kwaliteiten")

Het valt meteen op dat de huidige aanwezige informatie niet voldoet aan de eisen van de bezoekers. Men wil "meer" uitleg en duiding. Dit is reeds geweten uit onderzoek van Westtoer (Valorisatiestudie, 2008). Welke informatie de bezoekers missen, hebben we geanalyseerd aan de hand van Nvivo Coding Query op basis van zes nodes.

Tabel 5c: Voorstelling van de nodes omtrent de informatieve kwaliteiten

Node	Beschrijving
Situatie- landschap	Het landschap dient meer geduid te worden. Men wil meer informatie over de situatie: waar zit de vijand? Waar vochten ze om?
Duiding erfgoed	Het erfgoed op de site moet verduidelijkt worden: waar dient die constructie voor: de functie, de werking?
Historische context	Er moet meer uitleg over historische context van de site komen: het ontstaan, de evolutie, het einde, belang in het grotere verhaal?
Visuele informatie	Nood aan visuele info als foto's of juist een gebrek hieraan.
Meer in een bepaalde taal	Er dient meer informatie in een bepaalde taal te komen
Leven aan het front	Er moet meer aandacht komen over hoe het leven was aan het front, met name meer focus op de dagelijkse dingen als eten, slapen, toilet- bezoek, etc.

(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met N= 185 interviews)

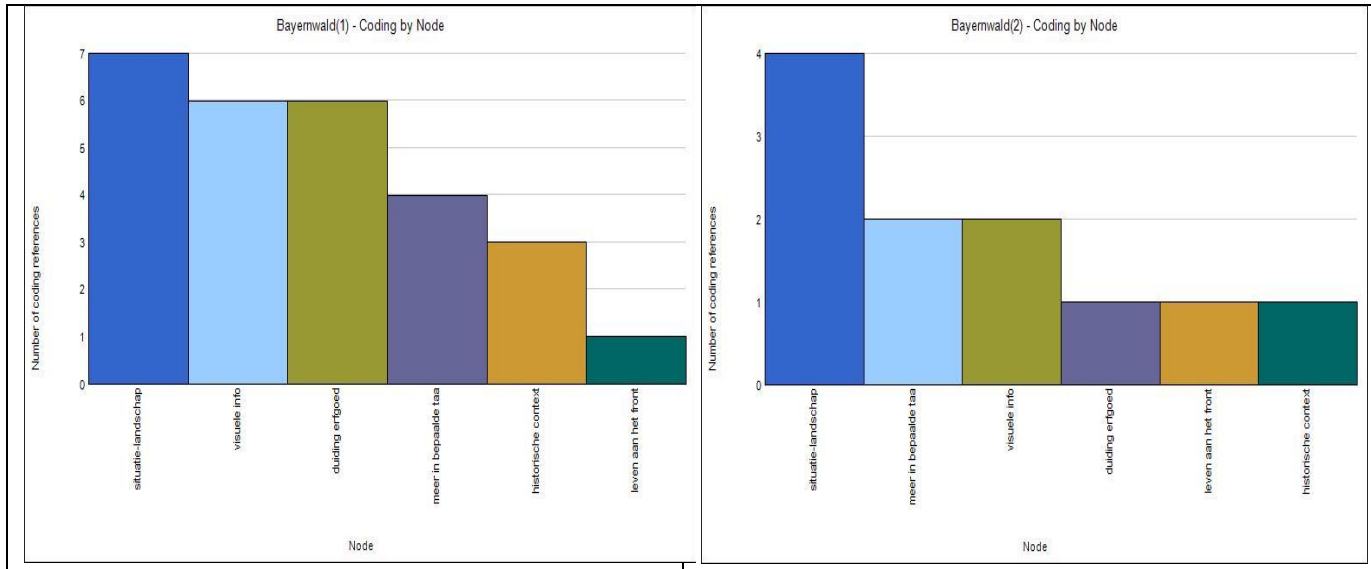
(C)De informatieve kwaliteiten van het Bayernwald

Er is nood aan meer uitleg over de situering van de site en het landschap (11) (zie figuur 5o). Zo is het niet altijd duidelijk waar de vijand zich bevindt ten opzichte van de site: *"I am always wondering what was down in the trenches and where the English lines would have been, in the relation your standing here."* (B1 12, UK, 25 aug.). Het is dus van belang voor de beleving om niet alleen de site zelf te verklaren maar ook de ruimere omgeving. Het huidige aanwezige informatiemateriaal als de maquette en kaarten lijken moeilijk te interpreteren. De structuren zouden weer zichtbaar gemaakt moeten worden in het landschap zelf: *"The only thing that would be possibly nice, if you can see there was the allied line, that you can say at that post was the allied line, it is hard to see the distance sometimes."* (B2 20, Can., 25 sept.) (bijlage 5v). Niet alleen de vijandelijke linie mag zichtbaar gemaakt worden, maar ook de kraters: *"Die kraters, zie je nou niet en daar wordt toch wel veel aandacht aanbesteed en is denk ik, een van de kenmerken van de Eerste Wereldoorlog... en als je dat (de kraters) op een of andere manier kunt uitlichten in het landschap, dan denk ik, dat het voor de beleving wel wat toevoegt."* (B1 7, Ned., 21 aug.). Verder wordt in het Bayernwald vaak de suggestie gegeven dat er meer Engelstalige informatie mag zijn (6). Een derde punt dat vaak aangehaald wordt, is de vraag naar meer duiding over het aanwezige erfgoedmateriaal. Zo dienen de mijnschachten beter geduid te worden: *"Yeah, more information and there is the shaft of meters, but it doesn't tell you*

where is it for, so yeah, I think more information. More description of what is made for.” (B1 18, UK, 28 aug.). M. a. w. het zien van het erfgoed op zich volstaat niet, men wil ook de functie en het gebruik ervan begrijpen: “They are well preserved and you can walk through them, but there is no information or very little information. Like the bunkers aren’t marked like bunkers, the bunkers can be please be labeled.” (B2 27, UK, 16 okt.).

Figuur 5p: Nvivo- charts omtrent de informatieve kwaliteiten van het Bayernwald

(Bron: eigen verwerking sessie 1 en 2 met N= 37)

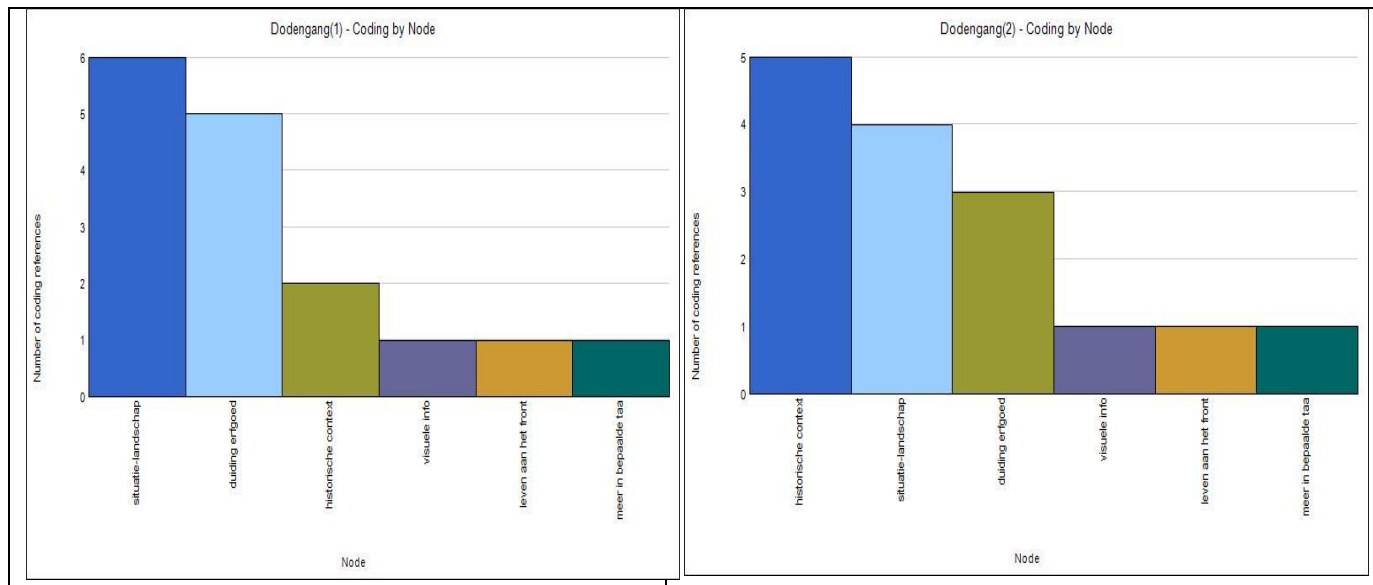
Tenslotte lijkt de visuele informatie als foto's een belangrijke rol te spelen en daarom pleit men voor meer foto's in de loopgraven zelf: “Ik zou meer foto's in de loopgraven zelf gehangen hebben. Dat heb ik gezien onder andere in de Dodengang, daar staan er meer foto's in de loopgraven zelf.” (B2 24, Belg, 6 okt.). Op dit vlak kan het Bayernwald dus een voorbeeld nemen aan de Dodengang.

(D)De informatieve kwaliteiten van de Dodengang

Net als bij het Bayernwald is er bij de Dodengang nood aan meer uitleg over het omliggende landschap (10). Zo is het niet duidelijk waar de Duitse linies zich bevinden: “Ja, ja, iets meer informatie er nog bij, over de stellingen van de Duitsers en waar die precies waren, wat nou de strategische belangen waren van deze Dodengang.” (D1 3, Ned., 14 aug.). Een andere ontbrekende schakel is de link met de petroleumtanks, die toch een belangrijke rol spelen bij het ontstaan van de site: “Ja, je kunt je wel niet voorstellen waar die petroleumtanks waren, wat dat was blijkbaar toch een heel belangrijk onderdeel in heel die oorlog, maar dat kan je niet voorstellen nu, want daar zie je niks meer van.” (D1 24, Belg, 27 aug.) (bijlage 5w).

Figuur 5q: Nvivo- charts omtrent de informatieve kwaliteiten van de Dodengang

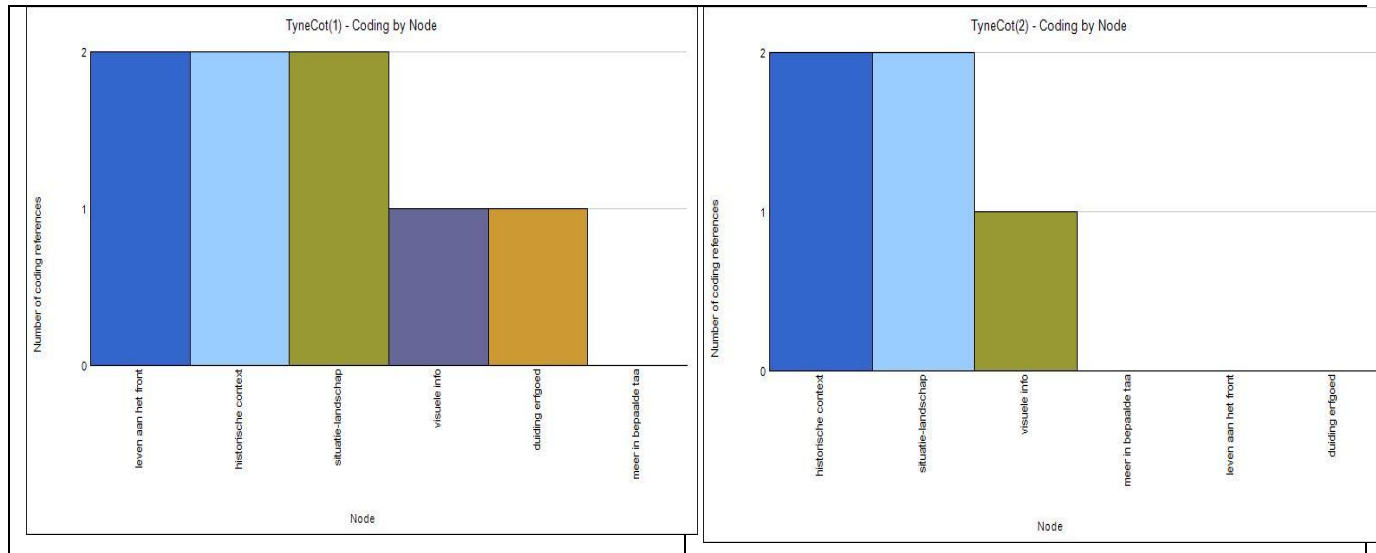
(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met N= 59 /Nvivo- chart coding by node "informatieve kwaliteiten")

Ook het erfgoedmateriaal dient meer uitgelegd te worden (8): *"Alleen je moet zo gissen, als je zo een loopgraf doorloopt van hier zou wel een mitrailleurspost hebben gestaan, daar zou wel wat aan gedaan kunnen worden, er staat niks bij."* (D1 10, Ned., 14 aug.). Zo wil men bijvoorbeeld meer uitleg over bijvoorbeeld de Muizenval en dit gebeurt dan ook best in de Muizenval zelf: *"Daar in de Muizenval gestaan op het einde, de precieze benoeming van die benaming en wat er precies is gebeurd. Het is voor ons een beetje gissen en misschien is het wel nuttig om daar meer informatie te verstrekken"* (D1 18, Belg, 25 aug.). Daarbij wordt vaak de suggestie gegeven om meer te tonen van hoe het leven in de loopgraven er aan toegaat: *"En waar gingen die naar toilet? En als hier zieken waren en de doden, waar blijven ze er mee ter plaatse?"* (D1 21, Belg, 27 aug.). Men wil informatie over dagelijkse en praktische zaken in de loopgraven. De duiding van erfgoed kan helpen dit beeld ter verduidelijken: *"Ja, je vraagt je vaak af, je hebt zo van die kleine hokjes, werd daar nu in geslapen ofzo? Ja, als je geen gids hebt is het een beetje moeilijk."* (D2 44, Belg, 1 okt.). De suggestie naar meer informatie in een bepaalde taal lijkt minder van belang dan bij het Bayernwald. Wel wordt de aanwezige informatie in het museum te algemeen bevonden: *"Ja, in het museumpje, krijg je weinig inzicht in het verhaal zelf van de Dodengang, vind ik, dat is te schematisch of je krijgt een paar losse dingen, maar het heeft geen samenhang."* (D2 52, Belg, 3 okt.). Het aanwezige fotomateriaal in de Dodengang wordt dan weer als zeer positief ervaren: *"Het was zeker positief... wat ik ook leuk vind, is dat je overal foto's terug vindt... van die mensen dat hier hebben gestaan, dat je echt kunt zien...van de mensen, dat je de blik ziet in hun ogen."*(D2 44, Belg, 1 okt.).

(E)De informatieve kwaliteiten van het Tyne Cot Cemetery

Het valt meteen op dat er minder noodzaak is aan meer informatie op het Tyne Cot Cemetery. De grote meerderheid van de ondervraagden zijn tevreden over het aanwezige informatiemateriaal.

Figuur 5r: Nvivo- charts omtrent de informatieve kwaliteiten van het Tyne Cot Cemetery

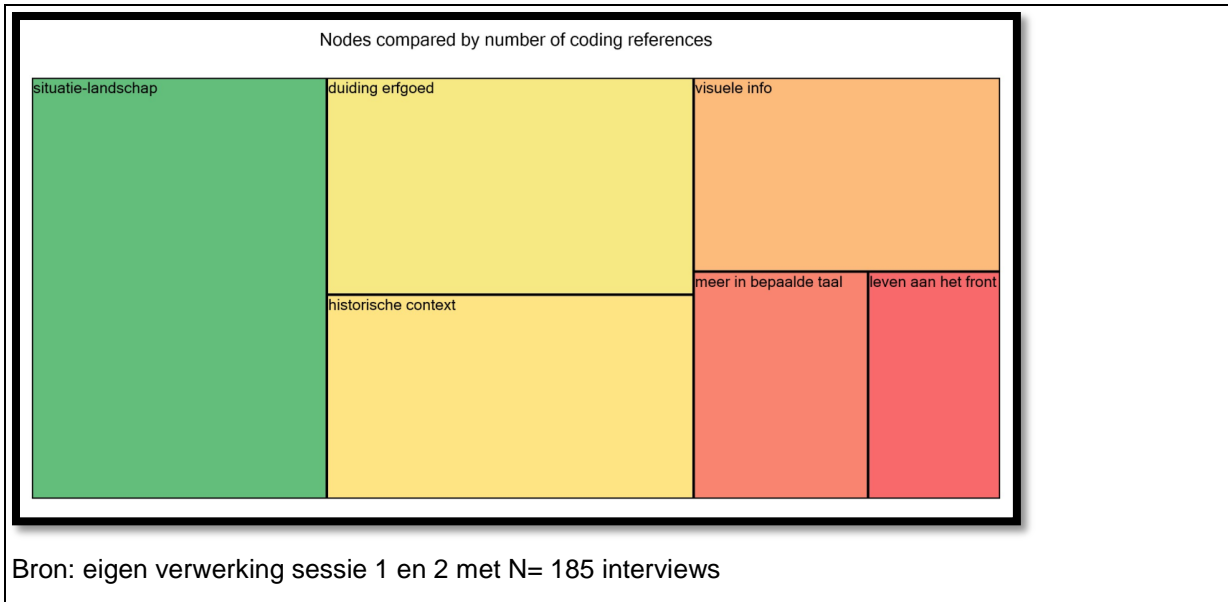
(Bron: eigen verwerking van sessie 1 en 2 met N= 68 /Nvivo- chart coding by node “informatieve kwaliteiten”)

De meest voorkomende nodes zijn die van de historische context en over de duiding van het landschap met amper 4 referenties op een totaal van 68 interviews. Zo geeft een respondent de suggestie om meer aandacht te geven aan de historische context van het Tyne Cot Cemetery: *“Yeah, I think just to explain where this fits in the whole Great War- scenario, but is it’s quite nice.”* (TC2 36, UK, 24 sept.). Verder geven enkele respondenten de suggestie om het landschap te duiden en de begraafplaats te situeren: *“What would be nice, have a sort of diorama, with Tyne Cot, Ypres, Passendaele the big point on, Tyne Cot in the middle and then the direction to Ypres, like on a table, Ypres is that way, Zonnebeke is that way, Passendaele that.”* (TC2 43, UK, 24 sept.).

Dit bevestigt dat het bezoekerscentrum van het Tyne Cot Cemetery de geslaagde hoeveelheid aan informatie aanbiedt. Deze aanwezige informatie is zeker niet uitgebreider dan op de andere twee sites. De Dodengang en het Bayernwald lijken dus meer nood aan informatie te hebben en dit hoofdzakelijk in de loopgraven zelf.

De vereiste informatie bij de Dodengang en het Bayernwald is niet eender. De bezoekers hebben het meest nood aan uitleg over het omliggende landschap (25), over het erfgoed (16) en over de historische context van de site (15).

Figuur 5s: Nvivo tree map omtrent overzicht informatieve kwaliteiten

Hoofdstuk 6: De cruciale elementen van de memoryscapes

In dit hoofdstuk worden de resultaten besproken van de enquêtes- interviews van sessie 3 (85 stuks) en sessie 4 (99 stuks). De enquêtes bevatten zowel gesloten als open bijvragen en zijn dus een combinatie van de kwalitatieve en kwantitatieve methode.

6.1. Hoe kijkt de toerist naar de memoryscapes?

6.1.1. Zijn de sites het label van memoryscape waard?

De enquêtes van sessie 3 en 4 starten met een inleidende open vraag of de respondent de site als een plaats van herinnering van de WOI beschouwt en waarom. Dit sluit aan bij hoofdstuk 5 waar we reeds de vorming van de plaatbetekenis van herinnering besproken hebben. De gegevens van de enquêtes lijken deze resultaten te bevestigen.

(A) Het Bayernwald en de Dodengang

De Dodengang en het Bayernwald worden als plaatsen van memorie ervaren omdat ze de kans geven tot inleving: *“Yeah, because you can hide you in the actual trenches and you feel why.”*R2: *“And it is a bit wet today, it is a bit muddy, so imagine what it was like in the Great War, all that mud and poor conditions.”*(D3 67, UK, 30 okt.). Daarbij zijn de sites uitstekende memoryscapes omdat ze zich op de plaats van het gebeuren bevinden: *“Omdat het hier geweest is, hier is het echt geweest, het is geen Bokrijk he, van we breken alles af en bouwen het op een andere plaats op. Hier is het geweest.”* (D3 65, Belg, 30 okt.). Ook de aanwezigheid van originele erfgoedmateriaal is van belang: *“Bijvoorbeeld die bunkers, wat mij getroffen heeft en dat wist ik nog niet, 1 meter 20 hoog, omdat die niet comfortabel mochten zijn, want je moest daar direct uit, dat heeft me hier nu zeer getroffen, het is een detail.”* (B4 61, Belg, 6mrt.). Wanneer men zich niet kan inleven of men vindt de site te onrealistisch, worden de sites in minder mate als memoryscapes beschouwd: *“Ja, maar ik ken er betere. Omdat het hier niet meer zo realistisch is als bijvoorbeeld in Hill 62. Waar je echt in de modder zit, hier is het een beetje te clean, dat is mijn mening.”*(D3 86, Belg, 9 nov.).

Verder zijn de sites onderdeel van een natie en de geschiedenis en daarom ook uitstekende memorieplaatsen: *“Omdat er op dit punt toch heel zwaar gevochten is, vooral door het Belgische leger, dus het is een stukje nationale geschiedenis, het is dus zeker wel waardevol.”* (D3 84, Belg, 9 nov.). Heel uitzonderlijk worden de sites als plaatsen van herinnering gezien, vanwege een familiale connectie met die plaats: *“Om de familieconnectie eigenlijk, ja...grootvader heeft gevochten in de oorlog en is gewond geraakt, zwaar gewond*

en is naar Engeland afgevoerd en heeft niet meer moeten meedoen aan de oorlog.” (D4 111, Bel., 2 mrt.)

(B) Het Tyne Cot Cemetery

Het Tyne Cot Cemetery wordt door de bezoeker enorm als memoryscape geapprecieerd en is dus zeker het label waard. De bezoeker geraakt zwaar onder de indruk van evenwichtige geheel en de grootte, in combinatie met de rust en het strakke onderhoud: *“Het geeft een uitstraling, sereen, ja je komt tot rust en het zet u wel aan het denken, die opstelling, alles zo proper bijgehouden, de bloemen, de vlagjes, de poppies.”* (TC4 111, Belg, 6 apr.). Vooral de schaal van het Tyne Cot Cemetery wordt als indrukwekkend ervaren: *“Yes, absolutely, it is fantastic, it is something I never experienced before. I have been to a number of war graves over the years but these is just unbelievable, it just takes your breath away.”* And why? R1: *“Because of the big amount of soldiers who lay here in memory and you know, the numbers of graves.”* (TC3 70, UK, 6 nov.) (bijlage 6a). Verder vinden de bezoekers dat de uniformiteit en de massaliteit van de graven tot de herinnering bijdragen: *“Goh, ja ik vind die graven zelf, allemaal diezelfde stenen en het feit, we kennen die mensen niet, maar evengoed doet me dat iets. Eigenlijk zijn het er zoveel, mensen die op iemand wachten thuis en zelfs nog niet weten waar dat hij ligt, die onbekende soldaten. Dat vind ik wel heel, heel triestig”* (TC3 82, Belg, 7 nov.)

Net als op de andere sites is men zich bewust van de “plaats van het gebeuren” en lijkt dit van belang voor de memorie op de site: *“Omdat hier in de omgeving, het grote slagveld, de Grote Oorlog, plaats gevonden heeft, dus deze plaats lijkt me wel ideaal om een herdenkingsmonument te zetten.”* (TC4 123, Belg, 14 apr.).

(C) Memoryscapes van inleving, reflectie of herdenking.

De sites zijn dus alle drie het label van memoryscapes waardig. Net als bij de kwalitatieve analyse zijn we ook aan de hand van de enquêtes nagegaan welke ervaring er primeert op de sites. Het verkregen resultaat is samengevat in onderstaande tabel.

Tabel 6a: Overzicht soort ervaring per site

	Bayernwald*	Dodengang *	Tyne Cot
Herdenking en respect	6	29	59
Reflectie	11	26	53
Inleving	44	61	26

(Bron: eigen verwerking van sessie 3 en 4 met totaal N=184 /Bayernwald N=50 /Dodengang N= 83*/ Tyne Cot N= 70)

Bij het Tyne Cot Cemetery is er hoofdzakelijk sprake van herdenking en reflectie, beide opties zijn 59 en 53 keer aangekruist. Inleving lijkt minder aanwezig op de begraafplaats.

Daarentegen primeert de inleving duidelijk bij het Bayernwald en de Dodengang. Dit is een bevestiging van de kwantitatieve resultaten in hoofdstuk 5.

Kortom, de drie sites worden door de bezoeker als memoryscapes beschouwd. Bij het Bayernwald en de Dodengang primeert de inleving tegenover bij het Tyne Cot Cemetery het herdenken en de reflectie.

6.1.2. Toeristische site of plaats van herdenking?

In het theoretisch kader (hoofdstuk 2) hebben we reeds aangehaald dat de memoryscapes meer en meer in functie komen te staan van het toerisme en educatie. Het is daarom interessant om na te gaan hoe de toerist naar de sites kijkt. Zien zij deze plaatsen van herinnering eerder in teken van het toerisme, van het erfgoed, de educatie of toch eerder in functie van de herdenking?

(A) Een algemene evaluatie

De sites worden hoofdzakelijk als erfgoedsites beschouwd zijnde 63% van de ondervraagden gaat helemaal akkoord met die stelling en 35,9% akkoord, wat betekent dat bijna 99% het met de stelling eens is. Op de tweede plaats komt de herdenking, want bijna 60% van de respondenten ervaart de sites helemaal als een plek van herdenking en 33,2% gaat gewoon akkoord met de stelling, wat goed is voor een totaal van 93%. Anders dan bij het erfgoed is 5,4% van de respondenten het niet eens met stelling.

Tabel 6b: hoe worden de sites beschouwd door de toerist?

	Helemaal niet	Niet	Geen mening	Akkoord	Helemaal akkoord	Totaal
Toeristische plaats	0	30,9% 57	4,8% 9	62,5% 115	1,6% 3	184
Plaats van herdenking	0	5,4% 10	1,6% 3	33,2% 61	59,8% 110	184
Erfgoedsite	0	0	1,1% 2	35,9% 66	63,0% 116	184
Plaats voor educatie	0	2,1% 4	1,6% 3	46,2% 85	50,0% 92	184

(Bron: eigen verwerking van sessie 3 en 4 met Bayernwald N= 50/ Dodengang N= 64/ Tyne Cot N= 70 en totaal N= 184)

Verder worden de sites gezien voor educatieve doeleinden, want 50% gaat hiermee helemaal akkoord en 46,2% akkoord, het totale percentage ligt dus ook hoog (96%). Het minst lijken de respondenten de sites als plaatsen van toerisme te beschouwen: 62,5 % gaat hiermee wel akkoord, maar slechts 1,6% is het helemaal eens met de stelling. Daarbij vindt een derde van de ondervraagden dat dit niet zo is (30,9%). Zoals volgende respondent verwoordt over de Dodengang: *“Ja, ja...het woord toeristisch is niet goed. Het is meer een historisch monument van een periode, die misschien wel mag blijven, voor de generatie hierachter.”* (D3 91, Belg, 9 nov.) en op het Tyne Cot Cemetery: *“I see it as a place of remembrance, I know tourist comes here, but it is not designed for, that’s not where it is designed for.”* (TC3 76, UK, 6 nov.). Het gebruik van het woord “toerisme” vinden sommige

respondenten misplaatst: *"Touristic place has a negative connotation, it think it is important that people come here, but I don't like it to be like Disney-land."* (TC4 137, UK, 14 apr.). Het toerisme lijkt in teken te staan van de herinnering want zolang toeristen blijven komen naar de sites, kan de WOI nooit vergeten worden: *"Ergens is het wel toeristisch, maar in de positieve zin, het is goed dat mensen er bij stil staan."* (TC4 124, Belg, 14 apr.).

(B)De onderlinge verschillen tussen de sites

Wat betreft het erfgoed valt maar weinig verschil op te merken tussen de sites. Zo is 46% van de respondenten van het Bayernwald helemaal akkoord met de stelling, 46,8 % van de Dodengang en 48,5% van het Tyne Cot Cemetery. Ook over de stelling van educatie lijkt de meerderheid het eens te zijn. Bij over het al dan niet toeristisch zijn, bestaat er wel onenigheid. Zo vindt 26% van de respondenten het Bayernwald niet toeristisch. Dit komt omdat de site redelijk klein is en minder bezoekers aantrekt. Het is niet toeristische in die zin dat er niet veel of minder volk naartoe komt: *"Ja, neen, niet zoals in Raversijde, daar is er meer volk, het ligt daar aan de zee"* (B4 54, Belg, 6 mrt). Voor het Tyne Cot Cemetery ligt dit percentage iets hoger met 32,8%. Bijgevolg wordt de begraafplaats als minst toeristische plaats beschouwd, terwijl het in feite wel de meeste toeristen aantrekt. De Dodengang wordt door 76,7% van de respondenten als plaats van toerisme aangevoeld en is dus volgens de bezoekers de meest toeristische site. Of de respondenten de site al dan niet als toeristisch ervaren, hangt af van diens nationaliteit. Van de 28 respondenten die het Tyne Cot Cemetery niet als toeristisch beschouwen, is 89,3% afkomstig uit de UK of the Common Wealth. De Britse begraafplaats wordt dus hoofdzakelijk door Britse toeristen als niet toeristisch gezien. Ook bij de respondenten die wel akkoord gaan met de stelling, zien we een verschil tussen de nationaliteiten. Zo komt amper 39,4% uit het Verenigd Koninkrijk van deze respondenten. Ook in verband met de stelling over herdenking verschillen de sites. Zo ervaren 16% van de respondenten van het Bayernwald de site niet als een plaats van herdenking. Amper 22 % gaat helemaal akkoord met de stelling, terwijl dit percentage bij de Dodengang en het Tyne Cot Cemetery veel hoger ligt respectievelijk 59,4% en 78,5% van de respondenten. Dat het Tyne Cot als begraafplaats het beste scoort, is niet verbazingwekkend. Het grote verschil tussen het Bayernwald en de Dodengang is dat echter wel. De Dodengang lijkt dus meer als een plaats voor herdenking beschouwd te worden dan het Bayernwald. Dit kan komen doordat de Dodengang van Belgische oorsprong is, bekender in de oren klinkt en meer een symbolische betekenis heeft. Daarbij wordt de Dodengang talrijk bezocht door Belgische toeristen, terwijl de Duitse toerist bijna afwezig is bij het Bayernwald (en de hele Westhoek). Herdenking lijkt nog sterk beïnvloed te worden door de nationaliteit van de bezoeker en de afkomst van de site.

6.1.3. In de toekomst

(A) Algemeen overzicht

Verder hebben we gepeild naar hoe de WOI- sites uitgebouwd mogen worden in de toekomst. Moet de nadruk liggen op het herdenken, op de bewaring van het erfgoed, de educatie of op de toeristische ontwikkeling? Deze vier opties dienen door de respondenten in chronologische volgorde geplaatst te worden met op de eerste plaats de optie die men verkiest en de laatste hoe men het zeker niet wilt.

Tabel 6c: hoe moeten de sites in de toekomst uitgebouwd worden

	1 ^{ste}	2 ^{de}	3 ^{de}	4 ^{de}	Totaal
Toeristische attractie	1,7%	1,1%	2,8%	94,5%	181
	3	2	5	171	
Plaats van herdenking	51,9%	24,9%	20,9%	2,2%	181
	94	45	38	4	
Erfgoedsite	39,2%	39,2%	21,5%	0	181
	71	71	39		
Plaats voor educatie	8,8%	34,8%	54,7%	1,7%	181
	16	63	99	3	

(Bron: eigen verwerking van sessie 3 en 4 met Bayernwald N= 50/ Dodengang: N=63/ Tyne Cot =69 en totaal N=181).

In bovenstaande tabel is meteen duidelijk dat de toeristische attractie niet gewaardeerd wordt: de optie eindigt 171 keer op de laatste plaats (94,5%). Volgens de respondenten moet de nadruk gelegd worden op de herdenking en de bewaring van het erfgoed. Ongeveer de helft van de respondenten (51,9%) verkiest de herdenking op de eerste plaats. Het erfgoed komt op de tweede plaats met 39,2%. De optie van de educatie komt op de derde plek (54,7%).

(B) De onderlinge verschillen tussen de sites

Op het vlak van herdenking valt er een groot verschil op te merken tussen enerzijds het Bayernwald en anderzijds het Tyne Cot Cemetery. Bij het Bayernwald plaats amper 18,4% van de respondenten de herdenking op eerste plaats, terwijl 79,7% dit doet bij het Tyne Cot Cemetery. Bij Bayernwald zien we de focus meer op het erfgoed en de educatie. Zo verkiest 67,3% van de respondenten het erfgoed op eerste plaats en 48% de educatie op de tweede plaats. Het resultaat van de Dodengang ligt tussen de twee met 48% die de optie van herdenking op de eerste plaats wil.

De onderzochte memoryscapes wordt door de meerderheid van de respondenten in de eerste plaats als erfgoedsites beschouwd, waarbij herdenking en educatie een grote rol spelen. Ook in de toekomst moet op de nadruk liggen op de herdenking. De battlefield toeristen lijken het aspect van herdenking dus nog steeds belangrijk te vinden en de bewaring van het erfgoed lijkt hierbij cruciaal te zijn. Ook het educatieve aspect mag niet vergeten worden. De educatie van de jeugd vormt een belangrijk onderdeel van de herinnering, zodat ook de volgende generaties de WOI niet kunnen vergeten. Verder worden

de memoryscapes als plaatsen van toerisme ervaren. Dit gebeurt echter in mindere mate en men wil zeker geen evolutie tot meer toerisme.

Dit resultaat geeft uitstekend de complexiteit van de WOI- battlefield sites weer. Memoryscapes zijn multifunctionele landschappen die door de bezoekers ervaren worden als plaatsen van toerisme, herdenking, erfgoed en educatie. Daarbij sluiten het herdenken en het toerisme elkaar niet uit. Zo wordt de Dodengang als de meest toeristische site beschouwd maar daarom niet als een mindere geslaagde plaats van herdenking. De Dodengang en het Tyne Cot Cemetery worden immers door de respondenten meer als plaatsen van herdenking gezien dan het Bayernwald. Hoe men naar de site kijkt wordt ten eerste bepaald door het type van battlefield site zelf. Bij een begraafplaats ligt de nadruk logischerwijs meer op het herdenken dan bij een loopgravencomplex. Verder speelt ook de afkomst van de site en de nationaliteit van de respondent een rol. Zo zal een Britse toerist het Tyne Cot Cemetery minder snel als toeristisch omschrijven dan een toerist uit België of Nederland.

6.2.De bepalende elementen

In dit onderdeel wordt de vraag gesteld welke specifieke elementen noodzakelijk zijn voor de vorming van memorie op de battlefield sites.

6.2.1.Het belang van de verschillende elementen

(A)Een algemene evaluatie

De materiële elementen zijn op alle drie de sites goed voor 100% en dus duidelijk onmisbaar voor de vorming van de herinnering. Ook bij de open vragen worden deze erfgoedelementen spontaan aangehaald door de bezoekers.

Tabel 6d: overzicht van de verschillende elementen en hun belang voor de vorming van memorie op de sites.

	Totaal	Bayernwald	Dodengang	Tyne Cot
Landschapselementen	89,7% (165/184)	88% (44/50)	89,1% (57/64)	91,4% (64/70)
Materiële elementen	100% (184/184)	100% (50/50)	100% (64/64)	100% (70/70)
Auditieve elementen	86,9% (160/184)	82% (41/50)	78,1% (50/64)	98,5% (69/70)
Gedrag van de mede-bezoeker	84,7% (156/184)	72% (36/50)	79,7% (51/64)	98,5% (69/70)
De informatieve elementen	97,2% (179/184)	100% (50/50)	100% (64/64)	92,8% (65/70)

(Bron: eigen verwerking van sessie 3 en 4 met Bayernwald N=50./Dodengang N= 64/Tyne Cot N=70 en N totaal= 184

Verder speelt volgens 97,2% van de respondenten de informatie een cruciale rol. De aanwezigheid van informatie wordt zelf belangrijker geacht dan het omliggende landschap. De aanwezige informatieve infrastructuur op de sites wordt dan ook erg gewaardeerd: “/

think the visitor center is quite good, the cemetery is also good, but the visitor center keep the memory alive.” (TC4 121, UK, 14 apr.). Toch mag ook het belang van het landschap niet onderschat worden, daar 89,7% van de ondervraagden dit element van belang acht voor de vorming van herinnering. Het gedrag van de medebezoeker (84,7%) en de auditieve elementen (86,9%) lijken het minst belangrijk maar mogen zeker niet over het hoofd gezien worden.

(B)De onderlinge verschillen tussen de sites

Het gedrag van de medebezoekers wordt niet op elke site even belangrijk gevonden als onderdeel van de herinnering. Zo lijkt dit element bij het Bayernwald (72%) een minder cruciale rol te spelen als bij het Tyne Cot Cemetery (98,5%). Zo zegt volgende respondent over het Bayernwald: *“Je kan niet verwachten, dat kinderen hier gaan stil zijn, het is hier een doolhof. Ik heb het ooit nog meegemaakt, het was met Engelsen op Hill 62, ik weet niet of je daar al geweest bent, daar waren echt zo Engelse mensen die repliceerde op die kinderen”* (B3 51, Belg, 11 nov.) (bijlage 6b). Het resultaat van de Dodengang (79,7%) sluit hierbij aan. Ook wat betreft de auditieve elementen lijken de resultaten van de Dodengang (78%) en het Bayernwald (82%) op elkaar.

Daarbij behaalt het Tyne Cot Cemetery bij alle elementen het hoogste percentage en liggen alle resultaten van deze begraafplaats boven de 90%. Bijgevolg dient men bij de vorming van herinnering op het Tyne Cot Cemetery meer aandacht te hebben voor het omliggende landschap, de auditieve elementen en het gedrag van de bezoeker. De informatieve elementen zijn een uitzondering daar het resultaat bij het Bayernwald en de Dodengang 100% bedraagt en Tyne Cot amper 92,8% behaalt.

6.2.2.De landschapselementen

(A)Algemene evaluatie

Het landschap hebben we opgedeeld in negen elementen, waarvan de respondent een of meerdere opties mag aankruisen die volgens hem belangrijk zijn voor de vorming van memorie op de sites. Het resultaat is samengevat in onderstaande tabel.

Tabel 6e: overzicht van de landschapselementen met de hoeveelheid aan respondenten (in %) die dat specifieke element belangrijk vinden voor de herinnering

	Totaal	Bayernwald	Dodengang	Tyne Cot
Afgelegen	15 (9,3%)	1 (2,2%)	7 (12,5%)	7 (10,9%)
Het uitzicht	82 (50%)	23 (52,3%)	34 (60,7%)	25 (39,1%)
De natuur	18 (10,9%)	5 (11,4%)	10 (17,8%)	3 (4,7%)
De hoogte	35 (21,3%)	20 (45,4%)	0	15 (23,3%)
Het weer	20 (12,2%)	1 (2,2%)	18 (32,1%)	1 (1,5%)
Rustig en kalm	48 (29,3%)	8 (18,2%)	15 (26,8%)	25 (39,1%)
Weinig	21 (12,8%)	3 (6,8%)	11 (19,7%)	7 (10,9%)

bebouwing				
Het onderhoud	13 (7,9%)	1 (2,2%)	3 (5,4%)	9 (14,1%)
Site als deel van het geheel	16 (9,5%)	7 (15,9%)	5 (8,9 %)	4 (6,3%)

(Bron: eigen verwerking van sessie 3 en 4 met Bayernwald N= 44/Dodengang N= 56/ Tyne Cot N= 64 en Totaal N= 164)

Het uitzicht wordt door 50% van de respondenten als het belangrijkste element aangeduid: *"I think it is the view, the view, because it allows you to stand back and look over the graves and the area where it happened."* (TC4 125, Wales, 14 apr.). Alreeds in hoofdstuk 5 wordt het belang van het uitzicht voor de inleving onderstreept: *"Ja, het geeft wel een beeld van hoe open het gebied is en hoe makkelijk, dat je er zo in zou rondlopen, hoe makkelijk je zou kunnen worden doodgeschoten."* (B4 82, Belg, 16 apr.). Parallel aan het uitzicht wordt ook de hoogte als bepalend beschouwd (21,3%).

Verder lijken de bezoekers de rust en kalmte van het omliggende landschap te waarderen (29,3%): *"Ja, de rust en de afgelegenheid, het is niet dat het op een drukke plaats niet goed is, maar dit maakt het extra ingetogen."* (TC3 100, Belg, 13 nov.) (Bijlage 6b(2)). Het omgekeerde wordt echter ook beweerd: de rust wordt als een minpunt ervaren voor de inleving: *"Nee, ik vind het is een te grote afstand, de rust die er nu is, met wat er toen moet zijn geweest, dat maakt het contrast enkel feller."* (B3 41, Belg, 11 nov.).

Sterk hiermee verbonden is de vraag naar weinig bebouwing. Het omliggende landschap dat in grote mate nog agrarisch en weinig bebouwd is rondom de sites, lijkt een pluspunt voor de herinnering. Indien dit niet het geval is, zou de memoryscape veel van zijn "kracht" verliezen: *"Ja, toch wel, oké er staan hier wel woningen, maar moest dat hier industriegebied worden, daar zou ik wel aanstoot aannemen."* (TC4 11, Belg, 6 apr.).

(B)De onderlinge verschillen tussen de sites

Wanneer men de percentages van de sites met elkaar vergelijkt, valt op dat er weinig gelijke resultaten worden behaald. Een indicatie dat er op elke site sprake is van een uniek fysiek landschap waarbij verschillende elementen een rol spelen bij de vorming van herinnering op die plaats.

Een opmerkelijk verschil zien we bijvoorbeeld bij de weersomstandigheden. Zowel bij het Bayernwald als het Tyne Cot Cemetery blijken deze weersomstandigheden weinig van belang te zijn voor de herinnering. Dit is totaal anders op de Dodengang, waar 32,1% van de respondenten dit element aangekruist hebben. Bijgevolg is het weer, na het uitzicht, het meest bepalende element voor de herinnering bij de Dodengang. Uit ervaring (12 interviewdagen) hebben we aan de lijve mogen ondervinden dat de weersomstandigheden op deze site guur en hard zijn. De Dodengang ligt open en bloot in de Ijzervlakte en er is

sprake van een continue snijdende wind, terwijl het Bayernwald en het Tyne Cot Cemetery iets meer afgeschermd liggen. Dit wordt ook ter plekke door de bezoekers ervaren: *“Ja, de weidsheid van deze plek, het is hier zo onbeschut, de wind heeft hier vrij spel.”* (D4 135, Belg, 3mrt). Tevens wordt de aanwezige modder en slijk vaak opgemerkt door de bezoekers: *“And it is a bit wet today, it is a bit muddy, so imagine what it was like in the Great War, all that mud and poor conditions.”* (D3 67, UK, 30 okt.). Een ander opmerkelijk verschil bestaat er over het belang van de rust en kalmte. Dit element wordt immers bij het Tyne Cot Cemetery meer aangehaald (39,1%) dan bij het Bayernwald (18,2%) en de Dodengang (26,8%). Het lijkt er dus op dat een begraafplaats meer nood heeft aan een rustige en kalme omgeving.

6.2.3.De materiële elementen

(A)Algemene evaluatie

Met materiële elementen bedoelen we alle tastbaar en fysiek aanwezige materialen op de site als het historische erfgoed, de symbolische elementen en de historische attributen. Ook het onderhoud van deze materiële elementen voegen we hieraan toe. Materiële structuren zijn onmisbaar voor de herinnering, want er is geen enkele respondent die deze elementen niet belangrijk vindt (zie supra.). Het historische erfgoed lijkt het meest cruciaal te zijn en wordt door 63,6% van de respondenten aangeduid, gevolgd op een grote afstand door de historische attributen (al dan niet aanwezig) met amper 27,2%.

Tabel 6f: overzicht van de materiële elementen met de hoeveelheid aan respondenten (in %) die dat specifieke element belangrijk vinden voor de herinnering

	Totaal	Bayernwald	Dodengang	Tyne Cot
Historische erfgoed	117 (63,6%)	40 (80,0%)	47 (73,4%)	30 (42,5%)
Symbolische elementen	43 (23,4%)	3 (6,0%)	12 (18,8%)	28 (40,0%)
Onderhoud	43 (23,4%)	4 (8,0%)	8 (12,5%)	31 (44,3%)
Historische attributen	50 (27,2%)	18 (36,0%)	31 (48,4%)	1 (1,3%)

(Bron: eigen verwerking van sessie 3 en 4 met Bayernwald N = 50/ Dodengang N = 64/ Tyne Cot = 70 en totaal N=184)

(B)De onderlinge verschillen tussen de sites

Het historisch erfgoedmateriaal lijkt belangrijker bij het Bayernwald (80%) en de Dodengang (73,4%) dan bij het Tyne Cot Cemetery (42,5%). Op deze laatste site lijken het onderhoud (44,3%) en de symbolische elementen (40%) meer van belang te zijn. Zoals we reeds in hoofdstuk 5 hebben gezien wordt het onderhoud als een teken van respect en herinnering beschouwd op de begraafplaats: *“Just the way it is kept, the way that the War Commonwealth Commission remain the cemetery, it reflects the sacrifice of this soldiers.”*(TC3 76, UK, 6 nov.) (bijlage 6c).

Verder bestaat er een onderscheid wat betreft de vraag naar historische attributen. Bij het Bayernwald (36%) en de Dodengang (48,4%) is er meer nood aan, terwijl op het Tyne Cot deze vraag onbestaande is (1,3%). Deze attributen zoals wapens en kledij kunnen bijdragen tot de inleving en zouden de site kindvriendelijker maken: *“Dat zou nog iets meer duidelijkheid kunnen geven, het zou nog iets meer de inleving kunnen, zeker voor de kinderen ook, ja.”* (B4 83, Belg, 16 apr.). De attributen zouden meer het alledaagse leven kunnen tonen in de loopgraven en de bunkers, zoals onderstaande conversatie duidelijk maakt: R2: *“Ja, daar zouden ze meer rond kunnen maken, zo meer voorwerpen”* R1: *“Meer van.”* R2: *“Van hoe ze sliepen enzo.”* R1: *“Ja, dat vragen wij ons dan af, hoe sliepen die hier dan? Er is niks van te zien of aangeduid, je weet dat natuurlijk omdat je er veel over gelezen hebt.”* R2: *“Ratten enzo.”* R1: *“Maar hier zie je er niks van.”* (D3 105, Belg, 10 nov.) (bijlage 6d)

6.2.4. De auditieve elementen en het gedrag van de medebezoekers

(A) Auditieve elementen

Zowel naar het belang van auditieve elementen als het gedrag van de bezoekers op battlefield sites is nog maar weinig onderzoek gebeurd. Wij stellen vast dat deze elementen wel degelijk belangrijk zijn voor de vorming van memoryscapes. Met auditieve elementen worden zowel geluidsfragmenten alsook de stilte bedoeld. Het is net deze stilte dat van belang lijkt op de sites, want 57,5% van de ondervraagden verkiest deze optie. Op het Tyne Cot Cemetery is dit zelf 73,9%. Verder lijkt de bezoeker open te staan voor het tegenovergestelde zijnde de geluidsfragmenten (38,1%).

Tabel 6g overzicht van de auditieve elementen met het aantal respondenten (in %) die dat specifieke element belangrijk vinden voor de herinnering

	Totaal	Bayernwald	Dodengang	Tyne Cot
Stilte	92 (57,5%)	21 (51,2%)	20 (39,2%)	51 (73,9%)
Auditieve info	61 (38,1%)	14 (34,15)	23 (45,1%)	24 (34,7%)
Audio- gids	24 (15,0%)	8 (19,5%)	16 (31,4%)	0

(Bron: eigen verwerking sessie 3 en 4 met /Bayernwald N= 41 /Dodengang N= 50/ Tyne Cot N= 69 en Totaal N= 160)

Wat deze geluidsfragmenten inhouden, verschilt van site tot site. Bij het Bayernwald en de Dodengang bedoeld de bezoeker bomgeluiden en gewerschoten, wat nog niet aanwezig is. Bij het Tyne Cot Cemetery heeft men het specifiek over de vrouwenstem die de namen van de gesneuvelden opsomt: *“What I really liked was that voice, who say all that names, for me that was really emotional.”* (TC4 122, UK, 14 apr.). Deze subtiele toevoeging van geluid wordt samen met de stilte op het kerkhof enorm gewaardeerd door de bezoekers: *“I think what they did, was very, that they called their names, yeah, that is brilliant, it is very good and here you want the silence.”* (TC3 70, UK, 6 nov.)

Volgens de bezoekers kan de stilte uitstekend gecombineerd worden met hier en daar een geluidsfragment: *“Ja, de stilte, maar af en toe eens zo een geluidsfragment, we zijn zo een keer naar Raversijde geweest, met hier en daar, dat was zo goed.”*(B3 54, Belg, 6mrt). Er moet dus een evenwicht worden gezocht tussen de stilte voor de reflectie en geluidsfragmenten voor de inleving.

(B) Het gedrag van de medebezoekers

De manier waarop de medebezoekers zich gedragen, lijkt tevens van belang te zijn voor de vorming van herinnering op de memoryscapes: *“Yes, I think they should always show respect and remember. Look I have three sons: 20, 21 and 23, they all can be dead by now.”* (D4 140, UK, 3mrt.). De bezoeker omschrijft grotendeels dit “goede gedrag” als respectvol en ingetogen naar de gesneuvelden toe: *“Oh, yes, to many people at the same time and people who don’t respect what the fallen is, all about these are people they never have restore about what the fallen is, for them it is just a place to play, as a playground.”* (B4 59, UK, 6 mrt.). Daarbij moet men zich kalm en stil gedragen: *“Ja, ja dat ze er geen lawaaierig gedoe van maken.”* R2: *“Ja, een beetje eerbied, respect ook. Massatoerisme is ook niet goed.”* (B4 64, Belg, 7mrt.).

Verder moet men zorg dragen voor de sites: *“Yes, it is, because if someone is here dropping something, or shouting, or laughing, it is not very respectful.”* (TC3 79, UK, 7 nov.).

Volgens de respondenten voldoet het huidige gedrag van de aanwezige bezoekers grotendeels aan deze omschrijving en dit wordt sterk geapprecieerd: *“Ik zou dat wel belangrijk vinden, als er hier, maar dat is zeker niet het geval, minder respect hebben voor, dan zou ik dat heel erg vinden. Maar nu is het ideaal.”* R2: *“Het is een soort van herdenkingsmonument.”* (B4 61, Belg, 6 mrt). Helaas is het gedrag van de medebezoeker niet altijd uitstekend: *“Dat hangt er vanaf, ik was gisteren in het museum, waren er een paar klassen uit Nederland en dat was verschrikkelijk, die waren aan het rond lopen, aan het gieren, als zo een klas hier komt, dat verbreekt het gevoel, de grootsheid van deze begraafplaatsen.”* (TC3 105, Belg, 13 nov.). Daarbij vergroot de aanwezigheid van andere bezoekers en nationaliteiten het herinneringsgevoel op de sites: *“We hebben het gezegd in het begin, het feit dat ik hier oud en jong tegenkom, vind ik wel belangrijk. Stel u voor dat je hier komt en er is niemand.”* (D3 81, Belg, 9 nov.) en *“Ja, zeker als je andere talen hoort, dat je beseft ze komen van heide en ver. Dat is ook wel belangrijk.”* (TC3 86, Belg, 7 nov.).

6.2.5. De informatieve elementen

(A) Algemene evaluatie

Reeds in hoofdstuk 5 hebben we gezien dat de informatieve kwaliteiten van de site bepalend zijn voor de ervaring op de memoryscapes. Daarbij wordt de huidige hoeveelheid aan informatie door de meerderheid van de respondenten als te beperkt bevonden. Een vaststelling die in deze enquêtes bevestigd wordt: *“Ja en dat mankeer je eigenlijk een beetje, dat wordt hier fantastisch bewaard, dat is hier uniek, maar je zou er zo audiovisuele dingen mogen bij doen, een beetje inkleden. De meeste mensen komen hier en moeten raden, want het feit meer als een soldaat heeft hier gezeten, meer is er niet, misschien informatie geven dat ze hier een week zaten en dan naar achter gingen. De meeste mensen denken dat ze er vier jaar aan een stuk zaten, maar dat is ook niet waar.”* (D3 85, Belg, 9 nov.). De vraag hierbij is welke soort informatie het beste aansluit bij de memorie.

De waargebeurde verhalen lijken het meest aan spreken, want de helft van de respondenten verkiest deze optie. Dit belang aan menselijke verhalen wordt reeds aangehaald in onderzoeken van Hoelcher & Alderman (2004) en Miles (2013). Verder speelt het fotomateriaal, goed voor 46,4%, volgens de bezoeker een belangrijke rol bij de vorming van herinnering: *“Ja, ik denk dat foto's dan meer bij blijft dan tekst.” R2: “Ja, hier vind ik het heel goed gedaan, je krijgt foto's langs je wandelweg, beeld je maar eens in dat ze er niet staan, het is hier nu allemaal zo mooi opgestapeld, maar in die tijd was dat niet zo.”* (D4 119, Belg, 2 mrt.) (Bijlage 6f(2)).

Tabel 6h: Overzicht van de informatieve elementen met het aantal respondenten (in %) die dat specifieke element belangrijk vindt voor de herinnering

	Totaal	Bayernwald	Dodengang	Tyne Cot
Tekst over historie	66 (36,9%)	27 (54,0%)	16 (25,0%)	23 (35,4%)
Waargebeurde-menselijke verhalen	90 (50,3%)	25 (50,0%)	29 (45,3%)	36 (55,4%)
Oude documenten	34 (18,9%)	8 (16,0%)	11 (17,1%)	15 (23,1%)
Kaarten	35 (19,5%)	9 (18,0%)	12 (18,8%)	14 (21,5%)
Foto's	83 (46,4%)	26 (52,0%)	31 (48,4%)	26 (40,0%)
Video	32 (17,9%)	8 (16,0%)	16 (25%)	8 (12,03%)

(Bron: eigen verwerking van sessie 3 en 4 met Bayernwald N= 50/ Dodengang N= 64/ Tyne Cot N= 65 en Totaal N= 179)

Dat de foto op de exacte plaats hangt waar hij genomen is, weet de bezoeker te appreciëren zoals in de Dodengang: *“It is good to see the photo's on the exact same place, with the soldiers on the photo.”* (D3 69, UK, 30 okt.). Het fotomateriaal is dus reeds op de sites aanwezig en wordt als pluspunt beschouwd voor de herinnering. Daarentegen ontbreken de waargebeurde verhalen op de sites (met uitzondering van het Tyne Cot Cemetery), wat als een gemis wordt ervaren.

Verder blijkt uit de enquêtes dat het grote verhaal en de historische situering van de sites belangrijk zijn voor de bezoekers, want 36,9 % vindt het een noodzaak dat het ontstaan, de functie en context van de site uitgelegd wordt. Kortom, naast het menselijk aspect wil men de site begrijpen en is de historische context van belang. Tenslotte benadrukken de respondenten vaak spontaan het belang van een gids: *“Jawel, het is toch heel belangrijk. Ik denk dat je zo een site niet mag openstellen voor mensen zonder gids, anders moet je al dat auditieve materiaal hebben, hier moet je echt een gids hebben.”* (B3 46, Belg, 11 nov.).

(B)De onderlinge verschillen tussen de sites

Net als bij de andere elementen bestaan er verschillen omtrent de informatieve kwaliteiten van de sites. Zo vinden meer respondenten bij het Bayernwald dat de site historische uitgelegd dient te worden (54,5%) terwijl dit voor de Dodengang amper 25% bedraagt. Dit kan mogelijks verklaard worden doordat de Duitse site en de geschiedenis van de Mijnslag minder bekend is dan de Dodengang en de Slag om de IJzer. Verder bestaat er weinig onderscheid tussen de sites wat betreft de informatieve kwaliteiten.

In hoofdstuk 7 wordt er dieper ingegaan op de informatieve kwaliteiten van de site van de Dodengang, dat als casestudie genomen wordt voor het archiefonderzoek.

(C)Informatie op de site of apart in een bezoekerscentrum?

Een ander groot onderscheid tussen enerzijds het Bayernwald en de Dodengang en anderzijds het Tyne Cot Cemetery gaat over de plaatsing van de informatie. Bij de twee loopgravensites willen de bezoekers informatie in de loopgraven zelf: 82,9% van de respondenten wil dit bij het Bayernwald en 72,1% bij de Dodengang: *“Moet, moet op de site, ja, want nu zo zonder gids, is het allemaal moeilijk om het in te beelden en dat is wel belangrijk vind ik.”* (D3 98, Belg, 10 nov.). Dit betekent niet dat een museum of bezoekerscentrum overbodig is, men ziet het liefs een combinatie van de twee: *“Dat mag van mij wel liever apart.” R2: “Maar vond je dat niet aangenaam die uitleg onderweg?” R1: “Ja, maar die waargebeurde verhalen liever apart.” R2: “Ja, en de uitleg over de loopgraven ter plaatse.”* (B4 85, Belg, 16 apr.). Bij het Tyne Cot Cemetery ligt dit percentage opvallend lager zijnde 22,6%. Men zou informatie op de begraafplaats een storende factor vinden en het zou afbraak doen aan de site: *“Misschien goed zoals het nu is, want anders zou het de sfeer op de site een beetje verpesten.”* (TC4 124, Belg, 14 apr.).

Tabel 6i: de informatie al dan niet op de site zelf

	Totaal	Bayernwald	Dodengang	Tyne Cot
Beiden	97 (57,1%)	39 (82,9%)	44 (72,1%)	14 (22,6%)
Alleen in bezoekerscentrum	39 (22,9%)	8 (7,1%)	17 (27,9%)	48 (77,4%)

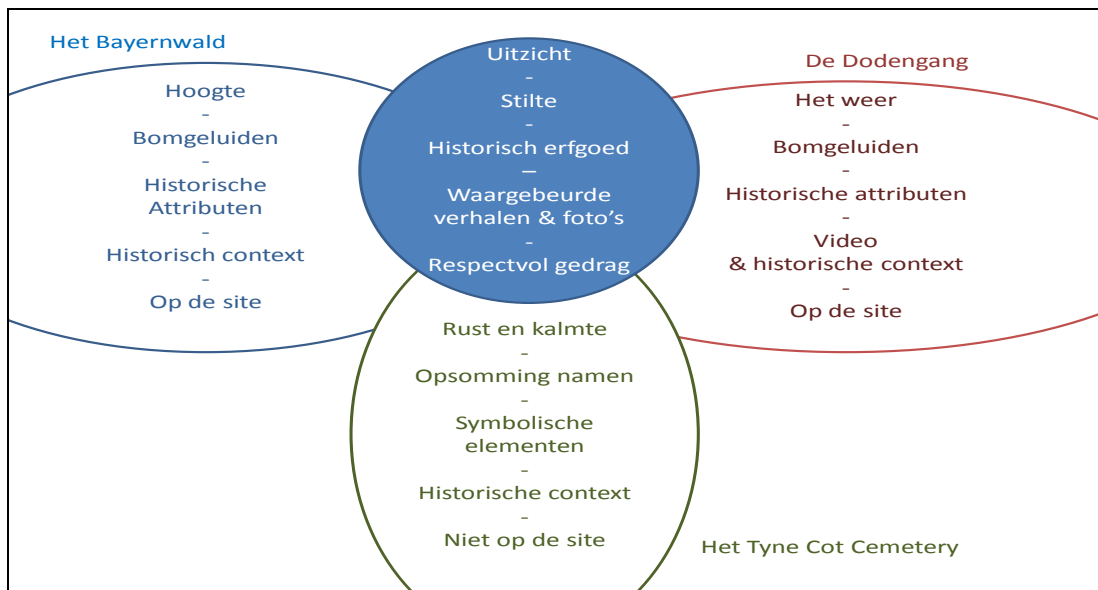

(Bron: eigen verwerking van sessie 3 en 4 met Bayernwald N= 47/ Dodengang N= 61/Tyne Cot N=62 en Totaal N= 170)

Uit de enquêtes blijken de materiële elementen (100%) en de informatie (97,2%) de voornaamste elementen te zijn voor de vorming van herinnering, gevolgd door het omliggende landschap (89,7%). Verder spelen de auditieve elementen (86,9%) en het gedrag van de medebezoeker (84,75) een rol op de memoryscapes.

Verder hebben we vastgesteld dat ondanks de verschillen tussen de sites, ook sprake is van enkele gemeenschappelijke elementen. Dit zijn elementen die onmisbaar blijken bij elke memoryscape zijnde het uitzicht, de historische erfgoedrestanten, de stilte en de waargebeurde verhalen met foto's (zie figuur 6g). Toch mogen ook de verschillen tussen de sites niet genegeerd worden. Onderstaand figuur biedt een visuele opsomming van zowel de gemeenschappelijke elementen (de centrale verzameling) als de verschillen (de unieke elementen per site).

Figuur 6a: visuele voorstelling van de gemeenschappelijke elementen van de sites en van de onderlinge verschillen

(Bron: eigen verwerking van sessie 3 en 4 met N=185)

Hoofdstuk 7: De informatieve kwaliteiten van de Dodengang

Uit hoofdstuk 5 en 6 weten we dat de informatie en duiding een zeer belangrijke rol spelen bij de vorming van memoryscapes. Daarbij sluiten waargebeurde verhalen en foto's het beste aan voor de herinnering op de sites. Dit zijn echter ruime omschrijvingen, bijgevolg wordt er in dit hoofdstuk dieper in gegaan op het fotomateriaal. Dit zal gebeuren aan de hand van een archiefonderzoek van de Dodengang. De keuze voor deze site is deels gemaakt vanuit praktische overwegingen, daar het archief van de Dodengang terug te vinden is in het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis te Brussel. Voor het Bayernwald en Tyne Cot Cemetery is de situatie moeilijker daar de archieven zich in het Hauptstaatsarchiv in München en het Imperial War Museum in Londen bevinden.

In dit hoofdstuk gaan we op zoek welke foto's het meest geschikt zijn voor de herinnering op de Dodengang. Het materiaal is afkomstig van het archief in Brussel maar ook van secundaire bronnen en gepubliceerde materiaal zoals het uitstekende werk van historicus Debaeke "Het drama van de Dodengang". Het is niet de bedoeling om een opsomming te geven van het bestaand fotomateriaal, wat immers een thesisonderzoek op zich zou zijn. Wij selecteren juist dat materiaal waarvan wij vermoeden dat het meest zal aanspreken. Hierbij worden verschillende prototypes voorgesteld zoals bijvoorbeeld "de luchtfoto". Vervolgens wordt er nagegaan welke prototypes het best de herinneringen ondersteunen. Dit doen we door ter plaatse aan de bezoekers enkele prototypes te tonen, waaruit men dan een persoonlijke keuze moet maken (zie bijlage 4.1.)

7.1.Omschrijving van de prototypes

Hieronder worden vijf prototypes omschreven aan de hand van voorbeelden uit de Dodengang. Uit deze verzameling zijn 8 afbeeldingen gekozen om te tonen aan de bezoekers ter plaatse (zie bijlage 4.2.). We vangen aan met de waargebeurde verhalen.

7.1.1.Prototype 1: foto's bij de waargebeurde verhalen

Het eerste prototype zijn de waargebeurde verhalen. Deze verhalen kunnen ondersteunt worden met dagboekfragmenten en oude foto's van die persoon. Foto's zijn onmisbaar bij de waargebeurde verhalen. Het vermenselijkt de oorlog en geeft de oorlog een gezicht. Het is echter niet eenvoudig om waargebeurde verhalen te vinden die expliciet in de Dodengang gebeurd zijn. De soldaten verbleven immers zelden op één plaats aan het front. Elke soldaat zou maar een paar dagen in de Dodengang gezeten hebben.

(A) Het oorlogsdagboek van onderluitenant Raoul Snoeck (Foto 1 Protocol)

Wanneer de oorlog uitbreekt is Raoul Snoeck een soldaat van de klasse 13 bij het 2de linieregiment in de Leopoldkazerne te Gent, tevens zijn geboorteplaats. Op 4 augustus begint zijn oorlog en maakt hij de val van Antwerpen mee en ook de gruwelijke Ijzerslag. Hij bezet als soldaat van 2de linieregiment een paar keer de sector Diksmuide-Noord met de Dodengang. In de loop van de vier jaar is hij gepromoveerd van soldaat tot onderluitenant. Dit zal hem echter niet sparen, want op 28 september 1918, sneuvelt hij bij in het eindoffensief bij Klerken. (Gysel, 1998: 11-13). Zijn dagboek groeit na de oorlog uit tot een belangrijke getuigenis over de WOI en is deels gebaseerd op de correspondentie met zijn Italiaanse "soldatenmoeder" Anna Bolani. Het waargebeurde verhaal kan ondersteund worden met foto van het heerschap en dagboekfragmenten uit de loopgraven.

Foto 7a: Raoul Snoeck (links) als soldaat bij de 2de linieregiment met vrienden (Foto 1 sessie 5)

(Bron: Gysel, 1998: 10)

(B) Andere voorbeelden uit de Dodengang

- Dagboekfragmenten van oorlogsvrijwilliger Rene Deckers

Wanneer de oorlog in augustus 1914 begint, geeft Rene zijn ingenieursstudie aan de Brusselse universiteit op en meldt zich aan als vrijwilliger. In december 1914 komt hij aan in de sector Ramscapelle van het Ijzerfront en in 1915 in Steenstrate. Zijn goede vriend Paul Pierard sneuvelt op 26 juni 1916 in de Dodengang. Rene toont zich als protagonist van de

vrede en hevige tegenstander van het militarisme. Hij komt daarom ook vaak in botsing met zijn eigen rangen, wat vaak leidt tot enkele dagen gevangenis. Hij overleeft de oorlog, maar zijn notities worden nooit gepubliceerd wegens te rebels (Gysel, 1999: 8-10).

- Soldaat Stephany Dardenne

Stephany Dardenne woont tot het uitbreken van de oorlog in een klein dorpje in de omgeving van Hoei. Pas in september 1914 wordt hij gerekruteerd, op 10 januari 1915 neemt hij afscheid van zijn moeder om op 19 mei 1915 naar het IJzerfront te trekken. Pas negen dagen later op 27 mei slaat het noodlot toe in de Dodengang: Stephany werpt zich voor zijn pelotonoverste om deze te redden bij een vijandelijke raid, maar geraakt hierbij zelf levensgevaarlijk gewond. Het duurt drie dagen voordat hij geëvacueerd kan worden. Stephany overlijdt later in het militair hospitaal Cabour te Ardinkerke (Debaeke, 2012: 51-53).

(C)Voorbeeld uit het Tyne Cot Cemetery: The Easton Brothers

George Herbert Easton (foto rechts) is een van de 35 000 namen die in "The Missing memorial" op het Tyne Cot Cemetery gebeiteld staat. Hij sterft op een leeftijd van 22 jaar in een offensief rond Passendaele op 17 oktober 1917. Net zoals tienduizend andere gesneuvelden is zijn lichaam nooit terug gevonden. Zijn jongere broer Robert Easton sluit zich aan bij de Royal Engineers en lijkt meer geluk te hebben, want hij haalt het einde van de oorlog. Zijn geluk is echter niet van lange duur, de jonge Robert bezwijkt op 30 november 1918 aan de ziekte "Pneumonia". Anders dan zijn broer George, wordt hij naar het thuisland gerepatrieerd en krijgt een Common Wealth graf in zijn thuisstad York.

Foto 7b: De Easton- Brothers met links Robert en rechts George

(Bron: eigen vondst: personenmappen Kenniscentrum IFFM Ieper)

7.1.2. Prototype 2: de panoramafoto's

Een tweede type dat we omschrijven zijn de panoramafoto's. Dit zijn foto's die een uitzicht bieden op het landschap en de omgeving. Daar het uitzicht van groot belang is bij de ontwikkeling van memoryscapes, zijn panoramafoto's uitstekende hulpmiddelen om het landschap te duiden, zodat de bezoeker zich beter kan oriënteren. Daarbij bevorderen panoramafoto's de inleving, omdat ze een beeld geven van het verwoeste landschap van toen. Het is dan ook aangewezen dat deze panoramafoto's getoond worden op plaatsen waar men vandaag uitkijkt op het afgebeelde. Verder dienen deze afbeeldingen steeds uitgelegd te worden. Men geeft best een korte beschrijving van wat de bezoeker ziet, anders loopt men het risico dat de men de afbeelding niet begrijpt.

(A) Panorama vanuit de Dodengang met zicht op petroleumtanks (Foto 2 in sessie 5)

Onderstaande foto is getrokken vanuit de Dodengang en geeft een kijk op de beruchte petroleumtanks en de Duitse loopgraven. Aan de linkerkant is het overstroomd gebied te zien die de Belgische voorposten scheiden van de Duitse. Rechts, maar niet te zien op deze foto, ligt de IJzer. De afbeelding kan best gehangen worden op de plaats waar men een uitzicht heeft over dit landschap in die richting van de verdwenen petroleumtanks.

Foto 7c: panoramafoto met zicht op de petroleumtanks

(Bron: eigen vondst: KMLM :Inv. Nr. 201370523)

(B) Andere voorbeelden van de Dodengang

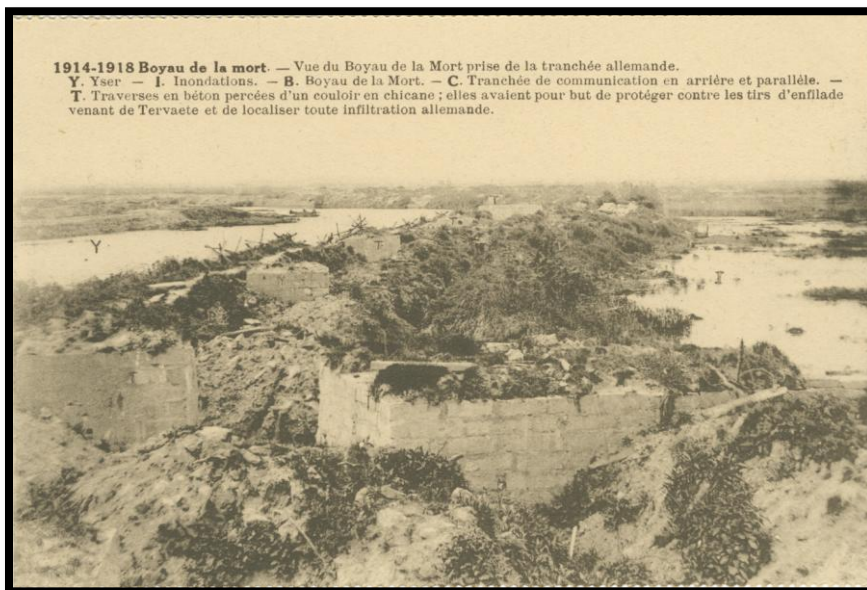
- Panoramafoto van de Dodengang op postkaart

Onderstaande afbeelding is van een postkaart uit 1918. De foto is genomen vanuit de Duitse loopgraven op de linkeroever van de IJzer en geeft een zicht op de Dodengang van toen. Op de foto valt de gevaarlijke situatie van de Dodengang goed op: een loopgraf tussen links de IJzer en rechts het overstroomd gebied. Verder zien we de bunkers van de Dodengang met

de Muizenval vooraan en het totaal verwoeste landschap. Deze foto zou aan de vervallen Duitse bunker geplaatst kunnen worden, waaruit men een zicht heeft op de Muizenval.

Foto 7d: postkaart uit 1918 met panoramisch uitzicht op de Dodengang

(Bron: eigen vondst KMLK: Inv. Nr. CP67-Dixmude-15-2-35E10-2)

(C)Panoramafoto van het Bayernwald

De panoramafoto is getrokken door de Britten op 24 maart 1916 en toont de Duitse linie waaronder dus het "Bois Quarante" alias het Bayernwald. De sterkte van deze foto is dat het goed beeld geeft van de totale verwoesting van het landschap.

Foto 7e: Panoramafoto uit 1916 met zicht op de Duitse linie rond "Bois Quarante"

(Bron: Bostyn, F. & Vancoillie, J. (2000).

Het Croonaertbos in de Eerste Wereldoorlog. Roeselare: Atelier, p. 44)

De originele afbeelding bevindt zich in het privé- archief van Wilfried Deraeve. Dit exemplaar is een kopie uit het Documentatiecentrum van het IFFM. Men zou deze foto kunnen plaatsen onderaan de helling in de Voormezelestraat, waarvan men een uitstekende kijk heeft op het hoger gelegen Bayernwald.

7.1.3. Prototype 3: sociale foto's in de loopgraven

Het derde prototype benadrukt het menselijke verhaal in de loopgraven. Het zijn foto's die de soldaten afbeelden in hun sociale activiteiten in de loopgraven en aantonen dat de oorlog meer is geweest dan vechten alleen. Een loopgravenoorlog betekent immers veel wachten en vervelen. Dit derde prototype focust zich op het leven in de loopgraven, op de alledaagse bezigheden en poserende soldaten.

(A) soldaten in loopgraven- maken van souvenirs (Kaaskerke) (Foto 3 in Protocol)

Onderstaande afbeelding laat drie soldaten zien, die zich in de loopgraven rond Kaaskerke (buurt van de Dodengang) bezighouden met het maken van souvenirs. De foto kan het best vertoont worden in de loopgraven zelf, best met een korte omschrijving erbij.

Foto 7f: soldaten bezig met het maken van "souvenirs" om de tijd te doden

(Bron: eigen vondst KMLK: Inv. Nr. B-1-186-10)

(B) Andere voorbeelden

- Poserende soldaten in de Dodengang

Foto's van poserende soldaten in de loopgraven zijn veel aanwezig in de archieven. Onderstaande afbeelding toont vijf soldaten aan een bunker in de Dodengang. Uit de interviews van sessie 1 en 2 weten we dat deze foto's zeer gewaardeerd worden door de bezoekers.

Foto 7g: Een groepje soldaten in de Dodengang

(Bron: eigen vondst KMLK: Inv. Nr. B-1-231-34-1-C)

- Bij de barbier (Foto 4 van sessie 5)

Volgende foto is een uitstekend voorbeeld dat aantoont dat het leven in de loopgraven verder gaat en toont een alledaagse activiteit zijnde het bezoek van een soldaat aan de barbier. Er zijn tal van deze foto's terug te vinden in het archief. De foto is genomen in sector van Diksmuide- Noord, vermoedelijk in de linies achter de Dodengang.

Foto 7h: een soldaat brengt een bezoek aan de barbier

(Bron: eigen vondst KMLK: Inv. Nr. B-1-231-52-3)

- Soldaat aan graf (Foto 5 van sessie 5)

Deze foto is op de begraafplaats van Lettenburg genomen, waar zich een militaire hulppost bevindt en waar de gewonden uit de Dodengang naar toe werden gebracht. Velen zijn daar gesneuveld en ook begraven. De weide naast het veldhospitaal groeit al snel uit tot een

begraafplaats. Op de foto is het graf van Sergeant George Denis te zien, die begin juni 1915 gesneuveld is in de Dodengang (Debaeke, 2012: 62).

Foto 7i: bezoek aan een soldatengraf

(Bron: Debaeke, S. (2012). Het drama van de Dodengang: De hel van het IJzerfront. Brugge: De Klaproos, p. 62)

7.1.4. Prototype 4: beelden van de linies en het landschap

Dit type focust op afbeeldingen van de loopgraven en het omliggend landschap zodat de bezoeker zich een beter beeld kan vormen en sluit dus nauw aan bij de panoramafoto's.

(A) Gebied bij "de Ruiters" (Foto 6 van sessie 5)

Onderstaande foto biedt een kijk op het verwoeste landschap rond de Dodengang namelijk het gebied bij de Ruiters. Het verwoeste landschap is zeer sprekend, een woestijn van modder, kraters, ...tussen al dit slijk staat een latrine. Deze foto is reeds aanwezig op de site van de Dodengang.

Foto 7j: het landschap rondom de Ruiter: kraters, modder en een latrine

Bron: Debaeke, S. (2012). Het drama van de Dodengang: De hel van het IJzerfront. Brugge: De Klaproos, p. 101)

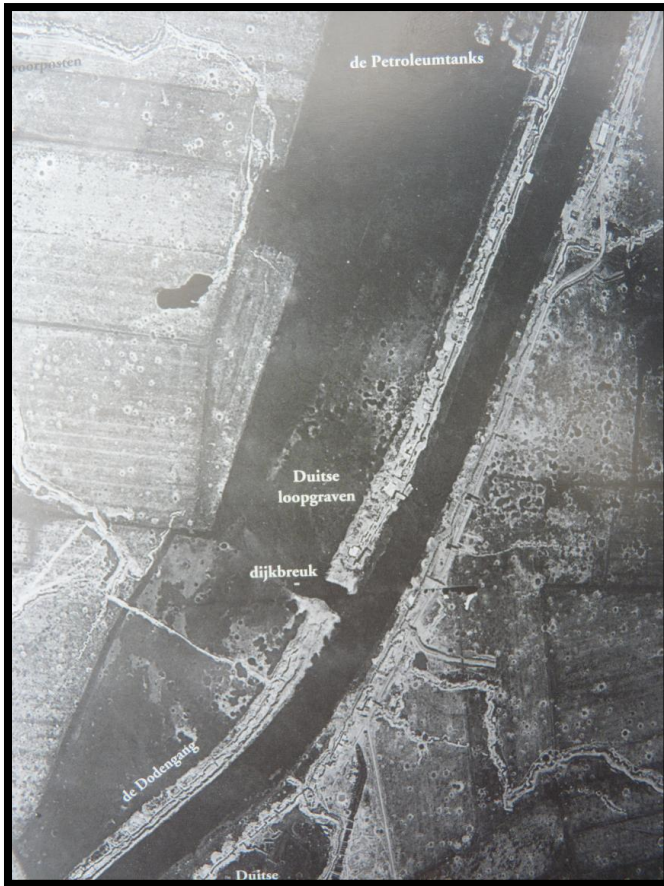
7.1.5. Prototype 5: luchtfoto's

Net als bij een panoramafoto is een luchtfoto een uitstekende middel om het landschap te duiden en de site in dit landschap te situeren. Een luchtfoto biedt een algemeen beeld en een overzicht. Daarbij toont het vaak ook het verwoeste landschap.

(A)Luchtfoto van de Dodengang (Foto 7 van sessie 5)

De luchtfoto is boven de Dodengang genomen op 1 mei 1916 op een hoogte van 1800m. We zien de Dodengang op de linkeroever van de IJzer en via een dijkbreuk gescheiden van de Duitse loopgraven op dezelfde oever. In de verte aan kilometerpaal 15 liggen de beruchte petroleumtanks, die tevens in handen zijn van de Duitsers (Debaeke, 2012: 75). De foto geeft ook een beeld van het vernietigd landschap met ontelbare kraters en bominslagen aan beide kanten van de IJzer.

Foto 7k: Luchtfoto uit 1916 met uitzicht op de Duitse en Belgische linies aan de IJzer met o.a. de Dodengang en de petroleumtanks

(Bron: Debaeke, S. (2012). Het drama van de Dodengang: De hel van het IJzerfront. Brugge: De Klaproos, p. 75)

(B)Luchtfoto van de ruines van Diksmuide (Foto 8 in sessie 5)

De luchtfoto is getrokken op 10 augustus 1917 en geeft ons een beeld van Diksmuide volledig in puin. Onderaan de foto liggen de stellingen van de Duitsers (aan de kant van Diksmuide), over het water die van de Belgen (Debaeke, 2012: 120). Deze foto is een uitstekend exemplaar om de vernietigende kracht van de oorlog aan te tonen.

Foto 7l: zicht op de ruines van Diksmuide in 1917

(Bron: Debaeke, S. (2012). Het drama van de Dodengang: De hel van het Ijzerfront. Brugge: De Klaproos, p. 120)

7.2. Welke informatie verkiest de bezoeker?

Aan de bezoekers wordt een bundeltje met acht foto's uit de WOI getoond. Het is de bedoeling dat men de bijhorende beschrijving leest en drie foto's kiest die volgens hem het best bij de memorie op de site aansluiten (voor de omschrijvingen zie bijlage 4.2).

Tabel 7a: foto's die volgens de bezoekers het best aansluiten bij de memorie van de Dodengang

Foto nummer	Aantal keer gekozen
Foto 1	5
Foto 2	24
Foto 3	11
Foto 4	26
Foto 5	20
Foto 6	12
Foto 7	25
Foto 8	10

(Bron: eigen verwerking van sessie 5 met N= 20 interviews met totaal aantal personen =45)

Foto 4 is de meest verkozen afbeelding namelijk 57,8% van de 45 respondenten heeft deze optie aangekruist. De bezoeker wil fragmenten zien over het dagelijkse leven in de

loopgraven en foto 4 sluit hier nauw bij aan: *“Ja, het heeft uiteindelijk wel vier jaar geduurd, je probeert je dat voor te stellen hoe hebben die dat hier dagelijks overleefd en dit toont dat het leven voor hen gewoon verder ging.”* (D5 155, Belg, 4 mei). De afbeelding toont een soldaat die een bezoek brengt aan de kapper. Dit is zo een alledaagse activiteit en dus een uitstekend voorbeeld dat het leven verder gaat en dat de soldaat ook maar een “gewone mens” is. Foto 3 sluit hierbij aan, maar lijkt minder populair en is maar elf keer aangeduid. Ook foto 5 behoort tot de categorie van de “sociale foto’s” en 20 respondenten verkiezen deze foto. Anders dan bij foto 4, toont deze afbeelding een gruwelijk aspect van de oorlog: het begraven en eren van gesneuvelde vrienden. De bezoeker wordt geraakt door het feit dat men toen desondanks de ellende zoveel zorg geeft aan de gesneuvelden: *“Die grafjes ik vind dat heel triest, dat is toch eigenlijk een feit dat er zoveel dood gingen, maar je ziet dat ze er toch nog aandacht aangaven, op het laatst kan je voorstellen, dat ze denken nou, weer een. Maar het was niet zo, het was van och jeetje, weer een! En dat kun je hier op zien.”* (D5 148, Ned., 4 mei).

Verder worden foto 7 (25 keer) en foto 2 (24 keer) door de bezoeker als onmisbaar beschouwd, hoofdzakelijk omdat het een duidelijker beeld schept van de situatie van de site. Zo zegt volgende respondent over foto 7: *“Je krijgt een uitzicht van het tactische belang van deze plek, aan de IJzer. Als je geen kennis hebt van die Duitse bunker en die petroleumtanks, dan heb je het idee dat die gang hier ligt en de Duitsers aan de overkant.”* (D5 154, Belg, 4 mei). De lucht- en panoramafoto’s zorgen ervoor dat men de situatie beter begrijpt. Dit onderstreept het belang dat het begrijpen van de site onmisbaar is bij de vorming van memoryscapes. Men krijgt een beeld van waar de vijand zit en andere belangrijke elementen als de petroleumtanks: *“Je ziet dat er niks meer was, alleen een zootje, een bende en dan in de verte die petroleumtanks.”* (D5 143, Belg, 4 mei). Daarbij bieden de lucht en panoramafoto’s een uitstekend zicht op het omliggende landschap en de verwoesting daarvan. De afbeeldingen dragen bij tot de inleving.

Het is wel een noodzaak dat de foto’s geduid worden aan de hand van een korte beschrijving en indien mogelijk een datering. Het belang van uitleg wordt geïllustreerd aan de hand van foto 6. Deze afbeelding is immers reeds aanwezig in de loopgraven van de Dodengang maar zonder enige omschrijving. Hierdoor weet de bezoekers vaak niet dat het om een latrine gaat. Daarbij moeten de foto’s geplaatst worden op de plek waar ze genomen zijn geweest, zodat men kan vergelijken tussen vroeger en nu: *“Ja, dat was zo een panorama over hoe dat het vroeger was, maar die foto zou dan op de plaats moeten staan, exact waar die foto genomen is, zodanig dat je kunt vergelijken.”* (D5 146, Belg, 4 mei).

Kortom, foto's spelen een cruciale rol bij de vorming van memoryscapes. Ze zijn uitstekende hulpmiddelen om de sites en andere belangrijke elementen in het landschap te situeren en te duiden, wat leidt tot een beter begrip van de memoryscape. Voornamelijk lucht- en panoramafoto's zijn hiervoor geschikt. Belangrijk is dat de foto's steeds voorzien moeten zijn van een korte beschrijving. Het begrijpen van de afbeelding is cruciaal, wil men een kwaliteitsvolle memoryscapes ontwikkelen. Verder zijn foto's onmisbaar voor de inleving. De bezoeker wil hierbij hoofdzakelijk alledaagse fragmenten uit de loopgraven zien zoals een bezoek aan de barbier.

Hoofdstuk 8: het model voor kwaliteitsvolle memoryscapes

Het voortbestaan van memoryscapes in de Westhoek, als onderdeel van het battlefield toerisme, is sterk afhankelijk geworden van de toeristen. Wanneer er immers geen toeristen meer naar deze plaatsen van herinnering zouden komen, zouden de sites in verval raken en verdwijnen. Het toerisme en de herinnering aan de WOI gaan dus hand in hand samen. Het toerisme versterkt de memorie omtrent de WOI en daarbij is het herinneren een sterk motief geworden voor een toeristische trip naar de battlefield sites. Men spreekt van een herinneringstoerisme. Daarom is het cruciaal om een positieve ervaring aan te bieden en de toerist tevreden te stellen. De sites dienen aangepast te worden aan de noden en wensen van de bezoekers. Bij een hoge tevredenheid blijven de toeristen immers komen naar deze plaatsen van herinnering en wordt bovendien een positieve mond aan mond reclame verspreid. Daarbij is een positieve ervaring nodig voor de vorming van plaatsbetekenis van de memoryscapes.

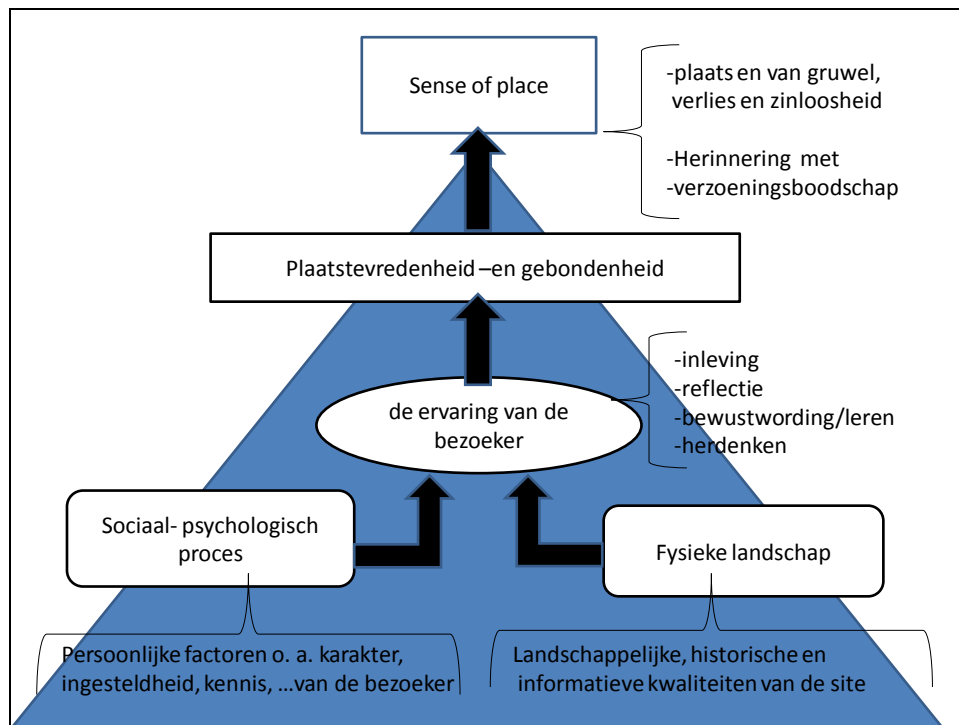
Het eerste model in dit hoofdstuk (model 8.1.) geeft een beeld van welke onmisbare rol de bezoekerservaring speelt bij de vorming van de betekenis van herinnering. Het model is een eigen verwerking op het model van Stedman. Daarbij hebben we ontdekt dat “de ervaring” niet bestaat maar dat er sprake is van verschillende ervaringen op de battlefield sites. Wel kan een bepaalde ervaring primeren op een site, zoals bij de Dodengang en het Bayernwald de inleving domineert. Hierdoor kan men verschillende “types” van memoryscapes omschrijven (model 8.2.).

Verder mag de aanpassing aan het toerisme niet in het wilde weg gebeuren. Daarin schuilt immers het gevaar van een zogenaamde “Disneyficatie”, waarbij de memoryscapes hun betekenis van herinnering verliezen ten koste van winstbejag en sensatie. Daarom zijn we op zoek gegaan naar de elementen die het gevoel van herinnering op de sites versterken (model 8.3).

8.1. De rol van de bezoekerservaring op memoryscapes

De bezoekerservaring speelt een centrale rol in de vorming van de plaatsbetekenis van de memoryscapes en wordt gevisualiseerd in onderstaand model.

Figuur 8a: Schematische voorstelling van de vorming van plaatsbetekenis op memoryscapes

(Bron: eigen bewerking van het model van Stedman)

Er bestaan vier soorten van ervaring op de memoryscapes zijnde het inleven, de reflectie, het begrijpen/leren en het herdenken. Deze ervaringen worden gevormd tijdens het bezoek, dat als een sociaal- psychologisch proces beschouwd kan worden. Bij elke toerist verloopt dit proces anders naargelang de persoonlijke kenmerken van de bezoeker (karakter, kennis, etc.). De ene bezoeker is nu eenmaal gevoeliger dan de ander. Ook de voorkennis is belangrijk, want indien men niks of weinig weet over een site, blijkt het moeilijker te zijn om deze plaats te situeren en een betekenis te geven.

Daarbij wordt de ervaring beïnvloed door het fysieke landschap van de site, dat omschreven kan worden als "een unieke setting". Hiermee bedoelen we alle tastbare structuren op en rond de site als erfgoed, informatieborden, modder, etc. maar ook de niet- tastbare zoals de wind en rituelen. Deze elementen worden verdeeld over drie categorieën zijnde de historische kwaliteiten (onderhoud en bewaring erfgoed), de informatieve kwaliteiten en de landschappelijke kwaliteiten. Het al dan niet slagen van de bezoekerservaring bepaalt de plaatsstevredenheid en- gebondenheid die gezien kunnen worden als beoordelingsvormen van deze ervaring. Wanneer een memoryscape bepaalde emoties bij de bezoekers kan losmaken is er sprake van een positieve plaatsstevredenheid en –gebondenheid. Dit betekent

dat de toeristen tevreden zijn over hun bezoek, dat de ervaring geslaagd is en dat de kwaliteiten van de sites geapprecieerd worden. Wanneer de ervaring niet goed lukt, door gebrek aan enkele elementen, slagen de bezoekers er minder in om zich verbonden te voelen met de plaats en deze een betekenis te geven.

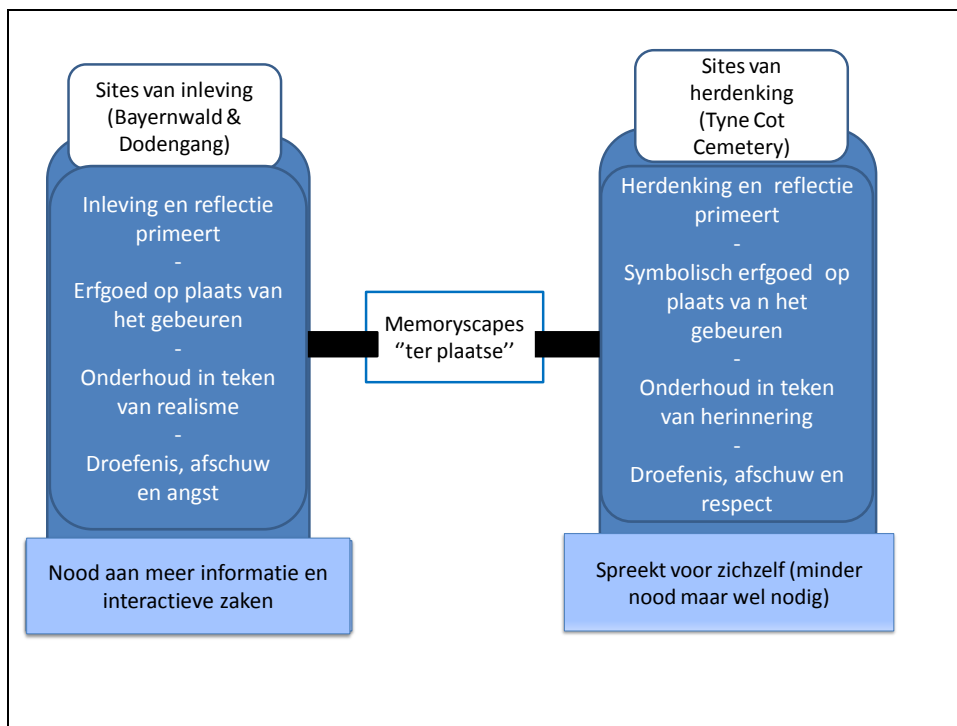
Bij de memoryscapes in de Westhoek is de tevredenheid over het bezoek vaak hoog en zijn de ervaringen dus geslaagd, waardoor de bezoekers zich emotioneel verbonden voelen met deze sites. De memoryscapes krijgen een diepere betekenis van herinnering toegekend. Door het bezoek aan de sites, staan de toeristen stil met de gevolgen van oorlog en blijft de oorlog in de herinnering verder leven. De sites kunnen als plaatsen van spijt, gruwel en verlies beschouwd worden. Dit doet de bezoekers nadenken over de zinloosheid van oorlog en hieruit groeit het besef van "nooit meer oorlog". De plaatsen dragen sterk een boodschap van vrede en verzoening uit. Ze zijn als het ware overblijvende bewijzen waarom een oorlog nooit meer mag gebeuren. De gevoelens gaan eerder over verlies en lijden dan over (nationale) triomf.

8.2. "De memoryscape" bestaat niet

Als er één grote vaststelling kan gemaakt worden is het wel dat "de memoryscape" niet bestaat. Geen enkele site is identiek. Elke memoryscape bestaat immers uit een unieke setting van specifieke elementen en kwaliteiten. Dit betekent niet dat er geen gelijkenissen bestaan tussen sommige sites, zoals wij vastgesteld hebben bij het Bayernwald en de Dodengang waarbij de inleving primeert. Bij het Tyne Cot Cemetery is er dan weer sprake van herdenking en reflectie. Het is net door dit verschil in beleving, dat een andere aanpak vereist is. We maken een onderscheid tussen enerzijds de sites van inleving en anderzijds die van de herdenking. Deze afbakening is slechts een aanzet voor verder onderzoek. Het veldwerk is immers beperkt tot de battlefield sites 'ter plaatse'. Er zijn dus tal van andere WOI-sites en attracties buiten schot gebleven. Denk maar aan de musea of herdenkingsmonumenten buiten de slagvelden. Zijn dit ook memoryscapes en welke ervaring primeert daar? Het vooropgestelde model geldt enkel voor de battlefield sites ter plaatse. De WOI-herdenkingstuin in Londen zou bijvoorbeeld tot een andere categorie behoren. Met sites van inleving worden de battlefield sites bedoeld waar de nadruk ligt op het voorstellen en inleven. De bezoekers willen zich een beeld vormen van het leven aan het front. Voorbeelden in de Westhoek zijn het Bayernwald, de Dodengang, Hill 62, Hill 60, Lettenberg, etc. Bij de sites van herdenking gaat het om het herdenken, het stil staan bij en nadenken over. Deze sites zijn talrijk aanwezig in de Westhoek zijnde al de begraafplaatsen van verschillende nationaliteiten: Houthulst (België), Langemark (Duitsland), ...maar ook de

vele herdenkingsmonumenten als het Ierse Vredespark, het Canadese monument "The Brooding Soldier", etc.

Figuur 8b: De twee types van memoryscapes ter plaatse

(Bron: eigen ontwerp)

Onmisbaar bij beide types is het erfgoed. Bij de inleving draait het hoofdzakelijk om de aanwezigheid en bewaring van originele erfgoedrestanten, terwijl op sites van herdenking ook een grote rol is weggelegd voor de symbolische elementen. Verder is het onderhoud van het erfgoed van immens belang op memoryscapes. Er bestaat echter wel een verschil qua onderhoud. Bij de sites van herdenking staat het onderhoud in functie van de herinnering en moet zeer strak en verzorgd zijn, terwijl bij de inleving de sites er vooral realistisch moeten uitzien en niet 'te netjes' zijn. Daarbij hebben de sites van inleving meer nood aan informatie en interactieve zaken dan die van herdenking, waarbij hoofdzakelijk de rust en soberheid behouden moet worden.

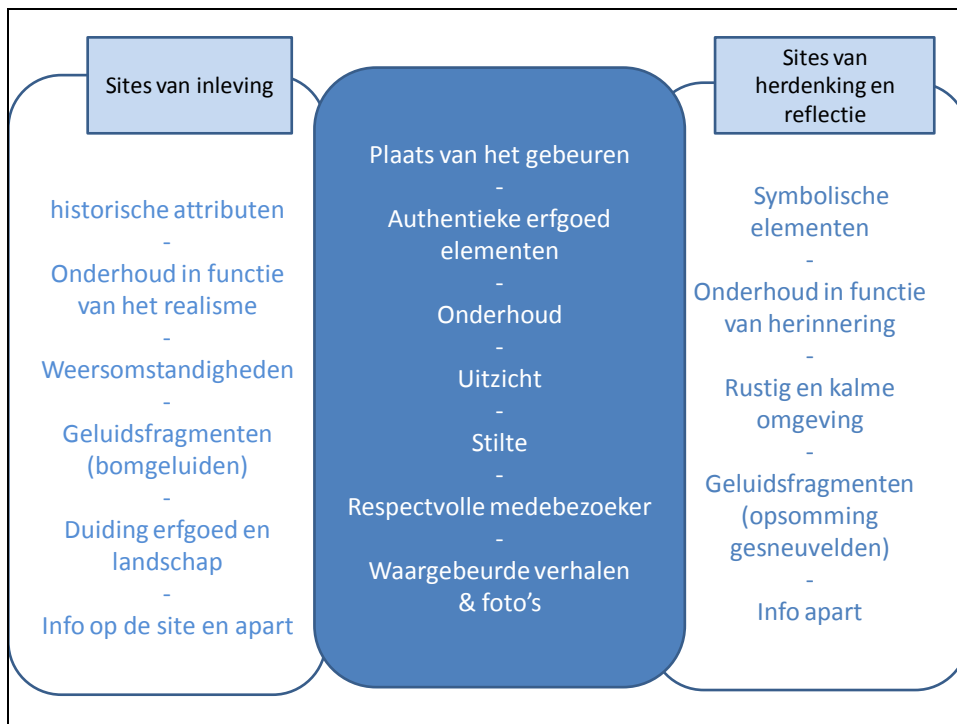
Het onderscheid tussen de types schuilt hoofdzakelijk in de hoeveelheid. Waar de sites van inleving meer nood hebben aan informatie, hebben die van de herdenking meer nood aan onderhoud.

8.3. Het model voor een kwaliteitsvolle vorming van memoryscapes

Ten eerste dient men de vraag te stellen of de beleving op de sites kwaliteitsvol genoeg is. Kortweg, is de bezoeker tevreden over zijn ervaring? Om deze ultieme ervaring aan te bieden, moet men vervolgens weten welke ervaring primeert op de site. De sites van inleving vergen immers een andere aanpak dan die van de herdenking. Ten tweede moet men de elementen die de memorie op de sites dragen, ondersteunen en uitwerken. Deze elementen

omschrijven wij als “memorie-elementen”. Dit zijn structuren en handelingen die onmisbaar zijn voor de kwaliteitsvolle ontwikkeling van memoryscapes (zie figuur 8c). Dit finale model toont dat men zowel oog moet hebben voor het toerisme (de ervaring van de toerist) als voor de memorie op de site (het bewaren van memorie-elementen). Men moet rekening houden met de wensen van de toeristen en tegelijkertijd de betekenis van herinnering op de memoryscapes versterken.

Figuur 8c: de noodzakelijk “memorie-elementen” voor de ontwikkeling van memoryscapes tot een kwaliteitsvol toeristisch product.

(Bron: eigen ontwerp)

Het model bestaat uit drie verzamelingen. De middelste verzameling toont de “memorie-elementen” die voor alle memoryscapes onmisbaar zijn, ongeacht welke ervaring er primeert. Daarentegen toont de linkse verzameling alle elementen die je er aan toe kunt voegen als er sprake is van inleving, terwijl de rechtse bestemd is voor de sites van herdenking. Let wel op dat dit model enkel geldt voor memoryscapes op de plaats van het gebeuren.

8.3.1. Het labelen van de erfgoedelementen

Onmisbaar bij de memoryscapes zijn de originele erfgoedelementen. Dit kunnen bunkers en loopgraven zijn, maar ook grafstenen en monumenten van na de oorlog. Dit erfgoedmateriaal op de plaats van het gebeuren geeft een gevoel van echtheid en authenticiteit. Het is van belang dat het erfgoedmateriaal uitgewerkt en onderhouden wordt. Goed bewaard erfgoed geeft de toerist het gevoel dat de site niet vergeten wordt en versterkt

het gevoel van herinnering. Daarbij is vervallen materiaal nefast voor de inleving. De aanwezig erfgoedelementen dienen hersteld of gereconstrueerd worden in hun zo origineel mogelijke staat. Voor de site van inleving dient het onderhoud in teken van realisme te staan: de uitwerking van het erfgoed moet zo realistisch mogelijk zijn met zo min mogelijk toevoeging van praktische infrastructuur als vuilbakken, balkjes, leuning. Het erfgoed moet wel verzorgd zijn (niet in vervallen staat), maar mag ook niet te netjes zijn. Op de site van herdenking staat in teken van de herdenking en dient strak en verzorgd te zijn (zie ook 8.2). De herkenning van de WOII- battlefield sites als Unesco Werelderfgoed zou een stap in de goede richting zijn. Daarbij is het een noodzaak dat het erfgoed geduid wordt. De bezoeker wil weten hoe deze structuren gemaakt zijn en waartoe ze dienen. Het erfgoed op memoryscapes dient gelabeld te worden met datering en functie. Men wil weten wat men ziet. Een foto van hoe het erfgoed eruit ziet in de oorlog, is steeds een meerwaarde.

Tenslotte is er een verschillende aanpak nodig in het gebruik van historische attributen. Bij de sites van inleving zien de bezoekers graag dat er historische voorwerpen als wapens, kanonnen aan de sites worden toegevoegd. Dit mag in een bezoekerscentrum maar liefst in de loopgraven zelf. Het inkluden van bunkers en gangen vergroot de inleving en maakt de setting realistischer. Het is daarom van belang dat de historische attributen authentieke voorwerpen zijn of betrouwbare replica's. Daarbij is het net als bij het erfgoedmateriaal van belang dat deze toegevoegde historische voorwerpen geduid worden.

8.3.2. Visualisatie van het landschap

Een ander element noodzakelijke memorie-element is het uitzicht. Wanneer de bezoeker een overzicht heeft over het omliggende landschap kan hij de situatie van toen beter begrijpen. Het landschap vormt het onmisbare decor van het gebeuren vroeger en van de inleving nu. Het uitzicht geeft de schaal weer, draagt bij tot het gevoel van beter begrijpen en inleven. Het ondersteunt de "sense of scale".

Daarom is het een meerwaarde om bij elke memoryscape een kijk- en observatieruimte te creëren, waaruit de bezoekers een overzicht hebben over de omgeving. Hierbij is het noodzakelijk dat er sprake is van zo weinig mogelijk storende elementen als fabrieksgebouwen, akkergewassen,... De bezoeker wil een zo agrarisch en open mogelijk landschap zien. Men wil het gevoel krijgen dat het landschap weinig veranderd is.

Net als bij het erfgoed willen de bezoekers begrijpen wat men ziet en dus moet het landschap gelabeld worden. Ten eerste dient "het zichtbare" verduidelijkt te worden. Dit kan het best gebeuren aan de hand van panorama- of luchtfoto's. Voor de inleving kan men daar ook oude foto's aan toevoegen. Het is immens belangrijk dat de foto's steeds uitgelegd

worden. Men moet op een eenvoudige manier beschrijven wat er op de foto te zien is, anders wordt de afbeelding misschien niet begrepen. Ten tweede moeten de niet- zichtbare elementen uit het landschap toegelicht worden zoals de verdwenen vijandelijke linies. Het is van groot belang dat de men belangrijke elementen als kraters, linies kan situeren tegenover de site. Kaarten en luchtfoto's zijn hiervoor niet altijd even geschikt. Het merendeel van de toeristen heeft immers moeite met het interpreteren van deze afbeeldingen. De bezoekers willen de reële afstand zien en beleven. Daarom is de visualisatie van de verdwenen elementen in het landschap sterk aangewezen. Dit kan subtiel gebeuren aan de hand van paaltjes of vlaggen. Het is wel belangrijk dat er een legende wordt bijgegeven aan de hand van een infobordje.

Bij de sites van inleving kan men best meer aandacht besteden aan de harde en gruwelijke "weersomstandigheden". Deze landschapselementen zijn soms vanzelf aanwezig als de wind, regen, modder, ... maar men kan de inleving versterken aan de hand van foto's uit de WOI zelf. Foto's van kraters, kapotgeschoten bomen, ruines van steden en desolate maanlandschappen of overstroomde landschappen, ... worden sterk gewaardeerd door de battlefield toeristen. De rust en kalmte van het landschap speelt dan weer een grote rol bij de sites van herdenking. Indien het omliggende landschap deze kwaliteiten bezit, wordt dit zeker als een meerwaarde voor de herinnering ervaren. Wanneer dit niet het geval is, door bijvoorbeeld een drukke autoweg, valt er niet veel aan te veranderen. Men kan hooguit de site proberen af te scherm van het landschap. Kortom, de omgeving kan soms ook een storend element zijn.

8.3.3. De stilte en respectvol gedrag

De aanwezigheid van stilte op de memoryscapes draagt bij tot een gevoel van herinnering. Een moment van stilte biedt een uitstekende mogelijkheid om na te denken en te reflecteren. Het idee van het Masterplan om afzonderlijke "stilte ruimtes" te voorzien, lijkt een goed begin maar is zeker niet voldoende. Het is immers van cruciaal belang dat de stilte aanwezig is op heel de site. Dit geldt zeker bij sites van herdenking. Daarbij heeft stilte te maken met het neutraliseren van de omgevingsgeluiden. Een drukke baan naast een memoryscape is een veel voorkomende storende factor en dient zo goed mogelijk afgeschermd te worden. Idem met de parkeergelegenheid. Bij het Tyne Cot Cemetery probeert men deze storende geluiden aan de hand van hoge hagen te verminderen. Het idee om de parkeerplaatsen op een wandelafstand en buiten het zicht van de sites te plaatsen, is ook een stap in de goede richting.

De stilte is niet enkel onderdeel van de reflectie, maar ook van het herdenken van de gesneuvelden. Het is een teken van respect en eerbied. Dit gaat sterk gepaard met het gedrag van de bezoeker. Het respectvolle gedrag van de medebezoekers wordt sterk geapprecieerd. Het maakt de bezoekers niet veel uit dat er veel toeristen komen, als “de ander” zich maar weet te gedragen. De ervaring dat ook andere bezoekers onder de indruk zijn en zich respectvol en sereen gedragen, versterkt het gevoel van collectieve herinnering. Helaas is het soms onvermijdelijk dat de stilte verstoord wordt, omdat niet elke bezoeker zich gedraagt. Via een gedragscode kan men de toeristen bewust maken van de betekenis van de plaats en kan men hen aanmanen zich respectvol en rustig te gedragen. Bij de sites van herdenking lijkt dit respectvolle gedrag meer van belang dan bij die van inleving. Daar lijkt men zeker naar kinderen toe, toleranter.

In het model zien we dat bij de sites van inleving tegelijkertijd vraag is naar geluidsfragmenten. Men wil graag om de inleving te vergroten fragmenten van ontploffingen, geweerschoten, etc. horen. Om deze geluidsfragmenten te combineren met stilte, kan men best gebruik maken van hoofdtelefoontjes. Zo kan de bezoeker zelf de keuze maken of hij al dan niet de hoofdtelefoontjes met geluid wenst. Bij de sites van herdenking kan op een subtiele manier gewerkt worden met geluidsfragmenten. Denk maar aan het Tyne Cot Cemetery waar een vrouwenstem de namen van de gesneuvelden opsomt. Deze toevoeging mag echter niet op de site zelf gebeuren, maar enkel in een bezoekerscentrum.

8.3.4. De informatieve kwaliteiten

De waargebeurde verhalen sluiten het best aan bij de memorie van de WOI. Het menselijke en persoonlijke spreekt de bezoekers erg aan. Het geeft de oorlog een menselijk gezicht. Meer nog dan verhalen over dapperheid en moed, wil men meer over het dagelijkse leven aan het front te weten komen. Voornamelijk op sites van inleving lijkt men geïnteresseerd in de kleine en dagelijkse feiten als slapen, eten, ... Men wil informatie en beelden zien van de soldaten in de loopgraven zelf, het liefst in een dagelijkse bezigheid. Er moet hierbij wel steeds een duidelijke link met de sites bestaan. Het is nog beter als er verhalen of anekdotes worden verteld die zich op de sites zelf afspelen. Dergelijke menselijke verhalen kunnen ondersteund worden met oude documenten als dagboekfragmenten, brieven, etc.

Naast deze “human stories” is het belangrijk dat de toeristen de site kunnen begrijpen en situeren. De historische context van de site moet steeds aan bod komen. Het is niet de bedoeling om de algemene geschiedenis te schetsen, maar wel om de sites te situeren in dit grotere verhaal en oog te hebben voor de specifieke historische context. Elke site vertegenwoordigt op die manier een facet (deelverhaal) van de oorlog. Kortom, het is een noodzaak om zowel het menselijk als historische verhaal achter de memoryscapes te

vertellen. Hierbij moet er steeds een directe link bestaan met de sites in plaats van de focus te leggen op het grote verhaal. Zo heeft het geen meerwaarde om foto's te tonen van een verwoest Dendermonde in het bezoekerscentrum nabij de Dodengang.

Verder zijn foto's onmisbaar op de memoryscapes. Ten eerste bevorderen ze het inlevingsvermogen. Ten tweede zijn foto's uitstekend middelen om de memoryscapes te verduidelijken. Afbeeldingen zijn meer dan illustraties. Ze vormen een cruciaal onderdeel in het begrijpen van de sites. Daarom moeten ze steeds voorzien zijn van uitleg. Het fotomateriaal en bijhorende uitleg staat in dienst van het erfgoed en het landschap. Het zien is immers niet genoeg, men wil begrijpen. De toerist wil alles begrijpen wat men ziet, tot in de kleine details aan toe. Bij elke vraag die onbeantwoord blijft, verliest de memoryscape aan betekenis en waarde.

Daarbij dient er bij de sites van inleving ook informatie aangeboden te worden op de sites (in de loopgraven) zelf. Dit dient echter op een zo subtiel mogelijke manier te gebeuren zoals korte toewijzingen bij foto's. De toerist houdt immers niet van te opzichtige toeristische aanpassingen als grote panelen, vuilbakken, zitbankjes, ... Daarbij moet zeker niet alle informatie in de loopgraven zelf aangeboden worden. Zo kunnen de menselijke verhalen en historische context van de site best in een bezoekerscentrum gegeven worden. De duiding van het landschap en het erfgoed gebeurt liefst wel op de sites zelf. Bij de memoryscapes van herdenking biedt men alle informatie best aan in een afzonderlijk gebouw.

8.4.Het finale model en de Westhoek

Anders dan in het Masterplan, beschouwen we de Westhoek niet als één memoryscape (een zogenaamd Herinneringspark), maar eerder als een palimpsest van verschillende memoryscapes. Dit betekent niet dat er geen sprake kan zijn van een uniform beleid. Zo hebben we enkele gemeenschappelijke "memorie-elementen" geformuleerd die onmisbaar zijn voor alle memoryscapes in de Westhoek. Ook op vormelijk vlak mag de uniformiteit doorgetrokken worden. Zo lijkt het een meerwaarde om de informatie steeds op een uniforme manier aan te bieden: dezelfde panelen, hetzelfde lettertype, ... Ook het idee van het Masterplan om het niemandsland uit het landschap te lichten, is een goed idee. Alleen is het te eenvoudig om de complexe situaties van de sites te beantwoorden.

Kortom, er moet voorzichtig omgesprongen worden met dit streven naar uniformiteit. Wanneer men de Westhoek immers als één memoryscape gaat beschouwen, loopt men het risico de uniciteit van de sites uit het oog te verliezen. De memoryscape bestaat niet, dus

een succesformule, een gouden regel ook niet. Er bestaan verschillende vormen van memoryscapes zoals de sites van inleving en die van herdenking. Elk type van memoryscape vraagt om een specifieke aanpak. Het is dus goed om aan de hand van enkele uniforme regels en waarden te werken, maar deze dienen steeds aangevuld te worden met de specifieke kwaliteiten en elementen overeenkomstig met het type van memoryscape.

Dit model geldt enkel voor twee types zijnde die van de inleving en herdenking. De elementen en regels die wij aanreiken zijn een start, een basis voor verder onderzoek, waarbij men nog meer oog moet hebben voor andere ervaringen en onderlinge verschillen. Zo kan de Westhoek uitgebouwd worden tot een netwerk van verschillende types van memoryscapes, waarin uniformiteit en verscheidenheid harmonisch hand in hand samen gaan, net als het toerisme en memorie.

Bibliografie.

Alderman D. (2000). New Memorial Landscapes in the American South: An Introduction. *The Professional Geographer* 52 (4): 658-660.

Bostyn F. & Vancoillie J. (2000). *Het Croonaertbos in de eerste wereldoorlog*. Roeselare: Atelier.

Bostyn F., Blicq K., Descamps F. & Vander Fraenen J. (2007). *Passendaele 1917: het verhaal van de doden en het Tyne Cot Cemetery*. Roeselare: Roularte.

Butler R. & Suntikul W. (2013). Tourism and war: an ill wind? *Tourism and War: Contemporary Geographies of leisure, tourism and mobility*, 1-12.

Chronis, A. (2005). Coconstructing heritage at the Gettysburg storyscape. *Annals of Tourism Research* 32 (2): 386-406.

Chronis, A. & Hampton, R. (2008). Consuming the authentic Gettysburg: How a tourist landscape becomes an authentic experience. *Journal of Consumer Behaviour* 7: 111–126.

Chronis, A. & Arnould, E. (2012a). Gettysburg re-imagined: the role of narrative imagination in consumption experience. *Consumption Markets & Culture* 15: (3): 261–286.

Chronis, A. (2012b). Between place and story: Gettysburg as tourism imaginary. *Annals of Tourism Research* 39 (4): 1797- 1816.

Cross, J. (2001). What is Sense of place? Prepared for the 12th Headwatersconference Western State College, (not-published article): 2-4 November, 1-13.

Dallen, T. & Boyd, W. (2006). Heritage Tourism in the 21st Century: Valued Traditions and New Perspectives. *Journal of Heritage Tourism* 1 (1): 1-16.

Debaeke, S. (2012): *Het drama van de Dodengang: De hel van het IJzerfront*. Brugge: De Klaproos.

D-haene J. & Gysel A. (2009). *365 Foto's 1914-1918*. Tielt: Lannoo.

Dunkley, R. (2011). Visiting the trenches: exploring meanings and motivations in Battlefield tourism. *Tourism Management* 32 (4): 860-868.

Gatewood, J. & Cameron C. (2004). Battlefield pilgrims at Gettysburg National Military Park. *Ethnology* 43 (3): 193-216.

Gough, P. (2000). From Heroes' groves to parks of peace: landscapes of remembrance, protest and peace. *Landscape Research* 25 (2): 213-228.

Foote, K. (2010). Shadowed ground, sacred places, reflections on violence, tragedy, memorials and public commemorative rituals, *Holy Ground, re-inventing ritual space in modern western culture*. Leuven: Peeters.

Hay, R. (1998). Sense of place in developmental context. *Journal of Environmental Psychology* 18: 5-29.

Hoelscher, S & Alderman, D. (2004). Memory and place: geographies of a critical relationship. *Social & Cultural Studies* 5 (3): 347-355.

Hummon, D. (1992). "Community Attachment: Local Sentiment and Sense of Place. *Place Attachment*, edited by Irwin Altman and Setha Low. New York: Plenum: 253-278.

Iles, J. (2006). Recalling the ghosts from war: performing tourism on the battlefields of the Western Front. *Text and Performance Quarterly* 26 (2): 162-180.

Iles, J. (2008). Encounters in the Fields- Tourism to the Battlefields of the Western Front. *Journal of Tourism & Cultural change* 6 (2): 138-154.

Jansen-Verbeke (2009). The territoriality paradigm in cultural tourism. *Tourism* 19 (1-2): 25-31.

Jansen-Verbeke, M. & McKercher J. (2010). *The tourism destiny of World heritage cultural sites*. Tourism research: a vision 20/20. Oxford: Good Fellow Publishers.

Jansen-Verbeke M. & George W. (2013). Reflections on the Great War centenary: from warscapes to memoryscapes in 100 years. *Tourism and War: Contemporary Geographies of leisure, tourism and mobility*: 275- 287.

Johnson, N. (2003). *Ireland, the Great War and the Geography of Remembrance*. Cambridge: Cambridge University Press.

McLachlan M. (2010). *Gallipoli: battlefield guide*. Australia: Hachette.

Meire, J. (2003). *De stilte van de Salient: De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*. Tielt: Lannoo.

Miles, S. (2013). From Hastings to the Ypres salient: Battlefield tourism and the interpretation of fields of conflict. *Tourism and War, Contemporary Geographies of leisure*: 221- 231.

Nora, P. (1989). Between Memory and history: Les Lieux de memoire. *Representations* 26: 7-25.

Osborne, B. (2001). *Landscapes, Memory, monuments and commemoration, putting identity in its place*. Kingston: Queen' s University.

Prideaux, B. (2007). *Echoes of War: battlefield tourism*, Battfield Tourism: history, place and interpretation. *Advances in Tourism Research Series*: 17-27.

Pine J. & Gilmore J. (1998). Welcome to the experience economie. *Havard Business Review*: 97-107.

Porter B. & Salazar N. (2005). Heritage tourism, conflict and public interest: an introduction. *International Journal of Heritage Studies* 11 (5): 361-370.

Sampson K. & Goodrich C. (2009). Making Place: Identity Construction and Community Formation through Sense of Place in Westland, New Zealand. *Society & Natural Resources: An International Journal* 22 (10): 901-915.

Saunders, N. (2003). Crucifix, calvary, and cross: materiality and spirituality in Great War landscapes. *World Archeology* 35 (1): 7-21.

Seaton, A. (2000). Another weekend away looking for dead bodies: Battlefield tourism on the Somme and in Flanders. *Tourism Recreation Research* 25 (3): 63-70.

Sharpley, R. (2009). Shadding light on Dark Tourism: An introdcution, *The Darker side of travel: the theory and practice of dark tourism*. *Aspects of Tourism*: 3-23.

Stedman, R. (2003). Is It Really Just a Social Construction? The Contribution of the Physical Environment to Sense of Place. *Society & Natural Resources: An International Journal* 16 (8): 671-685.

Taylor, K. (2008). Landscape and memory: Third International Memory of the World Conference, 19-22 februari 2008. Online Available on website Unesco : <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/flagship-project-activities/memory-of-the-world/resources/meeting-documents/3rd-international-memory-of-the-world-conference/>

Toerisme Vlaanderen en Westtoer(2008). Toeristische valorisatie van erfgoed uit de eerste wereldoorlog in de Westhoek. Laatst geraadpleegd op....., via <http://www.toerismevlaanderen.be/sites/toerismevlaanderen.be>

Toerisme Vlaanderen en Westtoer (2010). Toeristisch Marketingplan 100 jaar Grote Oorlog. Laatst geraadpleegd op .....via <http://www.toerismevlaanderen.be/sites/toerismevlaanderen.be>

Van der Duim, R. (2007). Tourismscapes: An actor-network perspective. *Annals of Tourism Research* 34 (4): 961-976.

Vanneste, D. (2010). In Flanders Fields 2014-2018. Just another Case of Dark Tourism? The Visitor's Perception and the Policy's Approach (not-published powerpoint), 12 februari 2010, Brussels: ULB-IGEAT.

Vanneste, D. & Foote K. (2013). War, heritage, tourism and centenary of the Great War in Flanders and Belgium. *Tourism and War, Contemporary Geographies of leisure, tourism and mobility*: 254- 271.

Vlaams Vredesinstituut (2011). Rapport 100 jaar WOI in teken van vrede. Laatst geraadpleegd op.....via http://www.vlaanderen.be/int/sites/iv.devlh.vlaanderen.be.int/files/documenten/rapport%20100%20jaar%20woi%20in%20het%20teken%20van%20vrede_web.pdf>

Vlaamse Overheid Ontroerend Erfgoeddienst (2012). Masterplan Herinneringspark 2014-2018. Laatst geraadpleegd op .... via http://www.vlaanderen.be/int/sites/iv.devlh.vlaanderen.be.int/files/documenten/Herinneringspark_2014_18.pdf >

Weeks, J (2003). *Gettysburg: Memory, Market, and an American Shrine*. Oxfordshire: Princeton University Press.

Wing Sun Tung, V. & Ritchie, R. (2011). Exploring the essence of memorable tourism experiences. *Annals of Tourism Research* 38 (4): 1367–1386.

Winkeler, L. (2013). 100 jaar Grote oorlog in Vlaanderen (niet- gepubliceerde powerpoint), 21 mei 2013, Gastcollege Universiteit Leuven, Master in Toerisme.

Winter, C. (2009). Tourism, Social memory and the Great War. *Annals of Tourism Research* 36 (4): 607-626.

Winter, C. (2011). Battlefield visitor motivations: explorations in the Great War town of Ieper. *International Journal of Tourism Research* 13: 164- 176.

Winter, C. (2012). Commemoration of the Great War on the Somme: exploring personal connections. *Journal of Tourism and Cultural Change* 10 (3): 248-263.

Winter, J. en Sivan, E. (1999). *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.

World Heritage Tourism Research Network, (2012). Landscape and sites of the Great War: identified, valorized, Questioned and visited. Online Available on Website WHTRN: www.WHTRN.com

